

Ovaj dokument prizveden je uz finansijsku podršku Evropske unije. Stanovišta izražena ovdje jesu stanovišta časopisa "Pismo", i ni u kojem slučaju ne mogu se smatrati zvaničnim mišljenjem Evropske unije.

UDK 81+82

ISSN 1512-9357

PISMO

Journal for Linguistics and Literary Studies
Zeitschrift für Sprach- und Literaturwissenschaft

I/1

Published by
Herausgegeben von:

BOSNIAN PHILOLOGY SOCIETY
BOSNISCHE PHILOLOGISCHE GESELLSCHAFT

SARAJEVO, 2003.

UDK 81+82

ISSN 1512-9357

PISMO

Časopis za jezik i književnost

GODIŠTE I, BROJ 1

SARAJEVO, 2003.

Izdavač:

Bosansko filološko društvo,
B. Nušića 15d, Sarajevo

Savjet:

prof. dr. Esad Duraković (Sarajevo), prof. dr. Dževad Karahasan (Graz –
Sarajevo), prof. dr. Svein Mønnesland (Oslo), prof. dr. Angela Richter (Halle),
prof. dr. Norbert Richard Wolf (Würzburg)

Redakcija:

Adnan Kadrić, Munir Mujić, Merima Osmankadić, Ismail Palić, Vahidin Preljević,
Vedad Smailagić i Amela Šehović

Glavni urednik:

Ismail Palić

Časopis izlazi jedanput godišnje.

SADRŽAJ

Uvodna riječ	7
--------------------	---

I. RASPRAVE I ČLANCI

JEZIK

Meliha Hrustić: <i>Frazemi sa vlastitim imenom kao komponentom u njemačkom i bosanskom jeziku</i>	11
---	----

Lejla Soldin: <i>Problem prevođenja realija (Ogled na materijalu ruskog prijevoda "Tvrđave" Meše Selimovića)</i>	19
--	----

Jasmin Džindo: <i>O polirematičnim oblicima u italijanskom jeziku</i>	35
---	----

Selma Grebović: <i>Skraćenice u bosanskom jeziku</i>	59
--	----

Amela Šehović: <i>Upotreba mocionih sufiksa (u nomina agentis et professionis) u savremenom razgovornom bosanskom jeziku</i>	73
--	----

Ismail Palić: <i>O klasifikaciji nepromjenljivih riječi u bosanskome jeziku</i>	93
---	----

Mejra Softić: <i>Neka zapažanja o arapskom padežnom sistemu s posebnim osvrtom na dvopadežnu deklinaciju</i>	103
--	-----

Sabaheta Gačanin: <i>Teorijski okvir za kontrastivno izučavanje semantike glagolskog aspekta u perzijskom i bosanskom jeziku</i>	115
--	-----

Adnan Kadrić: <i>O problematici teorijskog određenja i opisa zamjenica u gramatici "Bosanski turski učitelj" (1893)</i>	131
---	-----

Sabina Bakšić: <i>Neka zapažanja o upitnim rečenicama u turskom i bosanskom jeziku</i>	153
--	-----

Vedad Smailagić: <i>Analiza novinskih naslova u BiH (Pokušaj sintaksičke i stilsko-semantičke analize naslova u bh. štampi)</i>	163
---	-----

KNJIŽEVNOST

Vahidin Preljević: <i>Granice strukturalističke književne teorije: Na primjeru Barthesove koncepcije pripovjednih jedinica</i>	177
--	-----

Sadržaj

Sanjin O. Kodrić: <i>Iskazivanje fakto/fikcije u Večernjem aktu Pavla Pavličića ili U potrazi za Bakom iz izgubljene bajke</i>	197
Mirsad Kunić: <i>“Begovski pivač” Meho Kolaković</i>	211
Amra Mulović: <i>Problem autentičnosti prijeislamske poezije: Prema djelu “Studije orijentalista o autentičnosti prijeislamske poezije”</i>	219
Munir Mujić: <i>Orijentalizam i nesyjesno</i>	241
Alena Čatović: <i>Osmanski kalendari iz rukopisne zbirke GHB biblioteke u Sarajevu: Prateće bilješke u kalendarskim tablicama</i>	259
Merima Osmankadić: <i>Cultural Hegemony or Cultural Encounters</i>	275
II. PRILOZI	
Namir Karahalilović: <i>Jedna kasida – pohvalnica Nabija Tuzlaka na perzijskom jeziku</i>	293
III. OSVRTI I PRIKAZI	
Marina Katnić-Bakaršić: <i>Inspirativni slavistički susreti</i>	301
Amela Šehović: <i>Marina Katnić-Bakaršić: Stilistika dramskog diskursa</i>	305
Safet Kešo: <i>Milan Mihaljević: Slavenska poredbena gramatika</i>	309

UVODNA RIJEČ

Nema sumnje da živimo u mračnim vremenima, premda nam se sada mrak, za razliku od onoga na koji je mislio Bertolt Brecht kad je ispisao ove stihove, često daje kao blještava svjetlost. U ovom nesretnom historijskom trenutku, kad je princip isplativosti i aktualnosti postao temeljnim orijentiranjem djelovanja, praviti naučni časopis za jezik i književnost može se doimati suludim i anahronim poduhvatom. Međutim, upravo zato što su i jezik i književnost danas definitivno postali glavnim poligonima za raznolike političke igre, njihovo kritičko-naučno promišljanje čini nam se neizbježnim i ravno je njihovu spašavanju iz ponora manipulacije. Pri tome, zamisao da koncipiramo časopis za jezik i književnost ne znači povratak staroj pozitivističkoj filološkoj školi, premda joj se smatramo privrženim u njezinu utemeljivanju i poštivanju strogih naučnih kriterija koji se danas, nažalost, sve više gube.

“Pismo” će slijediti imanentnu programatiku vlastitoga imena: ono će pronalaziti tragove, ići za njima, ispitivati ih. U nadi da će ovaj časopis nadživjeti naše trenutne ambicije da ga pokrenemo, i da će naći svoje mjesto u naučnoj javnosti, zahvaljujemo se svima koji su na bilo koji način potpomogli izlaženje ovog prvog broja, koji je pred vama.

Redakcija

I. RASPRAVE I ČLANCI

Jezik

Meliha HRUSTIĆ

FRAZEMI SA VLASTITIM IMENOM KAO KOMPONENTOM U NJEMAČKOM I BOSANSKOM JEZIKU

KLJUČNE RIJEČI: *frazem, vlastito ime, komponeneta, frazeologija, idiomatičnost*

Predmet ovog rada su frazemi u njemačkom i bosanskom jeziku koji u svom sastavu imaju vlastito ime. Ovom je dijelu frazeologije u dosadašnjim radovima, čak i u njemačkoj lingvistici, slabo i rijetko poklanjana pažnja. Razlog za to može ležati i u činjenici da se ovi frazemi strukturno jednako formiraju kao i sve ostale grupe frazema, te na prvi pogled izgleda da ne zahtijevaju zasebnu obradu. S druge strane, svi ovi frazemi su tradicionalno, kulturno ili historijski motivirani, tako da se često veoma razlikuju od jezika do jezika. Analiza i usporedba ovih frazema barem je jednako značajna kao i analiza drugih grupa frazema.

1. Frazeologija se kao samostalna lingvistička disciplina razvija u posljednjih nekoliko decenija u svjetskoj lingvistici. Njemačka lingvistika danas raspolaže velikim brojem radova koji su izrodili i veliko terminološko nejedinstvo. Frazeološka istraživanja u našoj lingvistici još su na svojim začecima, međutim i u našem jeziku postoji veliki broj termina koje različiti autori upotrebljavaju za označavanje frazeološke jedinice. Tako njemački autori koriste sljedeće termine: *Phraseologismus, Phrasem, feste Syntagmen, phraseologische Einheit, Idiom, Idiomatismus, Redewendung, feste Wendung, Redensart* itd. U lingvistici na bosanskom jeziku, pored najčešćih frazeologizam i frazem, nalazimo termine: *idiom, idiomatska fraza, ustaljena fraza, frazeološki obrt, frazeološki izraz* itd. Mada većina njemačkih autora koristi termin "frazeologizam", našoj jezičkoj tvorbi bliži je termin "frazem", te se on i koristi dalje u radu.

Kako u terminološkom pogledu, tako i u samom opredjeljenju za jedinstvenu definiciju frazema vlada veliko nejedinstvo. Većina autora se, ipak, opredjeljuje za sljedeću definiciju frazema:

Frazemi su čvrsti spojevi riječi koji se sastoje od najmanje dvije autosemantične riječi od kojih je barem jedna izmijenila svoje značenje i koji se kao gotove jedinice reproduciraju (a ne produciraju) u jeziku.

Treba napomenuti da neki autori smatraju (npr., Fleischer i Burger u njemačkoj lingvistici, ili A. Menac u hrvatskoj) da se frazeološka jedinica može sastojati od samo jedne autosemantične riječi, čime se broj frazeoloških jedinica proširuje. Drugi autori tvrde da takvi frazemi uvijek zahtijevaju i neki glagol, dakle drugu autosemantičnu riječ te se uklapaju u gore navedenu definiciju.

U literaturi se navode mnogobrojne osobine koje odlikuju jednu frazeološku jedinicu: morfosintaksička stabilnost, idiomatičnost, reproduktivnost, neprevodivost, slikovitost, ekspresivnost, metaforizacija, desemantizacija itd.

Mada se odabir ključnih osobina jedne frazeološke jedinice razlikuje od autora do autora, sljedeće tri osobine se najčešće sreću u radovima o frazeologiji:

- idiomatičnost
- semantičko-sintaksička stabilnost
- reproduciranje¹

IDIOMATIČNOST

Idiomatičnost je osobina koja obilježava svaki frazeološki fenomen u većoj ili manjoj mjeri, a predstavlja izmjenu značenja barem jedne od komponenata koje čine frazem. Ta izmjena značenja može obuhvatiti i čitavu konstrukciju tako da se niti jedna komponenta ne pojavljuje u svom pravom značenju. Time se idiomatskim smatra onaj spoj riječi kod kojeg značenja pojedinih komponenata u spoju ne odgovaraju značenju čitavog spoja riječi (npr., *natrljati kome nos*).

¹ Up: Fleischer, 1997/30. Treba istaći da su u literaturi na njemačkom jeziku najčešće citirani definicija i osobine frazema koje daje W. Fleischer kao najreferentnije u ovoj oblasti.

SEMANTIČKO-SINTAKSIČKA STABILNOST

Semantičko-sintaksička stabilnost ogleda se u čvrstoj strukturi i jedinstvenom značenju frazeološkog spoja. U većini slučajeva u frazemima nisu moguće nikakve izmjene komponenata, niti je moguće mijenjati redoslijed njihovog pojavljivanja u datom spoju. Tako u frazemu: *sjediti na ušima*, sa značenjem: “ne čuti ništa” svaka izmjena vodi gubljenju frazeološkog značenja (npr., **sjediti na jednom uhu*). I izmjenom redoslijeda pojavljivanja riječi u frazemu najčešće se gubi idiomatsko značenje, te možemo reći samo *glavom i bradom*, a ne i **bradom i glavom*.

REPRODUCIRANJE

Reproduciranje je osobina koja frazeme stavlja u paralelnu ravan sa riječju. Frazeološki spojevi se, naime, ne “produciraju” u procesu govora, nego se “reproduciraju” kao gotove leksičke jedinice te se i ponašaju kao samostalni nosioci značenja, tj. kao riječi. Kao takvi, ovi spojevi bivaju i leksikalizirani, te su u rječnicima registrirani kao i sve druge riječi.

2. Frazemi koji u svom sastavu sadrže vlastito ime nisu ni u kom slučaju rijetki po svom pojavljivanju, ali im u dosadašnjim istraživanjima nije posvećena zaslužena pažnja ni u njemačkoj lingvistici. U ovdašnjim radovima nalazimo tek sporadične osvrtne na ovu temu². Prema nekim podacima (Földes, 1996/245), broj frazema sa ličnim imenima u ruskom, francuskom, njemačkom i engleskom iznosi otprilike 1.200–1.300 jedinica.

Vlastita imena su jezički znaci čija se glavna funkcija sastoji u tome da imenuju pojedine objekte i da ih identificiraju, tj. da uspostavljaju čvrst, situaciono vezan odnos sa pojedinačnim denotatom (Wilske, 1996₁/257). U literaturi na njemačkom jeziku je već konstatirano da su antroponimi (Földes, 1996/245) najzastupljeniji u frazemima i tu se prije svega misli na lična imena (*mit jdm. das Hänschen machen*), a mnogo rjeđe prezimena (*dumm sein wie Müllers Ziege*).

Značajno mjesto pripada i toponimskim frazeološkim konstrukcijama. Tu prevladavaju imena mjesta, bilo domaćih (*Martin u Zagreb*, *Martin iz*

² Povremena zapažanja vezana za ovu grupu frazema nalazimo u radu Dragane Mršević-Radović (Frazeološke glagolsko-imeničke sintagme u savremenom srpskohrvatskom jeziku, 1987), potom u knjizi Ilijasa Tanovića (Frazeologija bosanskoga jezika, 2000), te u radu Egona Fekete (Toponimski elementi u srpskohrvatskim frazeološko-gnomskim sekvencama, 1988).

Zagreba, mit dem Nürnberger Trichter eingießen), bilo stranih (*er war in Rom und hat den Papst nicht gesehen*).

Imena zemalja većinom imaju svoj direktan referencijalno-denotativni karakter i ne konotiraju druga značenja (*proći kao Janko na Kosovu*). Često se iz ovih imenica izvode pridjevi, koji su onda sastavni dio frazema. Poređeni jezici ovdje donekle pokazuju podudaranje, dok neki frazemi iz ove grupe spadaju u grupu nulte ekvivalencije: *ein französisches Bett* – francuski krevet; *böhmische Dörfer* – španska sela; *englische Krankheit* – engleska bolest (*rahitis*); *er spricht Französisch wie die Kuh Spanisch* (šalj. fam.) – on govori francuski kao krava latinski (šalj.); *englisch einkaufen* (razg.) – krasti; *sich auf Französisch empfehlen* – neprimijetno, bez pozdrava napustiti društvo; *proći kao kraj turskog groblja* – an jdm. vorbeigehen, ohne Notiz von ihm zu nehmen.

Hidronimi su relativno rijetki – uglavnom se pojavljuju imena rijeka (*ispravljati krivu Drinu, Wasser in den Rhein schütten*).

Vlastita imena koja označavaju astronomska tijela također su zastupljena u dva jezika (*pasti s Marsa, in den Mond gucken*).

Način nastanka ovakvih frazema obično je vezan za neki konkretan događaj ili realne okolnosti koje semantičkom transpozicijom ka uopćenim, analognim situacijama dovode do nastanka frazema tipa: *ispravljati krivu Drinu, zidanje Skadra na Bojani, proći kao Janko na Kosovu* (Tanović, 2000/60). Usporedba ovih frazema u njemačkom i u bosanskom jeziku pokazat će u kojoj je mjeri moguće kalkiranje ovakvih izraza ili da ovi frazemi uglavnom pripadaju bezekvivalentnoj frazeologiji.

U analizi frazema sa vlastitim imenom odstupit ćemo od uobičajene podjele u kontrastivnoj frazeologiji na totalne ekvivalente, parcijalne i nulte ekvivalente. Zbog specifičnosti ovih izraza smatramo da je neophodna detaljnija podjela (v: Wilske, 1996₂/267) na sljedeće grupe ekvivalenata:

- a) Vlastito ime u njemačkom – vlastito ime u bosanskom jeziku:
 - aa) ista vlastita imena u njemačkom i u bosanskom jeziku
 - ab) različita vlastita imena u njemačkom i u bosanskom jeziku
- b) Vlastito ime u njemačkom, ali ne i u bosanskom jeziku
- c) Vlastito ime u bosanskom, ali ne i u njemačkom jeziku
- d) Nulta ekvivalencija

2.1. Frazemi u njemačkom i u bosanskom jeziku u kojima nalazimo ista vlastita imena su prilično rijetki i uglavnom su vezani za antičku mitologiju ili vode porijeklo iz Biblije. Podudarnost postoji u oba jezika u izrazima *alt wie Methusalem* – star kao Metuzalem; *den dummen*

August spielen – izigravati glupog Avgusta; von Pontius zum Pilatus laufen – ići od Pontija do Pilata; das Ei des Kolumbus - Kolumbovo jaje; početi od Adama i Eve – bei Adam und Eva anfangen; er war in Rom und hat den Papst nicht gesehen – bio je u Rimu a nije vidio papu.

Broj frazema koji koriste različita vlastita imena nije mnogo veći. Primjetno je da je u takvim slučajevima riječ o izrazima koje su jezici stvorili za označavanje istih vanjezičkih slika, ali koji koriste vlastito ime koje je u skladu sa tradicijom i kulturom datog jezika: *böhmische Dörfer – španska sela; die grüne Minna – (crna) Marica (policajska kola); bei Adam und Eva anfangen – početi od Kulina bana; er war in Rom und hat den Papst nicht gesehen – Martin u Zagreb, Martin iz Zagreba*. Da su ovi frazemi zaista izuzetno vezani za vanjezičku realnost u kojoj nastaju, svjedoči i primjer koji se vjerovatno u svakoj većoj regiji realizira sa različitim imenom rijeke: *bis dahin wird noch viel Wasser den Rhein/die Donau/die Elbe hinunterfließen – mnogo će vode dotle proteći Dunavom/Savom/Bosnom*. Isto važi i za frazem *Hinz und Kunz*, za koje u rječnicima nalazimo ekvivalente *Petar i Pavao, te Janko i Marko*. Smatramo da su ovakvi izrazi regionalno ograničeni te da se ovdje ekvivalentima u nekim drugim regijama na našim jezičkim prostorima mogu smatrati i drugi izrazi koji nisu leksikografski zabilježeni, npr: *Haso i Huso, Mujo i Suljo*.

Kako vidimo, neki od ovih njemačkih frazema imaju po dva ekvivalenta na bosanskom jeziku sa različitim vlastitim imenima (*početi od Adama i Eve / početi od Kulina bana; bio je u Rimu, a nije vidio papu / Martin u Zagreb, Martin iz Zagreba*). Ovakve pojave u frazeologiji nisu rijetke, a rezultat su izražene frazeološke sinonimije, tj. mogućnosti jezika da koristeći potpuno različite ekspresivne slike odslikavaju jednu te istu situaciju ili pojavu.

2.2. Pažnju privlače i izrazi koji jesu frazeološki na oba jezika, ali samo se u jednom od njih koristi vlastito ime. Takvi frazemi nisu brojni. Njemački frazem *wie in Abrahams Schoß sitzen* ima svoj značenjski ekvivalent u bosanskom frazemu *živjeti kao bubreg u loju*. S druge strane, i u njemačkom jeziku postoji frazeološki izraz sa istim značenjem ali bez vlastitog imena (*wie die Made im Speck leben*). Međutim, ostali njemački frazemi koji koriste isto vlastito ime spadaju u grupu bezekvivalentne frazeologije: *so sicher wie in Abrahams Schoß sein – osjećati se sigurnim, zaštićenim; in Abrahams Schoß kommen – doći u raj, umrijeti*.

Ističu se još neki frazeološki ekvivalenti u kojima samo njemački frazem ima vlastito ime u svom sastavu: *Wasser in den Rhein/in die Spree tragen* – sipati vodu u more; *Eulen nach Athen tragen* – sipati vodu u more, raditi suvišan, beskoristan posao; *in den Mond gucken* – ostati praznih šaka; *jdn. auf den Mond wünschen/schießen* – otjerati nekoga do đavola; *er ist Peterle auf allen Suppen* – on je svakom loncu poklopac.

U ovu grupu spada i frazem *wissen, wo der Barthel den Most holt* sa svojim ekvivalentima *znati na čemu nebo stoji, znati sto đavola*.

Postoje i ekvivalentni parovi u kojima se u bosanskom jeziku koristi vlastito ime: *praviti se Tošo/Englez/Kinez* – *jemandes Nase ist Hase*; *izmijesiti/istući koga kao Vlah pitu* – *jdn. grün und blau schlagen*; *nije pao s Marsa* – *jmd. ist nicht auf den Kopf gefallen*.

2.3. Ipak, najbrojnija je grupa frazema koji pripadaju nultoj ekvivalenciji i čiji se sadržaj mora opisati na drugom jeziku. Ovakvi frazemi vezani su za okruženje u kojem su nastali i nerijetko predstavljaju pravu poteškoću za prevodioca jer se bezekvivalentni nacioanlni frazemi ponekad, čak i ako se opisuju, ne mogu valjano prevesti. U ovoj grupi nalazimo frazeme: *ein Hans im Glück* – srećković; *den Hanswurst spielen* – izigravati budalu; *jdn. zum Hanswurst machen* – praviti budalu od nekoga; *so groß wie der Heidelberger Faß sein* – biti ogroman, džinovski; *das ist der wahre Jakob* – toga i tražimo, to je onaj pravi!; *jdn. über den Jordan gehen lassen* – pustiti nekoga da umre, da propadne; *einen Mecklenburger zu Hilfe rufen* – dohvatiti štap (radi batina); *jdm. den schwarzen Peter zuschieben* – podmetnuti drugome krivicu; *Rom hat gesprochen* – stvar je okončana; *nach dem Mond greifen* – željeti nemoguće.

Brojni su i frazemi bosanskog jezika koje moramo opisno prevoditi: *od Kulina bana i dobrijuh dana* – *aus der guten alten Zeit*; *ispravljati krivu Drinu* – *Unmögliches vollbringen wollen*; *stajati kao drvena Marija* – *dastehen, als hätte man einen Stock verschluckt*; *košta koga kao svetog Petra kajgana* - *etw. ist zu teuer*; *ženski Petko* – *Mann, der überwiegend weibliche Tätigkeiten verrichtet*; *Alajbegova slama* – *wertloses Zeug, was für niemanden von Interesse ist*; *mirna Bosna* – *alles in Ordnung, und damit basta*; *proći kao Janko na Kosovu* – *sehr schlecht davonkommen, großes Pech haben*; *(hajde) Jovo nanovo!* – *das Ganze nochmal! (von vorne)*; *sve mi je ravno do Kosova* – *mir ist alles piepegal*; *kud svi Turci tu i mali Mujo* – *gedankenlos mit der Masse mitlaufen*.

3. Kako vidimo, frazemi u kojima se pojavljuje vlastito ime u njemačkom i u bosanskom jeziku pokazuju visok stepen nulte ekvivalencije. Brojni su i primjeri koji se značenjski podudaraju, ali u kojima se ne koriste ista vlastita imena. To nije iznenađujuće, s obzirom na to da je u većini takvih slučajeva riječ o frazemima nastalim na nacionalnoj tradiciji, koji su vezani za vanjezičku realnost, te moraju upotrebljavati vlastita imena vezana za kulturu, historiju i tradiciju dotične jezične zajednice (npr., *kud svi Turci tu i mali Mujo*). Frazemi koji se potpuno podudaraju – i leksički i semantički – uglavnom vode porijeklo iz Biblije ili mitologije, i malo opširnija kontrastivna analiza vjerovatno bi pokazala da su prisutni i u drugim jezicima, dakle, da je riječ o frazeološkim internacionalizmima (*od Adama i Eve, raditi Sizifov posao, između Scile i Haribde* itd.). Takvi frazemi i na našem jeziku predstavljaju čiste kalkove i preneseni su iz latinskog ili nekog drugog jezika.

Osim što svojom ekspresivnošću doprinose slikovitosti teksta, frazemi sa vlastitim imenima su naročito pogodni za igre riječi. Ovi frazemi pripadaju bezekvivalentnoj frazeologiji a zastupljeni su i u njemačkom i u bosanskom jeziku: *nach Bettlach/Bettingen/Federhausen gehen – ići na spavanje; aus dem Dummsdorf/Dummbach sein – biti glup; Kotzebus Werke studieren – pjevati Rigoletto, povraćati; zemlja Dembelija, otići u Tunguziju.*

Sve ove pojave zavređuju pažnju frazeoloških kontrastivnih istraživanja. Od posebne su važnosti ekvivalentni frazemi za proces prevođenja kako bi se izbjeglo doslovno prevođenje onih frazema koji pripadaju grupi nulte ekvivalencije. Značajno bi bilo i leksikografski zabilježiti naročito frazeme bosanskog jezika u kojima se pojavljuje vlastito ime a koje ne nalazimo u rječnicima (npr., *Sjaši Kurta da uzjaše Murta*), pa čak i ako su regionalno ograničeni (*glava k'o Cocin bubanj = vrlo velika glava*).

Bibliografija:

- 1) Fekete, E. (1988): *Toponimski elementi u srpskohrvatskim frazeološko-gnomskim sekvencama*. U: "Studia indogermanica et slavica". München
- 2) Fleischer, W. (1997): *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen
- 3) Földes, Cs. (1996): *Eine besondere Strukturgruppe: Eigennamen im Bestand deutscher Verbidiome*. U: "Studien zur Phraseologie des Deutschen und des Finnischen" II", hrg. J. Korhonen. Bochum

- 4) Mršević-Radović, D. (1987): *Frazeološke glagolsko-imeničke sintagme u savremenom srpskohrvatskom jeziku*. Beograd
- 5) Tanović, I. (2000): *Frazeologija bosanskoga jezika*. Dom štampe. Zenica
- 6) Wilske, D (1996₁): *Finnische Verbidiome mit Eigennamen als Komponenten*, U: "Studien zur Phraseologie des Deutschen und des Finnischen" II", hrg. J. Korhonen. Bochum
- 7) Wilske, D. (1996₂): *Eigennamen in der Verbidiomatik Deutsch-Finnisch und Finnisch-Deutsch*, u: "Studien zur Phraseologie des Deutschen und des Finnischen" II", hrg. J. Korhonen. Bochum

Rječnici i zbirke frazema:

- 1) Matešić, J. (1988): *Hrvatsko-njemački frazeološki rječnik*. Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb; Verlag Otto Sagner, Muenchen
- 2) Matešić, J. (1982): *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Školska knjiga, Zagreb
- 3) Mrazović/Primorac (1981): *Nemačko-srpskohrvatski frazeološki rečnik*. Narodna knjiga, Beograd
- 4) Duden 11 (1998): *Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten*. Dudenverlag.

IDIOMS WITH A PROPER NAME AS A COMPONENT IN
GERMAN AND BOSNIAN

Summary

The paper deals with comparison of idiomatic expressions which contain proper names in the German and the Bosnian language. The largest number of these idiomatic expressions belong to non-equivalent phraseology, while fully equivalent idioms are rather rare and most of them originate from myths or the Bible. The relatedness of these idiomatic units with the culture and tradition of each language community makes this group of idiomatic units very important.

Lejla SOLDIN

PROBLEM PREVOĐENJA REALIJA

(Ogled na materijalu ruskog prijevoda “Tvrđave” Meše Selimovića)

KLJUČNE RIJEČI: *realija, bezekvivalentna leksika, neologizmi, prijevod, približni prijevod*

Prevođenje realija je dio velikog i važnog problema prenošenja nacionalnog i historijskog kolorita, a odnosi se na sami nastanak teorija prevođenja kao samostalne discipline.

Sa poteškoćama u prevođenju realija prevodioci se susreću veoma često, mada se tom problematikom počelo dosta kasno baviti i još uvijek joj se posvećuje nedovoljna pažnja.

Za prevodioca je neophodno da uočava i raspoznaje kako realije jezika na koji prevodi tako i realije svoga jezika kako bi uspješno obavio svoj zadatak prenošenja ne samo semantike nego i ekspresivno-stilističke funkcije ovih jedinica.

Prije nego što pređem na ilustraciju problematike prevođenja realija na materijalu prijevoda “Tvrđave” Meše Selimovića na ruski jezik, zaustavit ću se na otkrivanju osnovnih karakteristika realija i njihove specifičnosti.

O realijama, kao pokazateljima kolorita, očiglednim elementima nacionalne specifičnosti, počelo se govoriti tek pedesetih godina.

L. N. Soboljeva već 1952. godine terminom realija označava “riječi vezane za tradiciju i nacionalno specifične riječi i izraze koji nemaju ekvivalente u svakodnevici, a samim tim i jezicima drugih naroda” (Vlahov – Florin, 1981, prema: L. N. Soboljev, 1952: 281), gdje nailazimo ne samo na upotrebu termina “realija” u njegovu savremenom shvatanju, nego i na dosta iscrpnu definiciju.

S. Vlahov i S. Florin u knjizi “Neprevodivo u prijevodu” dijele realije na *svoje* i “*tuđe*”. *Svoje realije* – to su većim dijelom izvorne ili u jeziku davno usvojene realije koje se po svojoj formi ne razlikuju od bilo kojih drugih, te za njih nisu potrebna posebna objašnjenja. “*Tuđe*” *realije* mogu za prevodioca predstavljati poteškoću kako svojom formom, fonetskim, morfološkim i leksičkim osobinama, tvorbenim mogućnostima ovih riječi, tako i njihovim ponašanjem kao tuđica.

Specijalisti nemaju jedinstvenu definiciju kojoj jezičkoj kategoriji pripadaju realije. Većina autora govori o realijama kao o “riječima”, “leksičkim jedinicama” a nekada kao i o sintagmama.

Realije su uglavnom riječi, ali u realije možemo ubrojati i “nominativne sintagme”, tj. takve sintagme koje su semantički jednake riječi.

Kada se govori o frazeološkim jedinicama u svojstvu realija, podrazumijevaju se i 1) obične ustaljene sintagme svih tipova, zajedno sa idiomima, poslovicama i izrekama, od kojih se mnoge odlikuju nacionalnim ili historijskim osobenostima, 2) frazeološke jedinice u čijem su komponentnom sastavu sadržane realije.

Druga vrsta realija su skraćenice (abrevijature). Njihovo uključivanje u realije je logično, pošto one predstavljaju, sažete u jednu “riječ” (mnoge su postale riječima kao, npr., u ruskom jeziku *вуз, бомж* itd.), nominativne sintagme.

Govoreći o gramatičkoj formi realija može se reći da poziciju realije u većini slučajeva popunjavaju imenice. Kao posebnu grupu realija S. Vlahov i S. Florin izdvajaju imeničke pridjeve. Za primjer uzimaju karakteristične realije mjera: *funtni* itd. i realija novčanica: *kopejski, rubaljski, dinarski* itd. To su odnosni pridjevi koji u većini slučajeva nemaju ekvivalentnih pridjeva u drugim jezicima i na svaki od jezika se prevode zavisno od njegova gramatičkog sistema (rus. *рублевые папиросы*, eng. *one-rouble cigarettes*, fr. *cigarettes d'un rouble* itd.).

Gotovo ista stvar je i sa prisvojnim pridjevima – rus. *совхозный*, rus. *балалаечный, фараонски, беговски* i sl. I ovdje ćemo u prijevodu ovih pridjeva uglavnom sresti realije imenice, prije svega u analitičkim jezicima tipa engleskog, francuskog i dr.

Od svih realija ne mogu se obrazovati pridjevi koji bi imali i osnovno i preneseno značenje. Pridjev *копеечный* zajedno sa osnovnim značenjem ima još dva pa i tri prenesena značenja: “koji nije skup” (*копеечная вещь*), “malo plaćen” (*копеечные уроки*) i “sitna duša”, “proračunata osoba” (*копеечный*

ум), kao kod nas izrazi sa realijom *para* (koja je već izašla iz upotrebe u prvobitnom značenju): *ne vrijediti ni pet para, ostati bez prebijene pare, krvava para* i sl.

Može se reći da kod većine pridjeva koji imaju preneseno značenje ono preovladava nad pravim (direktnim) značenjem, čak toliko da se prestaje osjećati takvim. To smo vidjeli iz ruskih i naših primjera, a S. Vlahov i S. Florin daju i sljedeće ilustracije: npr., *пудовый* znači veoma težak, dok se značenje mjere gotovo izgubilo (*пудовые сапоги* – teške čizme); ili *богатырский рост* nije isključivo vezan za heroje ruskih narodnih epskih pjesama (bilina) itd.

Potrebno je biti veoma oprezan prilikom prevođenja ovakvih pridjevskih realija: čak i pri gubitku značajnog dijela nacionalnih crta ili odlika vremena, u samim riječima je sačuvano dosta od kolorita mjesta i vremena, tako da bi sve to trebalo natjerati prevodioca da odustane od neutralnih zamjena.

Važno je istaći da se, ulazeći u jezik na koji se prevodi, strana realija u potpunosti aklimatizira na novom mjestu, tj. počinje se koristiti sa svim pravima i ispunjavati sve obaveze, ona dobija određeni rod (imenica) i sposobnost da se mijenja u zavisnosti od uloge u rečenici, po padežima i brojevima. Druge, zahvaljujući svojoj formi, koja se razlikuje od forme riječi na koju se prevodi, bivaju manje prilagodljive i “kontaktne”, što znači da mogu ostati neizmijenjenoga oblika. Transkribirane realije dobijaju u jeziku na koji se prevodi pravilne oblike roda i broja: *rubalj* u engleskoj množini glasi *roubles*, u francuskom jeziku *roubles*.

Ako su to sve realije koje postoje u rječniku, prevodilac će se lahko snaći. Kada je potrebno uvesti novu riječ, saglasno opažanjima S. Vlahova i S. Florina, postoje dva načina: “ili se riječ uklapa u neki od modela jezika na koji se prevodi, tj. grafički se prilagođava tome jeziku, ili se nezavisno od originalnog oblika uzima kao nepromijenjena forma, tj. upotrebljava se u nominativu”, što je uglavnom karakteristično za ruski jezik, dok u našem jeziku nema takvih slučajeva.

Dešava se da realija ulazi u jezik u formi različitoj od početne, zbog njene neupotrebljivosti, ali ipak najčešće zbog nemara prevodioca. S. Vlahov i S. Florin daju sljedeći primjer: engleska realija *comics* (množina od pridjeva *comic*), koja je u ruskom jeziku uzeta kao imenica sa značenjem u jednini – *комиксы* - postaje imenicom u množini na kvadrat. Nema osnove uvoditi pozajmljene realije u množini kada se u potpunosti mogu koristiti u jednini.

Jedan od pokazatelja usvojenosti strane realije u jeziku na koji se prevodi je njena sposobnost reprodukcije. Kao primjer može poslužiti riječ

kauboj. U našem se jeziku kao i u ruskom odmah formirao pridjev kaubojski i imenica kaubojka.

Još jedna bitna stvar od velikog praktičnog značaja u vezi sa realijama je razlikovanje realije od nerealije. Od toga u značajnoj mjeri zavisi izbor puta kojim će prevodilac krenuti pri prijevodu date riječi i njena okruženja.

Na planu sadržaja, razlikovna crta je karakter predmetnog sadržaja realije, tj. uska veza referenata – označenog realijom predmeta, pojma, pojave – sa narodom (zemljom), plemenom ili rjeđe sa drugom socijalnom tvorevinom, s jedne strane, i historijskim periodom, s druge strane, a odavde i odgovarajući nacionalni (lokalni) kolorit i/ili historijski kolorit. Ovakvo stanovište traži određene ispravke i provjeru šta imamo u jeziku a šta nemamo, šta znamo a šta nam je nepoznato, šta je za nas svoje a šta tuđe.

Međutim, ova tačka gledišta umjesto da pojasni i donekle suzi granice realije daje obratan rezultat: granice realije se čine još manje određenim. Ne smiju se na osnovu nepoznatosti objekta ubrajati u realije takve riječi kao što su palma ili snijeg, samo zato što u nekoj zemlji one nemaju materijalno pokriće a samim tim i naziv. Te se riječi koje nemaju ekvivalenata u nekom od jezika mogu označiti kao *bezekvivalentna leksika* ili se u poređenju dvaju jezika mogu nazvati *egzotičnim* (ali ne i realijama), pošto ne nose kolorit naroda ili zemlje jezika originala i daju samo neko egzotično obilježje tekstu jezika na koji se prevodi.

S. Vlahov i S. Florin iznose i suprotan slučaj, gdje se radi o nepodudarnosti semantičkih polja dvaju jezika kada se postavlja pitanje takozvane nediferencirane leksike. Kao tipični primjeri mogu se izdvojiti termini rodbinskih odnosa. Međutim, uzmemo li u obzir da termini srodstva često u jednom nazivu mogu sadržavati različite rodbinske veze, za koje u jeziku originala postoje samostalni nazivi, u svakom posebnom slučaju se treba odlučiti: da li je potrebno prevoditi sve nazive pojma kao, npr., u rus. *дядя*, u fr. jeziku *oncle* a u bosanskom *daidža*, *amidža*, *tetak* ili neke od njih treba sačuvati kao referente realija, imajući u vidu šta koji od naziva znači.

Na planu izraza pitanje o različitostima između realije i nerealije, o njihovu razgraničenju, povezano je sa sljedećim zaključcima. Prvo, ne mogu se svi pojmovi, pojave, odnosi, vezani sa danim narodom ili danom epohom izraziti samo uz pomoć realija. Drugo, stalno se govori o realijama riječima, ali realije mogu biti i frazeološke jedinice.

Da bismo razlikovali realiju od nerealije u kontekstu, potrebno je puno truda. Uspješno rješavanje zavisi od dvaju pitanja:

- 1) da li je to realija kao leksička jedinica i
- 2) ako je realija, da li je ona svoja ili tuđa?

S. Vlahov i S. Florin ističu da su teškoće u raspoznavanju realija povezane većim dijelom sa svojim realijama: tuđe u velikoj mjeri “padaju u oči” i ne ostaju neprimijećene.

Na pitanje o tome da li smo se susreli sa realijom u danom kontekstu, ne postoji jednoznačan odgovor, ovo pitanje bi trebao riješiti prevodilac u svakom odvojenom slučaju sa mnogo znanja i dosta intuicije.

Još jedan bitan problem vezan za realiju je nepostojanje jasne definicije samog pojma zajedno sa još uvijek nejasnim granicama samog predmetnog značenja. U tome prepreku predstavljaju i značajna razilaženja u terminologiji. Autori knjige “Neprevodivo u prijevodu” S. Vlahov i S. Florin zaključuju da se u literaturi najčešće susreću termini *bezekvivalentna leksika*, *egzotična leksika* ili *egzotizmi*, zajedno sa terminima sličnog značenja – *barbarizam*, *lokalizam*, *etnografizam*, *alijenizam*, *konotativne riječi*, *riječi sa kulturološkom komponentom*, *praznine* ili *lakune*. Može se istaći da sve te termine objedinjuje nacionalna, lokalna, historijska i tradicionalna obilježenost, odsustvo ekvivalenta u jeziku na koji se prevodi, a kod nekih i strano porijeklo.

Autori spomenutog djela pristupaju kratkoj analizi svakoga od ovih termina. Tako ističu da upotreba termina lokalizam u funkciji sinonima realije, s jedne strane, miješa njegovo značenje kao leksičke jedinice, približavajući je ka označavanju stilske karakteristike (npr., *dijalektizmi*, *regionalna leksika*), a s druge strane stoji u jednom redu s takvom riječi kao *egzotizam*, što u velikoj mjeri sužava predstavu o stvarnom sadržaju pojma: možemo ga pripisati samo neznatnoj grupi realija, koje označavaju “lokalne predmete”, ali koji su bez nacionalnog i/ili historijskog kolorita.

Isto se odnosi i na pitanje prisvajanja realiji naziva *tradicionalna riječ* ili *etnografizam*, što je u biti još uže od *lokalizma*.

Revzin i Rozencveig koriste termin *praznina* (lacun) u slučajevima “kada se situacije koje su dio kulture jednog naroda ne susreću u drugoj kulturi” (Vlahov – Florin, 1981, prema: Revzin – Rozencveig, 1961: 184). Također, ovi autori uporedo sa realijom upotrebljavaju i riječ neologizam, doduše, na leksikografskom planu. Međutim, s tačke gledišta teorije prijevoda *praznina*, a tim prije neologizam, ne mogu biti sinonimom terminu realija.

Autori se kratko zaustavljaju na riječima sa *kulturološkom komponentom*, koje označavaju u lingvistici jedne kulture lingvističke jedinice “sa posebnosću semantike koja odražava osebnost te kulture” (Vlahov – Florin, 1981, prema:

Veršagina E. M. i Kostomarova V. G., 1976: 68). U njih se ubrajaju, zajedno sa realijama, jednoznačne i konotativne riječi. S tačke gledišta prevodenja, ti pojmovi su interesantni zato što usredsređuju pažnju prevodioca na ekstralingvističku stranu značenja mnogih riječi, koja se često zanemaruje, i drugo, mnoge od tih riječi predstavljaju istinske realije ili imaju neka svojstva realija.

Pojam *konotativna riječ* vezan je sa pojmom *konotacija*, u kome se sadrži sam pojam kolorita samim tim što je nacionalna i historijska specifičnost tijesno povezana sa raznoobraznom “emocionalno-ekspresivnom” obojenošću i uvjetuje je.

Termin *barbarizam* se kod nekih autora prepliće sa terminom *egzotizam*, kako primjećuju S. Vlahov i S. Florin. Njega treba smatrati samo leksikološkim (i stilističkim) terminom, koji nema ekvivalenta u teoriji prevodenja. Realije, za razliku od barbarizama, 1) mogu biti originalne, ne posuđene riječi, 2) one nisu obavezno nepoznate jeziku po svojoj strukturi, 3) nemaju “riječi dvojnika”, koje su jednake po smislu i samim tim ne mogu se lahko prevoditi, osim toga 4) mnoge od njih figuriraju u rječnicima, između ostalog, i u jednojezičnim.

Posebnu pažnju oni obraćaju na termin *egzotična leksika* (*egzotizam*) kao na najozbiljniji konkurent terminu *realija* u specijaliziranoj literaturi. Istraživači ističu da je egzotizam 1) strana riječ, a neki i dodaju 2) iz malo poznatih jezika, obično ne iz indoevropskih, ili 3) vrsta barbarizma (bezekvivalentna leksika), 4) riječ koja označava realiju – pojavu iz svakodnevnog života, socijalnih odnosa, prirode, života, obreda, običaja pojedinih naroda, 5) riječ koja se upotrebljava zbog pridavanja posebnog (lokalnog) kolorita riječima.

Autori se najviše zadržavaju na terminu bezekvivalentna leksika, koji se susreće kod mnogih autora, doduše, sa različitim načinom njegovog definiranja: kao sinonim *realiji*, nešto šire – kao riječ koja je odsutna u drugoj kulturi i drugom jeziku – ili nešto uže – kao riječi karakteristične za neki jezički period (npr., sovjetska epoha u u ruskom jeziku) i, na kraju, jednostavno kao riječi koje se ne mogu prevesti na drugi jezik.

Ne bi uopće trebalo govoriti o bezekvivalentnoj leksici razmatrajući je u okviru jednoga jezika, ona se može razmatrati tek u okviru nauke koja upoređuje kategorije jednog jezika sa kategorijama drugoga jezika: kao teorija prijevoda i uporedna lingvistika (kontrastivna, konfrotativna lingvistika, metodika predavanja stranih jezika).

Usaglašavajući mišljenja različitih autora može se reći da su bezekvivalentne jedinice leksičke i frazeološke jedinice koje nemaju postojanih, nezavisnih od konteksta, ekvivalenta u jeziku na koji se prevodi.

Prema S. Vlahovu i S. Florinu, izdvajanje grupe jedinica na osnovu toga kriterija nema ni teorijskog, a samim tim ni praktičnog opravdanja. Pošto “ekvivalent” pretpostavlja potpunu jednakost jedinica, tj. potpunu pokrivenost između odgovarajućih jedinica na planu sadržaja, bezekvivalentna leksika se čini kao sasvim neuhvativa grupa riječi (i sintagmi), koja praktički uključuje svu leksiku (i dio frazeologije) danoga jezika; izuzetak su većina termina, mali broj jednoznačnih riječi i vlastitih imena. Takav nepregledni materijal ne može ni za teoriju prijevoda, ni za njegovu praksu služiti kao izvor istraživanja ili ogleđa.

Da bi dobili praktično rješenje, autori posuđuju od V. N. Komisarova (Vlahov – Florin, 1981, prema: V. N. Komisarov, 1973: 75) termin *prijevodna ekvivalentnost* na nivou jezičkih znakova, dopunjujući ga podjelom ekvivalentata na potpune i djelimične, apsolutne i odnosne. Kao rezultat imamo sljedeću definiciju bezekvivalentne leksike – leksičke i frazeološke jedinice koje nemaju prijevodnih ekvivalentata u jeziku na koji se prevodi. Na ovaj način se primjetno sužavaju granice bezekvivalentne leksike i, prema mome mišljenju, na jednostavan način razgraničavaju realije od bezekvivalentne leksike.

Postoji još jedna bitna razlika između realije i bezekvivalentne leksike: generalno, riječ može biti realija u odnosu prema svima ili većini jezika, a bezekvivalentna – prije svega u okvirima određenog para jezika, tj. spisak realija danog jezika je više ili manje postojan i ne zavisi od jezika na koji se prevodi, dok će rječnik bezekvivalentne leksike biti različit za različite parove jezika.

Osim neusaglašenosti u vezi sa terminologijom kojom se imenuju realije, postoje i razilaženja u samome definiranju ovoga pojma. Nepotpunost u opredjeljenju realija kod nekih autora, prema S. Vlahovu i S. Florinu, može se pripisati sljedećem: “u većini radova materijal o realijama ne zauzima centralno mjesto, tako da ne možemo od njih tražiti iscrpne definicije; polazeći od drugih kriterija, mnogi autori daju realijama druge nazive (bezekvivalentna leksika, egzotična leksika) i pritom ne možemo očekivati podudarnost opredjeljenja”. U knjizi “Neprevodivo u prijevodu” autori Vlahov i Florin navode definicije ne samo teoretičara prijevoda nego i drugih stručnjaka, koji ovaj pojam tumače uzimajući u obzir svoju specijalnost; na karakter definicije odrazila se i primjetna evolucija u odnosu na prva istraživanja i pokušaje.

Za jedne, u grupu bezekvivalentne leksike “ulaze riječi koje označavaju strane realije, kao npr., državno uređenje, običaji, način života itd.”, iz čega proizlazi da se u realije ubrajaju samo strane realije, prema Levickoj i

Fitermanu (S. Vlahov i S. Florin, 1981, prema: Levickaja T. P., Fiterman A. M., 1963: 116).

Kod L. N. Soboljeva (S. Vlahov i S. Florin, 1981, prema: Soboljev L. N., 1952: 281), autori ukazuju na to da se terminom realija označavaju “pojave iz svakodnevnog života i specifične nacionalne riječi i izrazi koji nemaju ekvivalenta u okruženju i svakodnevnom životu, a samim tim i u jeziku drugih zemalja, i riječi iz nacionalne svakodnevnice kojih nema u drugim jezicima, zato što ti predmeti i pojave ne postoje u drugim zemljama”.

V. Roseljs vidi u realijama (Isto, prema: Roseljs V., 1953: 169) “strane riječi, koje označavaju pojmove, predmete, pojave koji ne postoje u svakodnevnom životu toga naroda u jeziku na koji se djelo prevodi”, tj. razmatra ih s tačke gledišta teorije prevodenja. Neki autori uzimaju realiju kao *realiju predmet* i ne razmatraju posebno realiju riječ. U V. P. Berkova (Isto, prema: Berkov V. P., 1973: 109) “pod egzotizmom... se podrazumijeva u danom konkretnom jeziku upotrijebljena riječ koja označava realiju – pojave iz svakodnevnog života, društvene odnose, prirodu i tome slično - specifičnu za neke druge jezičke kolektive i tuđu za dani jezički kolektiv”, a također i “kalkov” pošto se “egzotizmi izdvajaju karakteristikom nepoznatosti predmeta ili pojma koji se njima označava u danom kolektivu”. Veoma sažetu definiciju realije daje L. S. Barduharov (Isto, 1981, Barduharov L. S., 1975: 109): “riječi koje označavaju predmet, pojave i situacije koje ne postoje u praktičnom iskustvu ljudi koji govore drugim jezikom!”, razvijajući je dalje putem nabiranja mogućih referenata (predmeta materijalne i duhovne kulture, npr., “jela nacionalne kuhinje”, vrste “narodne odjeće i obuće”, “narodnih plesova”, “političkih orijentacija i društvenih pojava” itd.).

Iz svega navedenog očitava se oblik realije kao posebne kategorije sredstava izražavanja, koja zahtijeva i poseban pristup u proučavanju.

Poslije analize različitih, nepotpunih i djelimično netačnih određenja realija različitih autora, S. Vlahov i S. Florin nam daju svoje tumačenje. Prema njima, “to su riječi (i sintagme) koje nazivaju objekte karakteristične za život (običaji, kultura, socijalni i historijski razvoj) jednog naroda i tuđe drugome; one su nosioci nacionalnog i/ili historijskog kolorita, nemaju tačnih ekvivalenata u drugim jezicima i, samim tim, ne mogu se prevoditi na ‘osnovu općih metoda’ nego im je potreban poseban pristup”.

Ova dosta iscrpna i sistematična definicija može nam poslužiti kao dobra osnova u daljnjem proučavanju i analizi realija.

ANALIZA PRIJEVODA REALIJA NA MATERIJALU RUSKOG PRIJEVODA ROMANA "TVRĐAVA" MEŠE SELIMOVIĆA

Nakon ovoga prikaza osnovnih karakteristika realija kao jedinica prijevoda dat ću kratku analizu poteškoća njihova prenošenja iz jednog jezika u drugi. Kao osnovne poteškoće pri prenošenju realija S. Vlahov i S. Florin izdvajaju:

- 1) odsustvo u jeziku na koji se prevodi ekvivalenta, analoga, zbog odsustva u govoru toga jezika objekta (referenta) označenog realijom i
- 2) neophodnost da se zajedno sa predmetnim značenjem (semantikom) realije prenese i kolorit (konotacija) – njena nacionalna i historijska crta.

Receptata ni ovdje, kao ni u prevođenju nema, i prevodilac, imajući u vidu opće teorijske postavke i oslanjajući se na vladanje jezikom, osnovna znanja, svoje iskustvo, osjećaj i kartoteku, u svakom posebnom slučaju bira put koji mu najviše odgovara, a nekada i jedini mogući put.

U ovom kratkom osvrtu na problematiku prevođenja realija zaustavit ćemo se na analizi prijevoda romana "Tvrđava" Meše Selimovića na ruski jezik i metodama prevođenja koje su pri tome korištene, kao i onima koje nisu.

Sam roman predstavlja interesantan materijal jer je u njega autor utkao mnoštvo realija, imajući prije svega za cilj oslikavanje jednog davnog vremena, sa svom društveno-političkom i socijalno-kulturološkom specifikom. Smjestivši radnju romana u vrijeme turske vladavine u Bosni autor je na neki način bio svjesno prinuđen da upotrijebi historijske realije a i druge kako bi njegovo djelo bilo što autentičnije. Uglavnom, orijentalizmi, koje mi nazivamo turcizmima, u našem jeziku predstavljaju veći dio realija ovoga teksta. Dž. Jahić u predgovoru svoga "Školskog rječnika bosanskoga jezika", između ostalog, oslanjajući se na Abdulaha Škaljića i njegov predgovor rječniku "Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku", navodi da se sa dolaskom Turaka kao nosilaca novoga društvenoga i državnoga poretka i nosilaca istočne, islamske kulture pojavljuje mnogo novih pojmova i ustanova zajedno sa nazivima za njih, što je, prema Jahiću, i glavni uzrok ne samo "postojanja" već i širenja tih riječi, koje su se udomaćile i postale sastavnim, prepoznatljivim dijelom bosanske leksike. Svakako da je ova specifika bosanskoga jezika umnogome otežala razumijevanje a samim tim i prijevod ovih leksičkih jedinica na ruski jezik.

Autori S. Florin i S. Vlahov izdvajaju dvije osnovne metode prenošenja realija: transkripciju i prijevod, koji se u praksi prijevoda mogu razmatrati kao antipodi.

Ovi autori smatraju da izbor načina prijenosa realija između transkripcije i prijevoda zavisi od sljedećih uvjeta:

- 1) karaktera teksta;
- 2) značenja realije u kontekstu;
- 3) karaktera same realije i njena mjesta u leksičkim sistemima jezika originala i jezika na koji se prevodi;
- 4) samih jezika – njihovih tvorbenih mogućnosti, književne i jezičke tradicije;
- 5) čitalaca prijevoda (u poređenju sa čitaocima originala).

Našu analizu možemo početi sa realijama za čije je prevodenje autor ruskog prijevoda “Tvrđave” koristio metodu transkripcije ili metodu “transliteracije”, kako je imenuje L. K. Latišev u svom “Kursu prijevoda (Ekvivalentnost prijevoda i načini njihova postizanja)”.

Transkripcija realija nudi mehaničko prenošenje realija iz jezika izvora u jezik na koji se prevodi grafičkim sredstvima s maksimalnim približavanjem originalu fonetskom formom, npr., konkretno u prijevodu “Tvrđave” imamo sljedeće primjere: *valija*, rus. *валия*, *janjičari*, rus. *яничары*, *kadija*, rus. *кадия*, *aga*, rus. *ага*, *rakija*, rus. *ракия* itd. Za neke od naših realija, prije svega za one koje se tiču našeg islamskog naslijeđa iz perioda turske vladavine autor je iskoristio potpuno ekvivalentne posuđenice koje postoje u ruskom jeziku, a koje na prvi pogled nepoznavacima ruske jezičke građe mogu izgledati kao tipični primjer transkripcije, npr.: *imat*, rus. *имам*, *paša*, rus. *паша*, *derviš*, rus. *девиш*, *hajduk*, rus. *зайдук* itd. Dobra strana ove metode je njena sigurnost, koja se zaključuje u tome da nam autor prenosi formu riječi a sadržaj se otkriva u kontekstu. Na taj način prevodilac ne tumačeći novu riječ izbjegava rizik pogrešne interpretacije a prevazilazi i poteškoće u prenošenju stila autora i jezika originala. Nedostatak ove metode je mehaničko prenošenje realije, koje onemogućava razumijevanje sadržaja novog pojma, koji može ostati nepoznat za mnoge čitaoce, ili koji može biti samo približno jasan iz konteksta za većinu čitalaca.

II. Prijevod realija (ili zamjena, supstitucija) kao metoda njihova prenošenja na jezik prijevoda primjenjuje se obično u slučajevima kada je transkripcija zbog nekih razloga nemoguća ili nepoželjna. U prijevodu “Tvrđave” na ruski jezik veći dio realija je preveden jednom od metoda prijevoda realija.

S. Vlahov i S. Folorin izdvajaju sljedeće metode prenošenja realija prilikom prevođenja, od kojih neke nisu korištene u razmatranom prijevodu.

1. Uvođenje neologizama je najbolji put, prema autorima, poslije transkripcije za očuvanje kolorita prevođene realije: stvaranjem nove riječi (ili sintagme) nekada je moguće dobiti isti takav efekat. Te nove riječi mogu biti prije svega kalkovi ili polukalkovi.

- a) Kalkovi – pozajmljenice nastale bukvalnim prijevodom (obično po dijelovima) riječi ili izraza – dozvoljavaju da se u jezik na koji se prevodi prenese realija sa maksimalno vjernim i sačuvanim semantičkim sadržajem, ali ne uvijek i bez gubitka kolorita. Klasični primjer iz engleskog jezika *skyscraper* – bos. *neboder*, rus. *небоскреб*, fr. *gratte-ciel*.

Mного se češće susreću kalkovi sintagme od kalkova riječi. Rusku riječ *красноармия* - Englezi kalkiraju u *Red Army man*, Francuzi u *soldat de L'Armée Rouge*.

- b) Polukalkovi – svojevrsne djelimične posuđenice također su nove riječi ili (stalne) sintagme. Takve su, npr., *Treći rajh* (njem. *der Dritte Reich*), *“zgrada Bundestaga”* (njem. *Bundeshaus*) itd.
- c) Usvajanjem se naziva adaptacija strane realije, tj. davanje tom stranom materijalu forme svoga jezika: npr., rus. realije *рубль*, *пирожок*, koje su muškog roda, u našem jeziku prešle su u *rublja* i *piroška*, koje su imenice ženskoga roda i sl.
- d) Semantičkim neologizmom uvjetno nazivamo novu riječ ili sintagmu koju je prevodilac stvorio i koja pomaže da se preda smisaoni sadržaj realija. Takva tvorevina se razlikuje od kalkova odsustvom etimološke veze sa originalnom riječju. Ova metoda se rijetko koristi jer je tvorac jezika narod a veoma rijetko autor pojedinac.

U ruskom prijevodu “Tvrđave” nije primijenjena nijedna od ovih metoda.

2. S druge strane, vrlo često je autor prijevoda “Tvrđave” pribjegavao *približnom prijevodu realija*. Ova metoda se primjenjuje češće od drugih. Na ovaj način se uspijeva, ali ne veoma tačno, prenijeti predmetni sadržaj realija, međutim, kolorit se uvijek gubi. Mogu se izdvojiti sljedeći načini približnoga prijevoda:

- a) Princip zamjene roda i vrste dozvoljava prenijeti (približni) sadržaj realije jedinicom šireg značenja, zamjenjujući pojam roda pojmom vrste. Na taj način se koristi metoda generalizacije. Po tom principu, ruske realije *изба*, *хата* se mogu prevesti kao naša riječ “kuća”. U analiziranom prijevodu nailazimo na sljedeće primjere generalizacije: *ajani*, rus. *господа*, *hajat*, rus. *прихожая* (predsoblje), *đugum*, rus. *ведро* (vedro, kofa), *šatija*, rus. *платок* (mahrama), *sećija*, rus. *диван* (kauč), *džemat*, rus. *община* (općina) itd.
- b) Funkcionalni analog dozvoljava da se jedna pojava, pojam zamijeni drugim. Na taj način se, npr., jedan muzički instrument može zamijeniti drugim “neutralnim”, neobojenim nacionalnim koloritom jezika na koji se prevodi. Autor prijevoda je koristio ovu metodu, što vidimo iz sljedećih primjera: *tabut*, rus. *гроб* (lijes, mrtvački sanduk), *mištuluk*, rus. *подарок* (poklon), *zapis*, rus. *заговоры* (magične, ljekovite riječi), *fildžan*, rus. *пешка* (zdjelica, plitica iz kojih se obično pije čaj ili supa), *čifluk*, rus. *поместье* (imanje), *vlahinja*, rus. *журка* (kod muslimana žena druge vjere, kaurka) itd.
- c) Opis, objašnjenje, tumačenje kao metoda približnoga prijevoda obično se koristi u slučajevima kada nema drugoga načina: pojam koji se ne može transkribirati mora se jednostavno objasniti. Ova metoda se koristi u samom tekstu ako je u pitanju kraće objašnjenje, a fusnotama se uvode realije za koje je potrebno šire objašnjenje. Ona je često primjenjivana u analiziranom prijevodu, tako da imamo sljedeće primjere: *telal*, rus. *городской глашатай*, *kurban*, rus. *жертвенная овца на заклани*, *pišan*, rus. *надгробный камень*, *panule*, rus. *деревянные сандалы*, *sevar*, rus. *доброе дело* itd. a za sljedeće realije autor je dao detaljnija objašnjenja u formi fusnota: *hafiz*, rus. *хафиз – человек знающий наизусть Коран*, *muselim*, rus. *муселим – начальник уездной полиции*, *terhaba*, rus. – *мусульманское приветствие* itd.

Prednost opisnog prijevoda je u tome što je on najpotpuniji način otkrivanja suštine predmeta, a u tome značajnu ulogu imaju i fusnote. Nedostatak je svakako njegova nezgrapnost. Iz jedne takve nezgrapne sintagme, kako ističe Latišev L. K., “teško je izdvojiti danu pojavu iz stvarnosti i iz drugih pojava i usaditi je u svijest nosioca jezika na koji se prevodi kao pojam”. Prema njemu, za stvaranje pojma potreban je kratki naziv. On predlaže u prvoj etapi korištenje opisnog prijevoda realija, da bi se zatim ustupilo

mjesto kraćem načinu prevođenja (kalkovi, transkripcija). Treba istaći da ova metoda od prevodioca traži duboko prodiranje u suštinu pojave koja se opisuje i veliko poznavanje realije.

Generalno govoreći o približnom prijevodu može se reći da je dobra strana ove metode njena dovitljivost. Primalac prijevoda se susreće sa poznatim pojmovima. Približni prijevod realije, kako govori sam naziv, nije adekvatan, ne prenosi u potpunosti sadržaj odgovarajuće jedinice, a što se tiče nacionalnog ili historijskog kolorita, čitalac mora da ga nagada u slučaju da prevodilac to nije uspio izborom izražajnih sredstava. Koristeći približan prijevod, prevodilac treba veoma dobro da poznaje suštinu pojma koji opisuje kao i da obrati pažnju na kontekst, funkciju teksta i da na osnovu toga odluči da li je dopušteno to odstupanje u sadržaju koje nosi približni prijevod. Latišev L. K. isto tako upozorava da se u značenju riječi osim denotativne komponente mogu sadržavati i različita konotativna značenja, koja je potrebno prepoznati i predati što je moguće vjernije u prijevodu.

Ova vrsta prijevoda zbog svoje kompleksnosti povlači i najveći broj neuspješnih pokušaja u prevođenju realija. Konkretno, u našem tekstu, možemo izdvojiti sljedeće primjere: *muštuluk*, rus. (*будем тебе*) *нодапок* (poklon), gdje imamo nepotpunu semantizaciju, kao i gubitak nacionalnog kolorita naše realije, tako da bi tu bilo mnogo prikladnije šire objašnjenje ili transkripcija uz fusnotu; isto tako za našu realiju *zapisi*, autor koristi ruski prijevod *заговори* (magične, ljekovite riječi), što je nepotpuni prijevod, i potpuni gubitak nacionalne specifičnosti vezane uz ovaj pojam. U ovom slučaju, bilo bi potrebno detaljnije objašnjenje jer u ruskoj svakodnevici ne postoji slična pojava, a dani prijevod je samo djelimično razotkriva. Nepotpun je i donekle desemantiziran prijevod naše riječi *vlahinja*, koju je autor preveo ruskim *заярка* (kaurka), tako da se ovdje gubi i pejorativna strana ove realije kao i sama činjenica da se ona prije svega odnosi na pravoslavce. Isto tako, prijevodom riječi *sevar*, rus. *доброе дело*, gubi se ona religiozna semantička komponenta koja je sadržana u značenju ove naše realije – dobro djelo koje zaslužuje Božiju nagradu.

3. Autori uvode i termin “kontekstualni prijevod”, koji se obično suprotstavlja “rječničkom prijevodu”, kao i donekle približni prijevod. Inače, ove dvije metode su dosta slične, tako da navedeni primjeri više mogu poslužiti kao ilustracija kontekstualnoga prijevoda. Interesantan i veoma domišljat primjer prijevoda u “Tvrđavi” je sljedeći: “...*karadžoz* se njime ozetio”, rus. *...дьяволу бы его в зятя*, gdje se eliminira naša realija “*karadžoz*”, ali se dobija na ekspresivnosti.

U oba slučaja i u približnom i u kontekstualnom prijevodu kao rezultat uvijek imamo neutralnu, dosta blijedu zamjenu originala, a realija nestaje, skraćuje se.

Latišev predlaže međusobno kombiniranje metoda, tj. opisnog prijevoda sa transkripcijom i kalkiranjem, što na neki način može pomoći čitaocu da razumije suštinu realija, a ujedno da je i zapamti i usvoji.

Ovdje ćemo se zaustaviti na još jednom problemu, a to je homonimija realija (Vlahov i Florin uključuju u taj pojam i paronimiju – bliskost, tj. nepotpuno podudaranje, a također u nekim slučajevima i mnogoznačnost, koja se s tačke gledišta prevođenja kvalitativno ne razlikuje od unutarjezičke homonimije). Ovi autori ističu da se homonimija javlja kao rezultat grešaka u prijevodu i može se razmatrati na primjeru jednog jezika (unutarjezička) ili na presjeku nekoliko jezika (međujezička), između realija i između realija i vrsta riječi, između bliskosrodnih jezika i jezika različitih jezičkih sistema.

Najčešće se homonimija javlja pri prevođenju bliskosrodnih jezika. Našu riječ “saraj” sa bosanskoga jezika trebalo bi prevesti na ruski funkcionalnim analogom – “palata”, “dvorac”, “prenočište”, a ne upotrebljavati ruski homonim “saraj” (koji je isto tako posuđenica iz turskog jezika), ali ima potpuno drugačije značenje, bar u savremenom kontekstu i znači “štala”, “šupa”, “spremište” i sl.

Na primjeru prijevoda “Tvrđave” imamo sljedeći slučaj homonimije: *tambura*, prevedeno na ruski *тамбурин* (vrsta udaraljki), što je potpuno pogrešan prijevod, a ujedno dobar primjer homonimijske zamke karakteristične za srodne jezike.

Među opasnostima pri prevođenju realija može se izdvojiti i prevođenje realije jednog jezika realijom drugog jezika, mada postoje primjeri gdje je to i dozvoljeno, npr.: bos. *navijač*, rus. *болельщик*, ital. *tifoza*, braz. *torsida* itd. Interesantno je da u analiziranom prijevodu nailazimo na primjer gdje je prevodilac preveo našu realiju ruskom realijom: *sejmen* (stražar, pandur za vrijeme turske uprave) je prevedeno na ruski *стражник* (u carskoj Rusiji niži policijski čin), što u svakom slučaju predstavlja neuspješan prijevod realije. Ovdje dolazi do izobličavanja originala upotrebom analocizama i anahronizama, kako S. Vlahov i S. Florin nazivaju realije koje se ne mogu uklopiti sa mjesnom i vremenskom slikom originalnog djela.

Iz gore navedene analize prijevoda realija proizlazi da je pitanje predavanja i osmišljavanja realija veoma važno za prevodioca. Uvođenje realije je uvjetovano, s jedne strane, njenim mjestom u originalnom djelu, i

samim tim osmišljenošću koju joj pridaje autor, a s druge strane, sredstvima kojima se koristi prevodilac za otkrivanje njena sadržaja, ako ne odluči da je njen smisao jasan iz konteksta.

U svakom slučaju, prvenstveni zadatak svakoga prevodioca bio bi očuvanje kolorita same realije, koji se može smatrati njenim konotativnim značenjem. Svoga statusa realija se lišava gubitkom kolorita. Isto tako potrebno je pri prijevodu obratiti pažnju i na preneseno značenje realija, kao i na to da je nepoželjno izgubiti trop ili frazeologizam koristeći neku od navedenih metoda. Trope bi trebalo prevoditi tropima, a frazeologizme frazeologizmima.

Ovaj kratki osvrt na problematiku prevodenja realija ostavlja otvoreno mjesto za istraživanje ove interesantne teme, kao i mogućnosti razrađivanja novih metoda prijevoda kada se radi o srodnim jezicima kao što su ruski i bosanski jezik. Na danim ilustracijama pokazano je da je opasnost od pogrešnog ili nedovoljno tačnog prijevoda sa bosanskog jezika na ruski jezik i obratno očigledna, i da rezultira gubitkom nacionalnog kolorita realija, kao i nepotpunim i pogrešnim prijevodom, što je dokaz nedovoljnog poznavanja kompleksnosti realija kao translema, a samim time i kulturalnih i historijskih okvira jezika sa koga se prevodi. Značaj ove problematike raste sa činjenicom da je kvalitetan prijevod naših djela u interesu našeg jezika i kulture, isto kao i kvalitetan prijevod stranih autora na naš jezik, tako da bavljenje njome ima i teorijsko i primijenjeno opravdanje.

Bibliografija:

Literatura:

- 1) Влахов, С., Флорин, С. *Непереводимое в переводе*, Международные отношения, Москва, 1981.
- 2) Латышев, Л. К. *Курс перевода (Эквивалентность перевода и способы его достижения)*, Международные отношения, Москва, 1981.
- 3) *Перевод как лингвистическая проблема (сборник статей)*, ред. коллегий: Грабовский Н. К., Белик Н. Ф., Ширяев А. Ф., Московский Университет, Москва, 1982.

Rječnici:

- 1) Isaković, A. *Rječnik bosanskog jezika*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1995.

- 2) Jahić, Dž. *Školski rječnik bosanskog jezika*, Ljiljan, Sarajevo, 1999.
- 3) Ожегова, С. И., Шведова, Н. Ю. *Толковый словарь русского языка*, Азбуковник, Москва, 1997.

Romani:

- 1) Selimović, M. *Tvrđava*, Svjetlost, Sarajevo, 1973.
- 2) Селимович, М. *Крепость*, Прогресс, Москва, 1974.

ПРОБЛЕМА ПЕРЕВОДА РЕАЛИИ (ОЧЕРК НА МАТЕРИАЛЕ
РУССКОГО ПЕРЕВОДА "КРЕПОСТИ" МЕШИ СЕЛИМОВИЧА)

Резюме

Перевод реалии является частью большей и важной проблемы передачи национального колорита. Очень важно для переводчика уметь различать как реалии языка перевода так и реалии своего языка.

Отсутстви точных эквивалентов реалии одного языка в другом языке требует особых приемов передачи этих единиц в переводе.

Сделан анализ перевода "Крепости" М. Селимовича на русский язык и приемов которым переводчик воспользовался при переводе реалий. Несмотря на родство и сходство языков существует большая опасность од их неверного и недостаточно точного перевода последствием чего является утрата национального колорита.

Jasmin DŽINDO

O POLIREMATIČNIM OBLICIMA U ITALIJANSKOM JEZIKU

KLJUČNE RIJEČI: *polirematični oblici, jaka polirematika, slaba polirematika, izmjenjivost, konektivna sposobnost*

Šta su to polireme? Malo je rječnika italijanskog jezika koji nam donose tu riječ (kao, naprimjer, DISC¹). Pored ovog naziva mogu se naći i drugi, ali koji se, manje ili više, uvijek odnose na isti lingvistički fenomen: *kompleksne lekseme, sinteme, složene frazeološke cjeline, kompleksne riječi, superriječi, više leksičke jedinice, polirematični oblici*.

Već je Bruno Migliorini nagovijestio ovu tipologiju u eseju *Innovazioni grammaticali e lessicali d'oggi*. On je ustvari individualizirao izvjestan broj riječi čija je tvorba nastajala u dvadesetom stoljeću: *carro armato, divano-letto, fronte popolare, navi-cisterna, seconda ondata, settore di lavoro, vigili urbani*, nazivajući ih "termini metaforici"². Nešto analitičniji pristup nalazimo u poglavlju *Il tipo sintattico 'votate socialista'*. Objasnjavajući izraze kao: *bere grosso, giocare liscio, piover fitto, suonar fesso, tagliar corto, vedere rosa, votate socialista*³ itd., on zaključuje da se ta "sintaksička kompresija", koja sažima glagolsku sintagmu, može primjenjivati i unutar imeničke sintagme. Migliorini je tako iskazao progresivnu tendenciju u italijanskom jeziku koja ide ka tome da se imenica upotrebljava na drugom mjestu, sa funkcijom "determinanta": *guerra lampo, treno-merci*. Na taj način, alteracija imeničke sintagme tradicionalnog tipa sastoji se u određenom "pritisku" na samu

¹ DISC : "Ling. *polirematičke cjeline*, nepromjenjiva sekvenca riječi koja skup čini semantički nedjeljivim i koji kao takav ne može biti definiran ako se izoliraju pojedini njegovi dijelovi (*alta moda, anno luce, avviso di garanzia*)." (prijevod. J. Dž.)

² Migliorini, *La lingua italiana nel Novecento*, Massimo L. Fanfani (a cura di), uvod napisao Ghino Ghinassi, Firenze, Le Lettere, 1990, str. 49, "metaforični termini". (prijevod J. Dž.)

³ Ibidem, str. 250.

sintagmu, koja postaje, u neku ruku, manje “kompleksna” jer je formirana od dvaju elemenata bez prepozicije, u funkciji označitelja i označenog (tako *navi-cisterna* ima mnogo češću upotrebu od *nave con cisterna, votate socialista* od *votate per il partito socialista*).

Osim toga, Migliorini naglašava da je jedna od najznačajnih karakteristika tih izraza ta što “solo in pochissimi casi c’è una possibilità illimitata di permutazione del secondo elemento della locuzione”.⁴

U knjizi Raffaella Simonea *Fondamenti di linguistica*, govori se o “caso delle parole complesse”.⁵ Koristeći termin *kompleksne riječi*, on istovremeno iskazuje i nepouzdanost statusa “riječi”. Uz citiranje primjera *far fagotto, mettere in moto, rimettere in sesto*, Simone otkriva konstrukcije sačinjene od riječi koje se mogu upotrebljavati i u drugim sintagmatskim poljima, ali u specifičnom kontekstu one postaju “nedjeljiva cjelina”.⁶ Radi se, po mišljenju ovog lingviste, o riječima složenim od više riječi, to jeste o kompleksnim riječima. Simone je pokušao i da sačini podjelu tih oblika na nekoliko kategorija:

- a) Diskontinuirane i elastične riječi: kada je prvi element glagol, tada su one autonomne samo morfološki, ali ne i semantički, to jeste može postojati izvjesna margina varijabilnosti jednog od elemenata, kao, naprimjer, deklinacija koja ne modificira značenje i originalni oblik (glagol *mettere in moto* može biti promijenjen u *abbiamo messo in moto*).
- b) Druga grupa kompleksnih riječi sastojala bi se od glagola korištenih u frazama, sačinjenih od dva odvojena elementa, od kojih je jedan glagolski a drugi prepozicijski: *mandar via, far fuori* itd. I za ovaj tip, kao i za diskontinuirane i elastične riječi, vrijedi princip nezamjenjivosti (ne možemo zamijeniti *far fuori* sa *produrre fuori*), a osim toga nije moguće mijenjati ni njihov redoslijed.

Najzad, Simone razlikuje diskontinuirane i elastične riječi od viših leksičkih cjelina tipa:

- *campo di gioco*
- *tennis da tavolo*
- *macchina da scrivere* itd.

⁴ Ibidem, str. 251: “Samo u vrlo malom broju slučajeva postoji neograničena mogućnost permutacije drugog elementa u izrazu.” (prijevod J. Dž.)

⁵ Simone, R., *Fondamenti di linguistica*, Bari, Laterza, 1995, str. 145, “slučaju kompleksnih riječi”.

⁶ Ibidem, str. 145.

Ove posljednje imaju, prema njegovom mišljenju, manji stepen kohezije u odnosu na diskontinuirane i elastične riječi, jer:

- 1) Mogu biti zamijenjene sintaksički glavnim elementom:
campo da gioco može biti zamijenjeno “glavnom” riječi: *il campo*.
- 2) Podložne su umetanju drugih riječi:
Ho messo immediatamente in moto la macchina.
- 3) Njihov redoslijed ne može biti mijenjan.

Maurizio Dardano, analizirajući neologizme, predlaže razlikovanje dvaju kategorija: sintaksičke (ili kombinatorne) i semantičke. U prvu bi ušle kompleksne lekseme (tipovi koji su bliski “višim leksičkim jedinicama” i “poliremata”), koje nisu dostigle fazu monolitnog izričaja i koje imaju potrebu za novim “imenovanjima”, transparentnim i funkcionalnim. Uzimajući za primjer složenu riječ *ferro da stiro*, on je razlikuje (nazivajući taj tip složenica “više leksičke jedinice”) od slobodne sintaksičke fraze *ferro per aprire la porta*, na osnovu tri glavna aspekta:

- a) stabilnost odnosa označitelj – označeno,
- b) stabilnost izričaja,
- c) učestalost korištenja.

Luca Serianni uviđa postojanje fenomena spojenih riječi (naprimjer, *lotta di classe*, *parola chiave*), ali shvaćenih kao “sintaksičke i semantičke jedinice”.⁷ Prema Serianniju, te jedinice odlikuje:

- a) stabilnost značenja:
naprimjer, *lotta di classe* ima svoje jasno definirano značenje;
- b) nemogućnost uvođenja drugog elementa u izričaj:
Ne može se reći: *lotta degli operai di classe*.

Dakle, evidentan je sve veći interes lingvista za problem polirematičnih oblika: ta činjenica je uslovljena prije svega ogromnim porastom broja jedinica tog tipa korištenih u savremenom italijanskom jeziku, sasvim otvorenom za utjecaj političkog, tehničkog, birokratskog, sportskog i drugih jezičkih registara u svim svakodnevnim sektorima života (od Migliorinijevih *carri armati* i *vigili urbani* iz tridesetih godina dvadesetog stoljeća, pa sve do “kompjuteriziranih” oblika tipa: *hard disk* ili *on line*). U vezi sa njihovim brojem i kristaliziranjem značenja u svakodnevnom korištenju, paralelno

⁷ Serianni, *Italiano: Grammatica – Sintassi – Dubbi*, Milano, Garyanti, 1995, str. 463.

se postavlja problem “uvodenja reda” u taj korpus varijabilnih oblika, to jeste postavlja se pitanje registriranja polirematičnih izraza čije se konačno značenje ne može individualizirati polazeći od pojedinih leksema – elemenata polirematične jedinice, niti na osnovu njihove precizne gramatičke kategorije: kao moguće rješenje se nameće mogućnost definiranja polirematične jedinice na osnovu njene funkcije kao cjeline.

U istraživanju koje je razvio Tullio De Mauro i saradnici (dostupnom na Internetu) u okviru projekta *Eulogos*⁸, polirematični izraz je uzet kao riječ u pravom smislu. Data je sljedeća definicija:

Polireme su:

- izrazi čije se značenje ne može odrediti iz sume značenja pojedinih riječi tog izraza,
- izrazi koji imaju iskristalizirano značenje u svakodnevnom korištenju,
- izrazi čija se gramatička funkcija ne može odrediti iz gramatičke klase kojoj pripadaju pojedine riječi koje formiraju izraz.

Na liniji gore navedene karakterizacije, u rječniku DISC pronalazimo kratak osvrt na “polirematične jedinice” u njegovom uvodnom dijelu (*Guida all'uso*), koji nam nudi sažetu tipologiju polirema, ali i nešto više: klasifikaciju (iako kratku) ovih oblika na osnovu funkcija pojedinih komponenata.

*“Sono vere parole anche le numerosissime entità composite, costituite da due o più corpi separati nella grafia, ma che si comportano come un tutt'uno.”*⁹

Zajednička karakteristika elemenata koji čine polirematične jedinice (klasificirane kao: imeničke, pridjevske, priloške i glagolske) je ta da je značenje cjeline često figurativno¹⁰.

Ostale karakteristike su:

- poredak konstituenata nije promjenjiv,
- dijelovi polireme ne mogu biti zamijenjeni sinonimima, deminutivima, augmentativima itd. (*cavallo di battaglia* ne može postati *cavallino di battaglia*),

⁸ LIP: materijal se može konsultirati na Internet sajtu: <http://www.eulogos.it/datipoli/indalfa.htm>

⁹ F. Sabatini, *Guida all'uso*, DISC, p. XIV. “Prave riječi su i bezbrojne složene cjeline, sastavljene od dvaju ili više elemenata rastavljenih u pisanju, ali koji se ponašaju kao jedna cjelina.” (prijevod J. Dž.)

¹⁰ Migliorini, str. 49.

- nije moguće umetati nijedan drugi element unutar cjeline.

Dakle, informacije i definicije o tipologiji polirema u leksikologiji se odnose na podatke koje nam nude rječnici: uprkos tome i LIP i DISC se bave tipologijom, prvi pružajući neophodne podatke, drugi kratku, ali efikasnu klasifikaciju.

Polirematični oblici su mnogo manje udaljeni nego što se to čini od suprotnih izraza, koji su to samo po nazivu: “monorematični izrazi”, definirani zahvaljujući jednom više frazeološkom nego leksikografskom pregledu. “Monoreme” (od grčkog *mónos* ‘samo jedan’ i *rêma* ‘riječ’) su ustvari definirane kao fraze sastavljene od samo jednog elementa, tipa: “*Subito*”, “*Quando?*”.¹¹

Polirematični izrazi su okarakterizirani kao takvi u jednoj leksikografskoj optici, budući da je semantičku i gramatičku funkciju polirematičnih izraza moguće definirati i odrediti u smislu samo jedne cjeline (iako se sastoje od više riječi). Ako se vratimo na gledišta koja nam nudi LIP, možemo primijetiti da su svi polirematični izrazi izneseni u formi navoda i klasificirani prema gramatičkoj kategoriji kojoj pripadaju:

- imenički (*autonomia locale, contratto di lavoro, diritto civile*)
- glagolski (*lasciare stare, passare la parola, perdere tempo, stare in forma*)
- veznički (*a meno che, dal momento in cui, tanto vale, in caso*)
- uzvični (*ah ecco, in bocca al lupo, per fortuna, punto e basta*)
- onomatopejski (*bla bla, zip zap*)
- zamjениčki (*che cosa, per cento*)
- prepozicijski (*a fronte di, fino a, nel momento in cui, riguardo a*)

Prelazeći na podjelu koja se može pronaći u DISC-u, polireme mogu biti sastavljene od:

- Im. + Im. (*barriere vapore, busta paga*)
- Im. + Prid. (*liceo classico, fede pubblica, fronte popolare*)
- Im. + Prep. + Im. (*esame di coscienza, fucile a pompa*)
- Gl. + Im. (*pigliare tempo, prendere nota, render conto*)
- Gl. + Prid. (*mettersela tutta, tenere presente*)
- Gl. + Prilog (*visto male, voler bene*)

¹¹ Serianni, str. 62.

- Gl. + Prilog + Gl. (*entrare a far parte*)
- Gl. + Zamj. (*dire la mia*)

Njima se dodaju i sve ostale moguće kombinacije sa gramatičkim kategorijama, uključujući i egzotizme svakog tipa (*Herald Tribune, jet set, guitar players* itd.)

Pored ovih kratkih sinteza, treba nešto reći i o materijalu i pokušati napraviti razliku među različitim polirematičnim oblicima (u saglasju sa strategijom istraživanja Tullija De Maura i saradnika), naročito u vezi sa mogućnošću da se potaknu neke sumnje o pripadnosti samoj tipologiji: može li se uvijek govoriti o polirematičnim oblicima kada se nađemo ispred velikog broja primjera koje nam nude De Mauro i saradnici?¹²

Pokušat ćemo slijediti citat francuskog lingviste Guilberta, koji može biti koristan za produblјivanje analize polirematičnih oblika.

*“La transformation de la proposition de discours en unité lexicale, qui constitue le critère essentiel pour distinguer le terme composé du syntagme libre, n’apparaît pas toujours avec la même évidence. On peut établir une hiérarchie dans les composés selon le degré de cohésion qui unit les éléments composants. [...] Enfin, à la limite du syntagme libre, des groupements phraséologiques en voie de lexicalisation comportent des éléments dont la cohésion est fondée sur une unicité sémantique, sur la répétition par les locuteurs, et dont le degré de lexicalisation se traduit par la plus ou moins grande réceptivité à des éléments étrangers aux termes de la séquence syntaxique habituelle.”*¹³

Čini nam se prijemčivije nastojati diferencirati te izraze prema unutarnjem stepenu kohezije elemenata koji tvore jednu poliremu. Zamislimo da imamo pred sobom listu oblika definiranih kao polireme, ali koji pripadaju, da tako kažemo, raznim formama, u smislu distinkcije, u “jakoј” i “slaboј” poziciji:

¹² Tu se misli na DISC i na materijal koji se može pronaći na Internetu.

¹³ Dardano, *Sparliamo italiano*, Milano, Curcio, 1978, str. 115–116: “Transformacija rečeničke fraze u jednu leksičku jedinicu, koja čini esencijalni kriterij za razlikovanje složene riječi od slobodne sintagme, ne pojavljuje se uvijek sa istom jasnoćom. Moguće je uspostaviti hijerarhiju složenica prema stepenu kohezije koja ujedinjuje složene elemente [...] Najzad, u vezi sa slobodnom sintagmom, frazeološke grupe na putu leksikalizacije sadržavaju elemente čija je kohezija zasnovana na semantičkoј jedinstvenosti, na ponavljanju od strane govornika, i čiji se stepen leksikalizacije ostvaruje sa više ili manje prijemljivosti stranim elementima u terminima uobičajene sintaksičke sekvence.” (prijevod J. Dž.)

a pié di lista, a priori, a volontà, a zampa di gallina, Accademia di belle arti, acido urico, al di là, alla griglia, amministrazione provinciale (pubblica), andare in onda, arte militare, asma bronchiale, avere voglia, avviso di garanzia (avviso di chiamata), braccio destro, Brigate Rosse, Castel Gandolfo, cavallo di battaglia, circolo polare artico, colpo di scena, colpo di stato, comitato centrale, comitato di coordinamento, comunità economica europea, dare il via, dopo di che (tanto che), ente locale, estrema destra, ever green, ferro e fuoco, fiabe italiane, Italia uno, lieto fine, linguistica applicata, mamma mia, messa a punto, mettere alla prova, norma di, offendere a morte, piatto fondo, polizia ecologica, porco cane, porre mano, Porto Azzuro, procuratore della repubblica, sangue blu, scuola secondaria di primo grado, se tanto dà tanto, segreto epistolare, 'sti cazzi, tanto meno, terzo mondo, tocco di classe, vigili urbani, zero zero sette.

Definirati distinkcije koje očito postoje nije nimalo lagan posao, uzimajući u obzir veliki broj prikupljenih formi: polirematičnih oblika u LIP-u nalazimo 1.933, a “on line” još i više: 4.700 primjera. Sada bi trebalo odrediti, prihvatajući distinkciju iz *Guida all'uso* DISC-a, jednu normu koja je u stanju da načini razliku među oblicima, postavljajući ih u nivo “pravih” polirema ili isključujući ih iz takve kategorizacije.

1. IMENICE

Na prvom mjestu moramo izdvojiti egzemplarne polirematične oblike, nazivajući ih “jakim” oblicima (A). Taj tip polirema trebao bi predstavljati primjer kako se formira koncept ove jedinice; radi se o izrazima čije se značenje ne može izvući iz sume značenja pojedinih riječi koje ih tvore. Među imenicama (klasifikacija napravljena prema gramatičkoj funkciji) pronalazimo veliki broj “jakih” polirema:

Nekoliko primjera:

A)

- *braccio destro*
- *busta paga*
- *cambio palla*
- *circolo vizioso*

- *colletto bianco*
- *fumata bianca*
- *gioco di ruolo*
- *misto seta*
- *pubblica sicurezza*
- *stato civile*
- *tavola rotonda*

Rečenica *Era il mio braccio destro* ne može se porediti sa *Era il mio braccio sinistro*. Imenički polirematični izraz *braccio destro* znači “bliski saradnik” osim što ima značenje i, denotativno, jedan od dva gornja čovjekova članka. U tom slučaju semantička vrijednost intervenira determinacijom, zahvaljujući korištenju metafore, ali i ona rezultira iz skupa od dvije riječi. Na isti način jedan stilista ne može reći svojim saradnicima: *Diventerete per dei colletti bianchi*, bez bojazni da će postati loše shvaćen. Isto tako neće moći reći: *Diventerete per me dei colletti completamente bianchi*. Ili: *In questo palazzo lavorano i colletti grandi e bianchi*. Dakle, nije moguće prekidati “jaku” poliremu ubacivanjem nekih determinirajućih elemenata u bilo koji dio te jedinice. U tom slučaju se potpuno gubi smisao izraza; tako se samo potkrepljuje teza da je “značenje cjeline često figurativno”, a konstituenti ne samo da ne mogu biti zamijenjeni sinonimima, augmentativima ili deminutivima, već to nije moguće uraditi ni sa pridjevima i imenicama iz iste porodice.

Čini se ovdje interesantnim navesti još jedan zgodan primjer: *zero zero sette* (jedna od rijetkih polirema koja se piše brojevima): *Gli 007 in azione!* Iako uzet kao motiv špijunskog filma, izraz je danas u upotrebi uvijek sa istom konotacijom:

- *zero zero sette* = tajni agent

Možemo pokušati reći:

- a) *Uno zero sette zero ha salvato X.*
- b) *Uno sette zero zero ha salvato X.*
- c) *Uno zero zero sette ha salvato X.*

No, u slučajevima pod a) i b) nemamo istu semantičku vrijednost kao u primjeru pod c), osim ako ih ne shvatimo kao telefonsku oznaku za neki grad. Ako bi se desilo da neko ne poznaje značenje te polireme, onda taj iz nje ne može izvući nikakav “konkretan” rezultat. I za ovaj primjer važi pravilo o nezamjenjivosti komponenata: *zero zero otto* je sasvim nešto drugo u poređenju

sa kombinacijom *zero zero sette*, iako oboje (*sette* i *otto*) pripadaju istoj porodici brojeva. Rekli smo da *zero zero sette* pripada imeničkim polirematičnim oblicima. Značenje koje proistječe iz skupa tih triju riječi je također jedna imenica. Tri riječi koje tvore ovu poliremu su tri brojne imenice: gramatička i semantička “izlazna” kategorija (opći naziv za tajnog agenta) ne zavisi od kategorije pripadnosti pojedinih elemenata. Iz toga proistječe da je skup *zero zero sette* jedna egzemplarna polirema; ipak, moguće je praviti i naknadnu distinkciju uspoređivanjem dvaju drugih tipova: polireme *fumata bianca* i *zero zero sette* pripadaju “jakim” imeničkim poliremama. Ali asocijativni mentalni procesi govornika nisu isti u sljedećim situacijama:

- a) *Vedo fumata bianca.*
- b) *Vedo uno zero zero sette.*

U slučaju pod a) najmanje jedan neupućeni govornik može pomisliti na bilo koji bijeli dim, jer u izrazu postoji riječ “*fumata*” koji, u svom prvobitnom značenju, podrazumijeva “dim” (naprimjer, iz lule). S druge strane, u izrazu pod b) se može kao alternativa pretpostaviti samo nerazumijevanje, jer brojevi nula i sedam, u glavi govornika koji ne zna za postojanje tajnih službi, mogu imati prvobitno značenje apsolutno različito od značenja “tajnog agenta”. Nameće se zaključak da je stepen kohezije konstitutivnih elemenata polireme *zero zero sette* viši u odnosu na onaj iz polireme *fumata bianca*. I pored toga, ova posljednja ostaje “jaka” polirema.

Čini se, nadalje, da je moguća i “interna” hijerarhija u okviru istog tipa polirema. Nije uvijek jednostavno odrediti kriterij za tu naknadnu podjelu. Ovdje ćemo se ograničiti na distinkciju između “jakih” polirema i onih koje ćemo nazvati “slabim”. U okviru imeničkih polirema koje se koriste u svakodnevnom jeziku, nije teško pronaći primjere koji pripadaju grupi “slabih” polirema (A1). Možemo tvrditi da su “slabe” polireme, u najvećem broju slučajeva, izrazi kristalizirani u svakodnevnom korištenju sa posebnim i jasno odredivim značenjima.

(A1)

- *atto di nascita*
- *borsa di studio*
- *camera da letto*
- *carta d'identità*
- *carta geografica*
- *codice fiscale*
- *consiglio comunale*

- *consiglio d'amministrazione*
- *estrema destra*
- *gruppo conciliare*
- *ministero degli interni*
- *procuratore della repubblica*
- *ufficio pubblico*
- *unità di misura*

U čemu se ogleda njihovo svojstvo koje ih razlikuje od “jakih” polirema? Prije svega, postoji mogućnost supstitucije, ali uvijek u okviru iste porodice riječi ili istog semantičkog polja. Polirematični oblik *asma bronchiale* ne razlikuje se od nekog drugog bronhijalnog oblika. Tako pronalazimo također i oblike *asma allergica* ili *asma cardiaca*, pa zatim *comitato centrale* može postati, supstitucijom atributa, *comitato regionale* ili pak *comitato regionale centrale*. Razmotrimo još eklatantnije primjere:

- u izrazu *consiglio dei ministri*, prva riječ *consiglio* generira jedan dugi promjenjivi niz:

consiglio dei ministri
“ “ *di amministrazione*
“ “ *di classe*
“ “ *di stato*
“ “ *nazionale della pubblica istruzione*
“ “ *dell'ordine*
“ “ *di corso di laurea*
“ “ *di fabbrica*
“ “ *di facoltà*
“ “ *di sorveglianza*
“ “ *nazionale dell'economia e del lavoro*
“ “ *regionale*
“ “ *comunale*
“ “ *provinciale*

Isto vrijedi i za riječ *gruppo* u sljedećim polirematičnim izrazima:

gruppo conciliare
“ “ *di lavoro*
“ “ *dirigente*
“ “ *di espansione*
“ “ *nominale*
“ “ *verbale*

I nadalje, polirema *radio privata* može biti promijenjena u *radio libera*, ali nasuprot tome, *tavola rotonda su Romanzo e Storia* može se transformirati u *tavola quadrata* samo na osnovu eventualnih gluposti koje izreknu prisutni. Da li, dakle, možemo smatrati potpunim i pravim te polireme uprkos njihovoj “slabosti”? Najvjerojatnije da ne možemo: iako prikupljeni materijal ne razlikuje i ne valorizira viši ili niži stepen varijabilnosti, niti “slabost” velikog broja tipova, koje bi možda bilo bolje nazvati “više leksičke jedinice” u smislu jedinica sastavljenih od elemenata podložnih zamjeni (*gruppo conciliare i gruppo di lavoro*).

Također, u okviru imeničkih polirema možemo izdvojiti parove imenica koje označavaju zanimanje ili radnju koju vrši subjekat. U tim izrazima konstitutivni elementi su u odnosu uzajamnog određivanja jer jedan određuje drugi, a oba učestvuju u fleksiji. Navedimo neke “jake” oblike (B):

(B)

- *baby sitter*
- *datore di lavoro*
- *infermiera professionale*
- *lavoratore dipendente*
- *libero professionista*
- *vigile urbano*

i neke “slabe” oblike (B1)

(B1)

- *direttore amministrativo*
- *donna di casa*
- *giudice istruttore*
- *giudice tributario*
- *medico generico*
- *medico della mutua*
- *ufficiale giudiziario*

Ako bismo željeli utvrditi brojnost jedne ili druge grupe, onda nam je dovoljna jednostavna provjera njihove praktične primjene. *Procuratore della repubblica* može jednog dana biti izabran u Italiji i kao *procuratore distrettuale*; na isti način svima će biti potpuno jasna rečenica tipa: *Ci troviamo vicino all’Agenzia di viaggio ili vicino all’Agenzia di collocamento*. S druge strane, ostat ćemo u nedoumici ako bismo morali predočiti kao dokument *un*

porto di fili interdentali, umjesto *un porto d'armi*. Lahko uviđamo apsolutnu pretežnost “slabih” oblika.

Lista naziva zanimanja je duga, a svaki dan nastaju novi. Radi se o sintagmatskim oblicima u kojima se njihovi sastavni elementi lahko mogu mijenjati. Ustvari, ne mijenja se samo drugi element (o čemu se već govorilo). Iz odnosa međuzavisnosti rađa se mogućnost izmjene svakog konstitutivnog elementa jer u toj sintagmi svaki ima jednaku vrijednost. Na taj način, *direttore amministrativo* postaje *direttore generale*, ali također *amministrativo* može biti i *tribunale* (*tribunale amministrativo*) itd. S druge strane, karakteristika “jačine” u tim poliremama proizlazi iz njihovog isključivo metaforičkog karaktera, zajedničkog za oba elementa koji ne trpe zamjenu (*porto d'armi*).

Posredni nivoi, kada postoji mala mogućnost zamjene, dopušta supstituciju pridjeva: *piatto fondo* ili *piatto piano*, ali i *piatto freddo* – *piatto caldo*, *pesce spada* ili *pesce palla*.

Prije nego nešto kažemo o ličnim imenima, bilo bi dobro predložiti nekoliko zaključaka u vezi sa izloženim i kategoriziranim materijalom.

- a) U poliremama karakteriziranim kao “slabe” ili “više jezičke jedinice” (*assemblea legislativa*, *comitato regionale*), prvi element, u ovom slučaju imenica, ne mijenja se i ostaje uvijek na prvom mjestu u jedinici.
- b) Drugi element može biti zamijenjen uz uslov da taj koji ga mijenja pripada istoj porodici gramatičke kategorije ili istom semantičkom polju koji je inherentan prvom elementu, koji ostaje “gravitacioni centar polireme”.
- c) U tom slučaju, drugi element je “nosilac” “slabog” karaktera jedinice.
- d) Stepenn kohezije među elementima u “jakim” poliremama je maksimalan i definitivan, dok je u onim “slabim” taj stepenn manje kompaktan budući da je prvi element onaj koji “održava” osnovno značenje modificirano svaki put kada mu se doda drugi element.

2. LIČNE IMENICE

Moguće je razlikovati grupu polirema složenih od ličnih imenica koje su ušle u svakodnevnu upotrebu, a skoro sve se koriste u metaforičkom smislu. Lista (ona koju nam nudi LIP) sadrži vrlo široku lepezu različitih imenica: od historijskih ličnosti (*Alessandro Magno*), do heroja stripa (*Martin*

Mystère). Već na prvi pogled je moguće izdvojiti nekoliko tipova koji imaju nominalnu definiciju vezanu za historijske događaje ili prilike i koji se mogu okarakterizirati kao “jaki” budući da ne dozvoljavaju nikakvu alteraciju (C):

(C)

- *Alessandro Magno*
- *Corriere della Sera*
- *Gerusalemme liberata*
- *Fosse Ardeatine*
- *Prima Linea*

Naziv *Corriere della Sera* je povezan sa osnivanjem nacionalnog dnevnog lista i javlja se kao vrlo jaka jedinica. Čak se može čuti i: “*Oggi il Corriere annuncia un movimento...*”. *Fosse Ardeatine* se odnosi na krvoproliće koje se dogodilo tokom Drugog svjetskog rata, a *Prima Linea* na teroristički pokret. Potom, polirematični (eliptični) oblici koriste se u jeziku reklama, slogana, naziva svakog tipa, u svakodnevnom jezičkom izrazu, bez namjere dugog održavanja. Tipovi ove grupe mogu se okarakterizirati kao “prigodni, slučajni” (C1):

(C1)

- *Blade Runner*
- *Colpo Grosso*
- *Giovannona coscia lunga*
- *golden lady*
- *Pagine Gialle*
- *Polo sud*
- *Porta a Porta*
- *sorrisi e canzoni*
- *top gun*
- *Via col vento*
- *Villaggio globale*

Njihova “slučajnost” i odnosna “slabost” proizlaze iz kohezije među elementima, koja umnogome zavisi od kontesta (kulturnog, reklamnog, historijskog itd.), bez postojanja čvrste reference za sve govornike:

- *golden lady*, ali je moguće i *golden heart*, *golden yes*
- *polo sud* – *polo nord*

Nije nemoguće zamisliti da neki političar u određenoj situaciji aludira na *polo sud* kao na partiju *Polo della libertà*, koja svoju aktivnost vrši na jugu. Pronalazimo ipak značajnu slabost na terenu beskrajne historije politike i političkih partija. Radi se o oblicima “partito + pridjev/i”:

- *partito socialista*
- *partito comunista italiano*
- *partito democratico della sinistra*
- *partito repubblicano*
- *partito socialista italiano*

Prvi element *partito* je uvijek stabilan a istovremeno drugi nestabilni element (pridjev) je “slab”, to jeste zamjenjiv. Pri svemu tome primarni koncept polireme trpi varijaciju koja nema utjecaja na značenje. Rečenica *Vado a iscrivermi al Partito* ne funkcionira kao *Vado a comprare il Corriere*. Iako kažemo *Vado a iscrivermi al Partito socialista*, to neće puno reći našem prijatelju koji se ne interesira za politiku. Štaviše: moguće je mijenjati drugi element (pridjev) dodajući drugi determinirajući pridjev, a da se ne promijeni osnovna koncepcija složene jedinice.

- *Partito socialista – Partito socialista italiano*

Važno je i to da se taj treći element uvijek dodaje s desne strane pridjeva, a nikad između prvog i drugog elementa već postojeće jedinice.

U okviru te grupe bilježimo da polirema *Accademia di belle arti* potiče izvjesnu sumnju, jer se imenica *Accademia* vrlo često koristi i u ličnim imenicama iz historije italijanske kulture: *Accademia della Crusca*. Mogu se formirati i porodice: *Lega contro*, *Lega lombarda*, *Lega meridionale*, *Lega sud*, *Rai uno*, *Rai due* itd.

3. PRIDJEVI

Prelazeći na pridjevske polirematične oblike, prema Sabatinijevoj podjeli, bilježi se kako apsolutna premoć “jakih” oblika (D), tako i njihova značajna produktivnost u ovoj tipologiji:

(D)

- *a numero chiuso*
- *a proposito*
- *a sangue freddo*
- *a scatola chiusa*

- *acqua e sapone*
- *all'altezza*
- *andata e ritorno*
- *bianco e nero*
- *chiavi in mano*
- *di bassa lega*
- *di massima sicurezza*
- *in via di sviluppo*
- *incazzato nero*
- *pro e contro*
- *pulito pulito*
- *solo andata*
- *terra terra*

Paradigmatske varijante su ovdje zaista minimalne:

- *a numero chiuso* ne može postati (putem zamjene pridjeva) *a numero aperto*, niti *a numero chiuso e buono* (usp. *Partito socialista italiano*).

Ako uzmemo izraz *un biglietto di andata e ritorno* i probamo da analiziramo gramatički rod polireme “andata e ritorno”, zaključit ćemo sljedeće:

- *andata* = imenica
- *ritorno* = imenica
- *andata e ritorno* = atributivna funkcija.

Gramatička funkcija te jedinice složene od dvaju imenica (i jednog veznika) je pridjevska, ali samo u slučaju kada imamo ovaj redoslijed riječi:

andata + e + ritorno.

U ovom tipu polirematičnog okvira postoje neki oblici u kojima se može izvršiti zamjena elementa u “slaboj” poziciji (D1): jelo može biti spremljeno *alla livornese*, ali i na neki drugi način; ulica može nositi natpis *a senso unico*, ali također i *a doppio senso*; možemo birati između *formato tessera* i *formato standard*; diskusija može biti *di alto livello* ili *di basso livello*. Jedinstvena zavisnost među elementima, neophodna da bi se dobilo željeno značenje i karakteristika polirema, u ovom slučaju nije iskaziva te je stoga upitna pripadnost ovih tipova zajednici polirema.

4. VEZNICI I PRILOZI

Primjena frazeološke i sintaksičke perspektive je neophodna da bi se odredila pripadnost poliremama u gramatičkoj funkciji veznika (E) i dijelom priloga (F).

(E)

- *a forza di*
- *al punto che*
- *dopo di che*
- *in caso*
- *in modo che*
- *nel momento in cui*
- *prima che*
- *sia pure*
- *tanto vale che*
- *tra l'altro*
- *salvo che*

Ne čini se uputnim s druge strane praviti suviše veliku razliku između oblika u vezničkoj poziciji i onih koji imaju prilošku prirodu (koji su najbrojniji nakon imenica i glagola). Navest ćemo nekoliko primjera da bismo pokazali njihovu produktivnost:

(F)

- *a tappeto*
- *alla fin fine*
- *a ruota libera*
- *alla fine dei conti*
- *in fin dei conti*
- *con il cuore in mano*
- *da capo*
- *d'altronde*
- *di punto in bianco*
- *fuori tempo*
- *in proprio*
- *in vigore*
- *per caso*
- *senz'altro*
- *tutto a un tratto*

U ovoj skupini tipologija polirematične jedinice je sastavljena od različitih elemenata: priloških čestica, imenica, zamjenica, prepozicija i *che* (sa vezničkom i polivalentnom vrijednošću). Izdvajajući ponašanje pojedinih elemenata, uvida se da ih princip nezamjenjivosti (upravo onaj na osnovu kojega određujemo “jake” polireme) ili kriterij visokog stepena kohezije (ako želimo slijediti misao Guilberta), karakterizira samo i jedino u određenoj paradigmatškoj kombinaciji. Najslabiji element teži ka ponavljanju (*in, a, per, di, da*). Naravno da je uvijek prisutna njena konektivna polifunkcionalna i polisemantička suština, koja zavisi od jačih elemenata, kao što su imenica ili pridjev:

- *vela piena, vicenda, viso aperto, voce, volontà, zonzo*, a svima njima prethodi “slabi” element *a*.
- *caso, modo che, quanto, quanto che*, itd, kojima prethodi “slabi” element *in*.

Pribjegavanje prepozicijskim i priloškim česticama je vrlo često i u poliremama sa funkcijom priloga:

- ***a*** + *presto, questa parte, ragion veduta, rate, ruota libera, seconda dei, sua volta, suo avviso, suo tempo, torto o a ragione, trecentosessanta gradi, tu per tu, tutta birra, tutti gli effetti, tutto campo, vicenda, riso aperto, vista d’occhio, voglia, volte, vuoto*.
- ***in*** + *bella, buona fede, caso, collo, compenso, gioco, grado di, grande stile, linee di massima, modo di, originale, panno, persona, piedi, prima persona, primo luogo, proprio, scala, senso lato, sorpreso, testa, tutto e per tutto, un certo senso, un modo o in un altro, via di sviluppo*.
- ***per*** + *caso, favore, filo e per segno, giunta, l’appunto, lo meno, modo di dire, niente, ora*.
- ***di*** + *contro, cuore, diritto, fatto, per sé, persona, punto in bianco, sana pianta*.

Zajednička karakteristika svih jedinica koje pripadaju ovim dvjema grupama (klasificiranih zajedno zbog njihove sličnosti u ponašanju u odnosu na unutarnju strukturu) jeste da se gramatička funkcija cjeline ne može izvući iz gramatičke kategorije kojoj pripadaju pojedine riječi koje je sačinjavaju: u tom slučaju se nameće samo jedan logičan zaključak, a to je da jedinstvo tih riječi čini značenje: *a causa di, in quanto, per quanto, in quanto che, dal momento che*, sve su to jasno odredive polireme naročito u svjetlu konteksta;

isto tako: *visto che* i *tanto che*. Iako smo rekli da postoje “slabi” elementi koji teže ka ponavljanju u raznim kombinacijama sa drugim elementima izraza, može li se izvesti zaključak da su sve jedinice u funkciji veznika ili priloga članice porodice polirema? Odgovor je potvrđan ako ih posmatramo u njihovoj sintaksičkoj funkciji i njihovoj jedinstvenosti: svi elementi su u međuzavisnom odnosu, a u vezi sa “finalnim” značenjem same jedinice; ipak, stalni element (naprimjer *a*) i vrijednost tih tipova koji zavise od sintaksičke funkcije, svrstavaju ih na prvom mjestu u gramatičke skupove priloga i veznika, sa mogućnošću da budu svrstane u jednu hipotetičku podgrupu polirematičnih priloga i/ili pridjeva.

5. EMFATIČKI / ESKLAMATIVNI IZRAZI, UZVICI I FRAZE

Poseban dio čine polirematični oblici sastavljeni od emfatičkih / esklamativnih izraza, uskličnih kletvi i fraza. Njihov broj je dosta nizak u odnosu na druge tipove. Emfatički / esklamativni izrazi:

(G)

- *alla buon'ora*
- *apriti cielo*
- *che bello*
- *che strazio*
- *madonna santa*
- *madonna santissima*¹⁴
- *mamma mia*
- *mamma che brava*
- *no comment*
- *per carità*
- *per l'amor di Dio*

Kompozitivni elementi su nezamjenjivi (dakle, radi se o “jakoj” jedinici) zahvaljujući ekspresivnoj funkciji i esklamativnoj potrebi, koja ovoj tipologiji polirema omogućava da razvije svoju funkciju u optici izražaja. Frazeologija ih definira kao tip “monorematičnih izraza”; ta klasifikacija se pokazuje efikasnom u slučaju kada esklamativni izrazi imaju sposobnost da realiziraju značenje kao i cijela rečenica. Ipak, “polirematična” oznaka

¹⁴ Beretta, M., *Il parlato italiano contemporaneo*, u L. Serianni e P. Trifone (a cura di), *Storia della lingua italiana*, II, *Scritto e parlato*, Torino, Einaudi, 1994, str. 269.

proizlazi iz njihove unutarnje strukture, iz neraskidive veze više komponenata, nezavisno od njihovog pojedinačnog značenja i stoga je to etiketa formalne prirode; značenje je ustvari obojeno intenzivnom ekspresivnošću uzvika: i kod ovog tipa je možda bolje da ga shvatamo i da u njemu prepoznamo prvenstveno njegovu vrijednost u smislu uzvičnih monorematičkih emfatičkih / esklamativnih izraza, nego da ga *a priori* stavljamo u red pravih polirematičnih izraza i to samo zbog njihove iste ekspresivne vrijednosti.

Na ovo se pridodaju i kletve i psovke, gdje je dovoljno sastaviti dva elementa da bi se “dobila predstava”:

(H)

- čest je tip *porco* + imenica
- *porco cane*
- *porco Giuda*
- *porca miseria*

ili pak razne vulgarnosti kao:

- *'sti cazzi*
- *va' a caccare*
- *va' ffanculo* (teži ka tome da se i piše kao jedna riječ)

I u ovom tipološkom slučaju ništa se ne može mijenjati, pa tako ni emotivni element koji proizlazi iz takvih jedinica.

Fraze (I) odlikuje statičnost (iz koje proizlazi njihov “jaki” karakter) zbog atrofičnosti lingvističkih sistema (jezika), koji dolaze iz starog doba ili izvana:

(I)

- *ad hoc*
- *ad honorem*
- *ad libitum*
- *appio latino*
- *a priori*
- *deo gratia*
- *en passant*
- *pars dominica*
- *tout court*

ili iz ideofonije:

- *zip zap*
- *toc toc*
- *bla bla*.¹⁵

6. GLAGOLI

U glagolskoj formi (na drugom mjestu u poretku) polirematična jedinica se vraća razlikovanju elemenata i iskorištavanju “stabilnosti” glagolskog elementa kojemu se pridodaje šaroliki skup konektivnog/ih elemen(a)ta. Može se napraviti razlika između “jakih” glagolskih polirema, onih koje su za nas istinske polireme, i onih “slabih”. Ova kategorija se pokazuje pretežno “slabom”; rijetko pronalazimo “jake” jedinice (J) kao:

(J)

- *calmare le acque*
- *capire fischi per fiaschi*
- *coprire le spalle*
- *credere sulla parola*
- *dormire come un ghiro*
- *rinviare a giudizio*
- *leggere fra le righe*
- *mancare il bersaglio*
- *offendere a morte*
- *portare avanti*
- *sfuggire di mano*
- *uscire pazzo*.

Za gore navedene slučajeve vrijedi pravilo o nezamjenjivosti elemenata:

- *offendere a morte* # *offendere a vita*
- *offendere a morte* # *offendere fino a morte*

Brojne su pak “varijacije na temu” glagola (“slabe” polireme (J1)):

(J1)

andare + *a registro, in scena, in giro, in giudizio, in onda, in porto, in vigore, via*.

¹⁵ Ibidem. str. 269.

dare + *alto, buca, buono, filo di torcere, il via, in collo, retta, spago, (darsi) il cambio.*

dire + *chiaro e tondo, la mia, in faccia.*

essere + *a tavola, all'altezza, di guardia, fritto, in gioco, nelle mani, sotto gli occhi, un altro paio di maniche.*

fare + *parte, a testa e croce, bella figura, capo, i conti con, niente, su misura, un colpo di telefono.*

mettere + *a punto, da parte, in comune, in piedi, le pulce nell'orecchio, le mani avanti, una buona parola.*

prendere + *a male parole, atto, di petto, in prestito, posto.*

stare + *al corrente, di fatto, fresco, in forma, in gamba, nei tempi.*

tirare + *avanti, il collo, su, vento.*

venire + *i capelli bianchi, i nervi in mente, meno.*

Glagoli kao što su *mettere* ili *andare* pokazuju ponašanje slično imeničkim “slabim” polirematičnim oblicima (*comitato regionale centrale* ili *piatto freddo*). Stabilni element (glagol kao: *andare, dare, essere, fare, mettere, prendere, stare, tirare, venire*) dopušta sintagmatsku varijaciju i visoki stepen supstitucije na štetu paradigme (*a verbale, in comune* itd., kao i *a zonzo, pazzo* itd.). U svim tim slučajevima značenje značajno varira te se čini opravdanim isključiti njihovu pripadnost istinskim poliremama.

U samoj tvorbi polirema zapaža se važnost interkonektivne uloge, različite za svaku tipologiju, svakog elementa koji ulazi u “igru” u toj složenoj jedinici: u jednom zatvorenom sistemu svaki pojedini konstituent igra ulogu “jačeg” u odnosu na ostale; provjeriti svako, nazovimo ga tako, gravitaciono polje unutar složenice (u svjetlu značenja, konteksta i gramatike) omogućava nam da prepoznamo njenu funkciju.

Na osnovu predložene distinkcije (“jake” i “slabe” polireme), potrebno je naglasiti da je stepen kohezije u “jakim” poliremama usko vezan za ulogu konstituenata, to jeste značenje cijelog skupa riječi u poliremi direktno zavisi od uzajamnog odnosa, koji je apsolutno nepromjenjiv. S druge strane, “slabe” polireme se pokazuju manje stabilnim i u njima se uvijek nalazi centralna tačka “gravitacije” (stabilni ili “jaki” element), koja omogućava izvjestan broj zamjena, ali uvijek u okviru iste gramatičke porodice ili semantičkog polja: njih treba smatrati više fenomenima sa tendencijom ka “polirematičnoj kompoziciji” nego što su to zaista prave polireme tipa *zero zero sette, tavola rotonda* ili *braccio destro*.

Osim toga, osnovni materijal koji nam se nudi je neobično dinamičan i promjenjiv i ima tendenciju ka stalnom uvećavanju. Skoro svaki dan možemo prikupiti nove oblike zahvaljujući novinama, televiziji, političkim i socijalnim događajima.

- *danni collaterali* u smislu “perdite di vite umane tra la popolazione civile” (R., 11. 5. 1999, p. 1)
- *pulizia etnica* “In Kosovo la pulizia etnica continua.” (C.d.S., 16. 5. 1999, p. 4)
- *esecuzioni a freddo* “... mentre saccheggiano i villaggi o compiono vere e proprie esecuzioni a freddo.” (R., 16. 5. 1999, p. 7)
- *fronte pacifista* “Nella maggioranza il fronte pacifista si allarga...” (R., 16. 5. 1999, p. 7)

Definirati fenomenologiju ovog tipa svakako nije lagan posao, već bi se prije moglo govoriti o iznošenju prijedloga koji će u prvom redu potvrditi vrijednost u koju se sumnja, a tek poslije eventualno dovesti do nekih tačnih i definitivnih zaključaka: sigurno je, međutim, da je bilo koji pristup opravdan potrebom za razumijevanjem i poimanjem jedne jezičke činjenice kao aktuelnog stanja stvari; zahvaljujući vrlo često upotrebi ovih oblika u govoru, kontinuirano se prenosi efikasan dinamizam značenja ovih složenih skupova riječi. Polazeći od tvrdnje da postoje istinske polirematične tvorevine, ustanovili smo jedan fenomen tendencije (jednu vrstu ‘gravitacione snage’), koja na razne načine djeluje na različite gramatičke tipove, ne toliko da bi ih uvrstila u polirematične oblike, već da bi iskazala njihovu agregatnu i konektivnu sposobnost.

Literatura:

- 1) Berretta M. et al. (a cura di), *Paralela 4. Morfologia*, Atti del V incontro italo-austriaco della Società di Linguistica Italiana, Tübingen, Gunter Narr Verlag, 1990.
- 2) Berretta, M. (1994). Storia della lingua italiana, II, Scritto e parlato. Serianni, L. e Trifone, P. (a cura di), *Il parlato italiano contemporaneo*, 239–270. Torino: Einaudi.
- 3) De Mauro, T. et al. (1990). *LIP – Lessico di frequenza dell’italiano parlato*. Roma: Etaslibri.

- 4) Dardano, M. (1978). *Sparliamo italiano*. Milano: Curcio.
- 5) Migliorini, B. (1990). *La lingua italiana nel Novecento*. Massimo L. Fanfani (a cura di), con un saggio introduttivo di Ghino Ghinassi. Firenze: Le Lettere.
- 6) Sabatini, F. e Coletti, V. (1998). *DISC - Dizionario Italiano Sabatini-Coletti*. Firenze: Giunti.
- 7) Serianni, L. (1995). *Italiano: Grammatica – Sintassi – Dubbi*. Milano: Garzanti.
- 8) Simone, R. (1995). *Fondamenti di linguistica*. Bari: Laterza.

SULE FORME POLIREMATICHE NELLA LINGUA ITALIANA

Riassunto

Definire una fenomenologia delle forme polirematiche nella lingua italiana è certamente impresa non facile visto che questa rappresenta ancora un campo non esplorato definitivamente e sistematicamente in modo scientifico. Un grande numero di occorrenze che troviamo nella collezione di LIP, ci propone un lavoro molto interessante rispetto alla classificazione e all'analisi di queste forme. Dove ci conduce questa strada esplorativa? In primo luogo si possono presupporre alle proposte un valore di dubbio più che di esattezza: è invece certo che qualsiasi approccio ha come ragione necessaria una cognizione del fatto linguistico quale stato di cose vivo e determinato da entità individuali: ciò trasmette, grazie all'alta incidenza nel parlato, un dinamismo efficace del significato dei nuclei aggreganti di lemmi che si usano, a ragion veduta, continuamente. Data per certa l'esistenza delle formazioni polirematiche vere e proprie, abbiamo rivelato un fenomeno di tendenza (una sorta di 'forza gravitazionale') che agisce in vario modo sui diversi tipi grammaticali non certo a tal punto da elegerli a forme polirematiche, ma mettendone in evidenza il loro potere aggregativo e connettivo: non si deve perciò intendere una linearità orizzontale del parlare, infatti alcuni elementi tendono ad attrarsi fra loro creando nel discorso "forze gravitazionali semantiche", una sorta di "gravità polirematica": *tutti si accorsero che era il momento di andare in scena; andare in scena* rappresenta nella frase dal punto di vista semantico, una sorta di nucleo, cioè una "tendenza" aggregativa e connettiva dei singoli elementi (*andare, in e scena*): si ottiene il significato di 'recitare'.

Selma GREBOVIĆ

SKRAĆENICE U BOSANSKOM JEZIKU

KLJUČNE RIJEČI: *skraćunica, kratica, polazni leksem, jezička ekonomija, tvorba riječi*

0. UVOD

Jezik i društvo su višestruko povezani. Naše doba koje karakteriše snažan razvoj nauke i tehnike zahtijeva racionalno korištenje jezika i traži kratak ali jasan izražaj. Stoga se pokušava iskazati što više sadržaja sa što manje riječi. Ovu tendenciju u jeziku nazivamo *jezička* ili *lingvistička ekonomičnost*.

Jedna od karakterističnih pojava jezičke ekonomičnosti su između ostalog i skraćunica, jer se upotrebom skraćunica štedi vrijeme i prostor, što omogućava da se jezik koristi kao optimalno sredstvo komuniciranja. Stoga ne čudi pojava sve učestalije upotrebe skraćunica u bosanskom jeziku. U našoj dnevnoj štampi su rečenice poput: “MMF je BiH odobrio kredit u visini od 5 miliona KM” ili “OHR je upozorio SDA, HDZ i SDS...” sasvim uobičajene. Čak se i naziv naše države vrlo često iskazuje skraćenicom: *BiH* umjesto *Bosna i Hercegovina*.

Uprkos činjenici da je ovakav način tvorbe riječi skraćivanjem sve češći kako u našem tako i u drugim jezicima (npr., njemačkom ili engleskom), u gramatikama bosanskog, ali i hrvatskog i srpskog jezika se veoma malo prostora posvećuje nastajanju novih riječi skraćivanjem. O skraćenicama se uglavnom češće može pročitati u pravopisima, što nas navodi na zaključak da se skraćunica prije svega posmatraju kao ortografski problem, a ne kao fenomen tvorbe riječi, što je dakako pogrešno. Skraćunica izgleda jedino ”Hrvatska gramatika” (1995) analizira kao dio tvorbe riječi.

Novе riječi mogu naime nastati i tako što se duža riječ ili grupa riječi skрати:

automobil > *auto*, *Ministarstvo unutrašnjih poslova* > *MUP*, *Fabrika motora Sarajevo* > *Famos*.

Riječi nastale na ovaj način ćemo nazvati *skraćenicama*. Bitno je istaći da ne postoji jedinstvena terminologija kada su u pitanju skraćenice. U "Hrvatskom pravopisu" (2000, str. 136) su to "složene kratice ili akronimi", u "Hrvatskoj gramatici" (1995, str. 299) "složene skraćenice (abrevijature)", a S. Halilović ih u "Pravopisu bosanskoga jezika" (1996, str. 106) naziva složenim skraćenicama.

Problem, međutim, ne predstavljaju u tolikoj mjeri različiti termini za istu pojavu - skraćenicu - već isti nazivi za različite pojave - kratice i skraćenice. Skraćivanjem naime nastaju i oblici poput:

prof. < *profesor*, *dr.* < *doktor*, *str.* < *strana*

koji se upotrebljavaju samo u pisanju, a pri čitanju se, za razliku od skraćenica, izgovaraju u neskraćenom obliku. S. Halilović (1996, str. 106) ih naziva "obične skraćenice", "Hrvatski pravopis" (2000, str. 136) "obične kratice", a "Pravopis srpskohrvatskog književnog jezika" (1960, str. 125) jednostavno "skraćenice". Mi ćemo ih nazvati *kraticama* kao što to čini "Hrvatska gramatika" (1995, str. 299).

Ovakva terminologija (skraćenica /kratica) je mnogo jednostavnija i jasnija od opozicije obična skraćenica/kratica/ - složena skraćenica/kratica/, budući da

- a) "obično" stoji nasuprot "neobičnom", a "složeno" nasuprot "jednostavnom"
- b) nije jasno zašto je npr. (< *naprimjer*) *obična* skraćenica /kratica/, a *MUP složena* skraćenica /kratica/
- c) je bitno za dvije različite pojave naći različite termine, jer su skraćenice, kao što ćemo u daljnjem tekstu dokazati, riječi, a kratice to nisu.

Nadalje je bitno odrediti termin za riječ odnosno grupu riječi od koje skraćenice mogu nastati, što nije učinjeno ni u jednoj gramatici ili pravopisu. Mi ćemo za riječ odnosno grupu riječi od koje skraćivanjem nastaju skraćenice upotrebljavati termin *polazni leksem*. Za ovaj termin smo se odlučili, jer leksem predstavlja jedinicu riječi koja se sastoji od jedne ili više riječi i koja tvori jedan pojam (usp. SIMEON 1969) i on kao takav predstavlja polaznu tačku u procesu tvorbe skraćenica.

Cilj nam je da u ovom kratkom prikazu definiramo pojam skraćenice, izvršimo podjelu različitih vrsta skraćenica te da ukažemo na posebnosti skraćivanja kao procesa tvorbe riječi i skraćenica kao produkta skraćivanja.

Skraćenice koje ćemo u daljnjem tekstu navoditi i analizirati potječu iz dnevne i sedmične štampe (“Dnevni avaz” br. 2580 od 27. 12. 2002. godine i “Dani” br. 288 od 20. 12. 2002. godine) kao i iz gramatika i pravopisa kojima sam se koristila. Dakako da su u našem jeziku i brojne strane skraćenice u upotrebi, ali će u centru pažnje ovog rada biti skraćenice nastale od riječi iz bosanskog jezika.

1. DEFINICIJA SKRAĆENICE

Skraćenice su riječi nastale skraćivanjem pojedinačnih riječi (*auto* < *automobil*) ili grupe riječi (*FbiH* < *Federacija Bosne i Hercegovine*). Ovakvu osnovnu definiciju valja upotpuniti bitnim činjenicama.

Kao prvo treba razlikovati skraćenice od kratica. I kratice nastaju skraćivanjem pojedinačnih riječi (*dr.* < *doktor*, *br.* < *broj*) ili grupe riječi (*itd.* < *i tako dalje*, *pr. n. e.* < *prije nove ere*), ali se od skraćenica razlikuju po tome što se upotrebljavaju samo u pisanju, a u govoru se čitaju kao pune riječi od kojih su i nastale (usp. HRVATSKA GRAMATIKA 1995, str. 299): u pisanju: *npr.* čita se u govoru: *naprimjer.* Zbog toga kratice u užem smislu i nisu riječi i ne spadaju u domen tvorbe riječi, pa se s pravom prvenstveno analiziraju kao pravopisni problem.

Skraćenice se, međutim, upotrebljavaju i u pisanju i u govoru: *MUP* < *Ministarstvo unutrašnjih poslova* izgovara se *mup*, te ih zbog toga, kao i zbog njihovih ostalih osobina na koje ćemo u daljnjoj analizi ukazati, s pravom možemo smatrati riječima.

Nadalje je bitno definirati polazni leksem, tj. riječ odnosno grupu riječi od kojih skraćenice mogu nastati. Skraćenice u bosanskom jeziku veoma rijetko nastaju od pojedinačnih, dužih riječi (*čelo* < *violončelo*, *auto*, *bus*, *HE* < *hidroelektrana* i sl.). Pri tome se uglavnom radi o riječima koje kao takve postoje i u drugim jezicima, npr., u njemačkom *das Auto* < *das Automobil*, *der Bus* < *der Omnibus* / *Autobus* ili u engleskom: *bus*, *cello*, pa ih možemo smatrati internacionalizmima. U našem jeziku su mnogo češće skraćenice nastale od grupe riječi. Objašnjenje ove pojave možemo tražiti u činjenici da u bosanskom, za razliku od, npr., njemačkog nema toliko dugačkih složenica koje bi iziskivale tvorenje kraćih izraza.

Ako se pobliže pozabavimo grupom riječi od koje nastaju skraćenice, vidjet ćemo da ni u jednoj našoj gramatici nije sasvim precizirano kakva ona mora biti. S. Halilović navodi da se skraćenice tvore “od nekoliko riječi kao članova složenoga naziva” (1996, str. 110). U Hrvatskom pravopisu (2000,

S. 140) se kaže da se “složene kratice tvore od [...] višechlanih naziva država, ustanova, poduzeća, stranaka, udruga, časopisa i sl.” U njemačkom su te grupe riječi leksikalizirani pojmovi ili ustaljeni izrazi koji se ne mogu proširivati drugim riječima i čiji se dijelovi ne mogu premetati (usp. KOBLER-TRILL 1994, str. 15). Ovakva definicija polaznog leksema može biti prihvaćena i u našem jeziku.

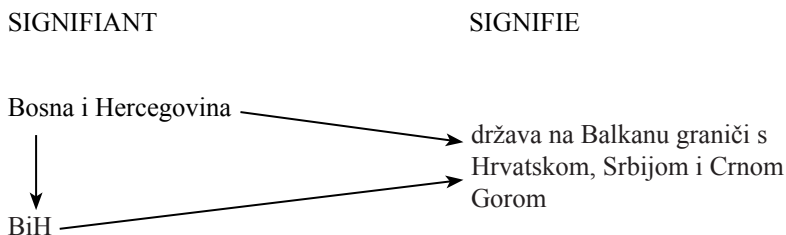
U bosanskom je nepoznat naziv za njem. “Kunstwort”, koja nastaje skraćivanjem od proizvoljne dvije (ili više) riječi koje zajedno ne čine neki ustaljeni izraz, npr., *Persil* (< *perborat* i *silikat*), *Moped* (< *Motor* i *Pedal*) ili *Haribo* (< *Hans Riegel Bonn*). Na ovaj način u bosanskom jeziku nastaju nazivi mnogih firmi, npr., *Micom* (< *Midhat* i *computers*), *Bosmal* (< *Bosna* i *Malezija*) i sl. Na prvi pogled bismo mogli reći da su i ove riječi ustvari skraćenice, međutim pri detaljnijoj analizi ćemo ustvrditi da

- a) polazni leksem kao takav nedostaje
- b) ove riječi imaju novo značenje u odnosu na riječi od kojih su nastale, što sa skraćenicama nije slučaj, skraćenice su, naime, sinonimi sa svojim polaznim leksemima (usp. 1.1).

Za ovakve riječi bi u našem jeziku još valjalo naći naziv.

1.1. Odnos skraćenice i polaznog leksema

Prilikom definiranja pojma skraćenice bilo je potrebno definirati i polazni leksem od kojeg nastaje skraćenica. To je bitno zbog specifičnog odnosa između polaznog leksema i skraćenice. Skraćenica nastaje od polaznog leksema i upotrebljava se alternativno s njim, dakle, uporedo se primjenjuje i *Bosna i Hercegovina* i *BiH*, veoma često i u istom tekstu, pri čemu oba pojma označavaju našu državu, dakle, oni su *sinonimi*. Ako posmatramo odnos između glasovnog fenomena kojim se nešto označava (signifiant) sa označenim pojmom (signifie), moguće je napraviti sljedeću shemu:

Iz ovoga slijedi da se pri tvorbi skraćenica broj morfema smanjuje, ali značenje riječi ostaje isto (usp. VIEREGGE 1983, str. 221) Zbog ovoga se skraćenicama često osporava status “nove” riječi. Naime, između riječi od koje se polazi i riječi koja nastaje u procesu tvorbe postoji tzv. tvorbena veza koja se iskazuje na planu izraza (forma riječi) i na planu sadržaja, tj. onoga što riječ znači. Ako jedno od ovo dvoje nedostaje, onda se ne radi o novoj riječi već o različitim oblicima jedne te iste riječi. Iz toga proistječe da su skraćenice samo (kraća) varijanta riječi.

2. PODJELA SKRAĆENICA

Podjelu skraćenica ćemo primarno izvršiti po broju segmenata polaznog leksema od kojih se skraćenica sastoji.

Ovdje treba naglasiti da postoje skraćenice nastale od samo jednog (većeg) dijela polaznog leksema kao, npr., *auto* ili *bus*, pri čemu taj segment može biti uzet s početka odnosno s kraja polaznog leksema: *auto* < *automobil* ili *čelo* < *violončelo*, *bus* < *autobus*. Nazvat ćemo ih jednostavne skraćenice, a, kao što je već rečeno, ovakve skraćenice su veoma rijetke u našem jeziku.

Za razliku od jednostavnih skraćenica, češće su tzv. složene skraćenice. Nazivamo ih složenim jer nastaju od dva ili više segmenata polaznog leksema. Ako posmatramo prirodu ovih segmenata, možemo složene skraćenice dalje podijeliti kao što to čini “Hrvatska gramatika” (1995, str. 299) i to na one nastale uzorkom početnih slova, slogovnim uzorkom i mješovitim uzorkom.

a) uzorak početnih slova

U skraćenicu ulaze samo početna slova morfema¹ riječi iz polaznog leksema. Ovakve skraćenice su najčešće:

ARBiH < *Armija Republike Bosne i Hercegovine*, *BDP* < *bruto društvenog proizvoda*, *DGS* < *Državna granična služba*, *FTV* < *Federalna televizija*, *HE* < *hidroelektrana*, *HNK* < *Hercegovačko-neretvanski kanton*, *IZ* < *Islamska zajednica*, *KM* < *konvertibilna marka*, *MMF* < *Međunarodni monetarni fond*, *MZ* < *mjesna zajednica*, *NIN* < *Nedeljne informativne novine*, *PIO* < *Penzijsko-invalidsko osiguranje*, *SAD* < *Sjedinjene Američke Države*, *UKC* < *Univerziteti klinički centar*, *ZOI* < *Zimske olimpijske igre* itd.

¹ Ovdje se misli kako na riječi u grupama riječi tako i na konstituente tvorenicu.

Ovdje treba razlikovati skraćenice koje se čitaju onako kako su napisane: *NIN* [nin], *PIO* [pio], *ZOI* [zoi], dakle, glasovne složene skraćenice (usp. HRVATSKA GRAMATIKA 1995, str. 300) i skraćenice koje se čitaju po imenima slova od kojih se sastoje: *DGS* [degees], *MMF* [ememef], *KM* [kaem], *SAD* [esade], *MZ* [emze] i koje se zovu slovne složene skraćenice (Ibid.).

b) slogovni uzorak

Ovakve skraćenice se sastoje od početnih slogova ili početnih dijelova riječi polaznog leksema, pri čemu ti segmenti polaznog leksema čine slogove same skraćenice:

INA/Ina < *Industrija nafte*, *BOMUZ* < *Dani bosanskohercegovačke muzike*, *gensek* < *generalni sekretar*, *Nama* < *Narodni magacin*, *Nolit* < *Nova literatura*.

Možemo primijetiti da u ovim skraćenicama pojedinačni vokali mogu imati ulogu sloga (*I-NA*).

c) mješoviti uzorak

Skraćenice nastale po ovom uzorku predstavljaju kombinaciju početnih slova i početnih slogova, tj. dijelova riječi polaznog pojma:

SAN < *Sarajevske novine*, *STSBiH* < *Stonoteniski savez Bosne i Hercegovine*, *SRNA* < *Srpska novinska agencija*, *Famos* < *Fabrika motora Sarajevo*, *Fena* < *Federalna novinska agencija*.

U ovom kontekstu treba spomenuti i skraćenice tipa *fiskultura* < *fizička kultura*. Vidimo da je od ovog polaznog leksema skraćen prvi dio dok drugi ostaje nepromijenjen. Pri tome je došlo i do jednačenja suglasnika po zvučnosti (fiz-kultura, z je prešlo u svoj bezvučni parnjak s). Osim toga prvi dio ove skraćenice *fiz* ne pojavljuje se samostalno kao skraćenica za *fizički* izvan riječi *fiskultura*. Ovakve skraćenice se u njemačkom jeziku nazivaju *parcijalnim skraćenicama*, jer je iz polaznog pojma skraćen samo jedan dio dok drugi ostaje nepromijenjen (npr., U-Bahn < *Untergrundbahn*). Ovakav način tvorbe skraćenica u bosanskom jeziku nije produktivan, ali to ipak ne znači da ga u ovom kontekstu ne treba navesti.

3. SKRAĆENICE U SISTEMU JEZIKA

3.1. Ortografija

S. Halilović navodi u “Pravopisu bosanskoga jezika” (1996, str. 111) da su kod složenih skraćenica sva slova velika izuzev veznika i (npr., *BiH*) “bez obzira na način nastanka te neovisno o tome pišu li se sve riječi koje ulaze u složeni naziv velikim početnim slovom ili se tako piše samo prva riječ.” To je doduše tačno u većini slučajeva, ali ne uvijek: *Famos*, *Fena*, *Onasa*, *Šipad*, *Ina*, *Nama*, *Nolit*. Iz ovih primjera možemo izvući zaključak da se one skraćenice koje se čitaju kao “normalne” riječi, a ne kao kombinacija nekih slova, onda i pišu kao normalne riječi. Budući da su u ovim slučajevima uglavnom posrijedi vlastita imena i nazivi, prvo slovo u skraćenici se piše velikim slovom, a ostala malim. Postoji dakako i mogućnost da se ista skraćenica piše dvojako: *INA* ili *Ina* i sl.

Nadalje je upitna upotreba tačaka u pisanju skraćenica. S tačkom se pišu uglavnom kratice, ali možemo ih naći i kod skraćenica: *d.o.o.* < društvo ograničene odgovornosti, *v.d.* < vršilac dužnosti². Očito je da su ove skraćenice nastale od kratice, što je ne posebno česta pojava, ali je ipak ne treba zanemariti. Posebno se ova tendencija može zapaziti kod pridjeva *bh.* < bosanskohercegovački/a/o ili *tv.* < televizijski/a/o.

3.2. Deklinacija

Skraćenice se poput svih ostalih imenica dekliniraju: *na BHT-u*, *u CSB-u*, *službenici DGS-a*, *iz MUP-a*, *na MESS-u* (< Male eksperimentalne scene Sarajevo), *u RS-u* itd. Ovdje je riječ o skraćenicama nastalim po uzorku početnih slova i između njih i fleksionog sufiksa se nalazi crtica.

Ako je pak riječ o skraćenicama nastalim po slogovnom ili mješovitom uzorku, koje svojim oblikom odgovaraju riječima našeg jezika, one se i dekliniraju kao takve:

u Famosu, *dopisnik Fene*, *iz Nolita*, *u Nami* itd.

Postoje, naravno, i skraćenice koje se ne dekliniraju, dakle, ostaju nepromijenjene, npr.: *BiH*, *EU* < Evropska unija, *JNA* < Jugoslovenska narodna armija, *PU* < Policijska uprava, *RH* < Republika Hrvatska, *SDA*

² d.o.o. i v.d. izgovaramo: [deoo] i [vede] i zato ih shvatamo kao skraćenice, a ne kao kratice.

< Stranka demokratske akcije itd. Iz ovih primjera možemo zaključiti da skraćenice čiji glasovni sklop zbog izgovora ne dopušta dodavanje fleksionih nastavaka ostaju nepromijenjene. Ne možemo dakle reći u [beihau], iz [erhaa], u [ezdeau] i sl.³

Nadalje možemo primijetiti da skraćenice razvijaju svoju deklinaciju nezavisno od toga kako se deklinira polazni leksem:

u *RS-u* ali u *Republici Srpskoj*, u *Famosu* ali u *Fabrici motora Sarajevo* itd.

3.3. Rod

Analizirajući skraćenice u našem jeziku, neminovno se nameće pitanje šta se prilikom skraćivanja dešava sa rodom novonastalih riječi. Da bi se odredilo kojeg je roda skraćenica, možemo ispred svake skraćenice dodati pokaznu zamjenicu taj/ta/to, ovaj/ova/ovo, posesivnu zamjenicu naš/a/e i sl.

Ukoliko je polazni leksem tj. jezgro polaznog leksema ženskog roda, kod skraćenica imamo dvije mogućnosti:

- a) one ostaju ženskog roda: *BiH* < Bosna i Hercegovina, *DNZ* < Demokratska narodna zajednica, *EU* < Evropska unija, *Fena* < Federalna novinska agencija, *FTV* < Federalna televizija, *HV* < Hrvatska vojska, *KM* < konvertibilna marka, *MZ* < Mjesna zajednica, *PU* < Policijska uprava, *SDA* < Stranka demokratske akcije, *SRNA* < Srpska novinska agencija, *VRS* < Vojska Republike Srpske.
- b) ili postaju muškog roda: *BHT* < Bosanskohercegovačka televizija, *DGS* < Državna granična služba, *Famos* < Fabrika motora Sarajevo, *HDZ* < Hrvatska demokratska zajednica, *Nolit* < Nova literatura, *SDP* < Socijaldemokratska partija, *SDS* < Srpska demokratska stranka, *SNSD* < Stranka nezavisnih socijaldemokrata.

U ovakvim slučajevima može doći do kolebanja u rodu. Da li će govornik reći *taj DNZ* ili *ta DNZ* zavisi od toga koliko je u njegovoj svijesti uska veza između polaznog leksema i skraćenice. Mora se dakako reći da ova veza tokom vremena slabi, jer se skraćenica vremenom osamostaljuje u odnosu na svoj polazni leksem.

³ Više o problemima deklinacije skraćenica usp. ZBILJIĆ 1997.

Ukoliko je polazni leksem, tj. njegovo jezgro muškog roda, i skraćena ostaje muškog roda: *CSB* < Centar službe bezbjednosti, *FIN* < Fakultet islamskih nauka, *FK* < Fudbalski klub, *FPN* < Fakultet političkih nauka, *HNK* < Hercegovačko-neretvanski kanton, *KBC* < Kliničko-bolnički centar, *KS* < Kanton Sarajevo, *MMF* < Međunarodni monetarni fond, *PDV* < porez na dodatnu vrijednost. Tu dakako imamo i iznimke: *Nama* < Narodni magacin. Ovdje je očigledno nastavak –*a* uzrokovao da je ova skraćena ženskog roda za razliku od njenog polaznog leksema.

Ako je polazni leksem, tj. njegovo jezgro srednjeg roda, skraćena većinom dobija muški rod: *HVO* < Hrvatsko vijeće obrane, *MUP* < Ministarstvo unutrašnjih poslova izuzev *EP* < Evropsko prvenstvo ili *SP* < Svjetsko prvenstvo.

U zaključku se može konstatirati da je većina skraćena muškog roda⁴ i da ne zadržava rod polaznog leksema, što se može objasniti demotiviranošću skraćena u odnosu na polazni leksem. Skraćene se tokom vremena osamostaljuju u odnosu na svoje polazne lekseme i razvijaju svoj rod i svoju deklinaciju. Stepen demotiviranosti dakako zavisi od stepena skraćenosti – što više skratimo to je manje jasna veza između skraćena i polaznog leksema: usp. *auto* i *SDPR* < Savezna direkcija za promet i rezerve proizvoda naoružanja i opreme.

3.4. Tvorba riječi skraćenicama

Skraćene mogu dalje učestvovati u procesu tvorbe novih riječi. Od skraćena mogu izvođenjem nastati pridjevi: *Šipadov namještaj*, *MMF-ov kredit*, *SFOR-ova bolnica*, *UN-ova komisija*, *Famosov motor* itd.

ili imenice: *mupovac*, *SDS-ovac*, *hadezeovac*, *DGS-ovac*, pri čemu možemo konstatirati da su uglavnom posrijedi imenice koje označavaju pripadnike određene skupine.

Pridjevi i imenice izvedeni od skraćena ne bi mogli nastati od polaznih leksema, već bi se njihovo značenje moralo izraziti genitivnom vezom: *motor Fabrike motora Sarajevo* a ne **Fabrika motora Sarajevo motor* ili opisati: *pripadnik Ministarstva unutrašnjih poslova* a ne **Ministarstvo-unutrašnjih-poslova-ac*. Naime, od grupe riječi prilikom skraćivanja nastaje jedna riječ skraćena i ona kao takva može dalje učestvovati

⁴ O tendenciji složenih skraćena da se čitaju i dekliniraju kao imenice muškog roda usp. "Hrvatski pravopis" 2000, str. 141.

u tvorbi riječi, što njenom polaznom leksemu nije moguće. (usp. KOBLER-TRILL 1994, str. 190).

Na osnovu svih činjenica iznesenih u prethodnom tekstu možemo reći da su skraćenice zaista riječi, jer imaju svoju deklinaciju, razvijaju svoj gramatički rod i mogu kao konstituenti dalje učestvovati u tvorbi riječi te se prema tome ni po čemu ne razlikuju od ostalih riječi našega jezika, osim po formi.

4. PREDNOSTI I NEDOSTACI SKRAĆENICA

Zašto se skraćenice uopće tvore? Ne postoji semantička nužnost za tvorenje skraćenice, jer je njen sadržaj već iskazan polaznim leksemom, no polazni leksem je - kao što smo u prethodnom tekstu konstatirali - obično kompleksna grupa riječi te se zbog toga i skraćuje. Međutim, nije samo dužina polaznog leksema uzrok skraćivanja, već i učestalost njegove upotrebe. Ukoliko se, npr., u nekom tekstu polazni leksem pojavljuje mnogo puta, umjesto njega upotrebljavat će se skraćenica. Stoga je neizbježno da se u našim dnevnim novinama umjesto *Bosna i Hercegovina* upotrebljava *BiH*, umjesto *Socijaldemokratska partija – SDP*, umjesto *Stranka demokratske akcije – SDA* i sl.

Skraćenice nisu samo kraće od svojih polaznih leksema, one su i jednostavnije. Ovo posebno važi za strane skraćenice u našem jeziku: *NATO / Nato* < North Atlantic Treaty Organization, *OHR* < Office of High Representative, *OSCE* < Organization for Security and Cooperation in Europe, *UNHCR* < United Nations High Commissioner for Refugees. Za one kojima je bosanski maternji jezik tek se upotrebom skraćenica stavljaju na raspolaganje varijante koje se lahko izgovaraju i pamte u odnosu na njihove polazne lekseme. Osim toga, govornik ne mora ni znati kako glasi polazni leksem, a može upotrebljavati skraćenicu i pri tome znati o čemu govori. Rijetko ko zna kako glasi puni naziv skraćenice *UNHCR*, ali mu to ne smeta da je upotrebljava i pri tome zna o čemu se radi i šta je *UNHCR*. Skraćenice se, dakle, vremenom osamostaljuju u odnosu na svoje polazne lekseme tako da se prilikom upotrebe skraćenice ne moramo prisjetiti polaznog leksema kako bismo znali šta dotična skraćenica znači (usp. STARKE 1987, str. 61).

Osim toga, skraćenice mogu dalje učestvovati u procesu tvorbe riječi, što njihovim polaznim leksemima nije moguće (usp. 3.4). To je važna osobina skraćenica i jedan od razloga zašto se one uopće tvore.

Kao glavni nedostatak skraćenica navodi se njihova “nerazumljivost” budući da se na osnovu skraćenice vrlo često ne može bez daljnjeg rekonstruirati

polazni leksem. Tome posebno doprinose različiti principi skraćivanja (usp. 2), jer je odabir slova koja će tvoriti skraćenicu uglavnom proizvoljan, dakle, nema čvrstih pravila.

Dalje se kritikuje postojanje istovjetnih skraćenica koje su nastale od različitih polaznih leksema. U Hrvatskoj gramatici (1995, str. 299) se navodi sljedeći primjer: *HDZ* < Hrvatski dijalektološki zbornik i *HDZ* < Hrvatska demokratska zajednica. Pored činjenice da su ovakve pojave rijetke u našem jeziku, takve istovjetne skraćenice se gotovo nikad ne javljaju izolirano već u jasnom kontekstu.

U zaključku se može reći da su mogućnosti koje skraćenice otvaraju u našem jeziku kao i brojne prednosti skraćenica u odnosu na njihove polazne lekseme osnovni uzrok što se one danas i tvore u tolikom broju. Skraćenice su očit primjer djelovanja lingvističke ekonomičnosti na jezik, a lingvistička ekonomičnost je jedna od najizraženijih tendencija u jeziku uopće.

Literatura:

- 1) BELLMANN, Günter (1980): *Zur Variation im Lexikon: Kurzwort und Original*. U: *Wirkendes Wort* 30, str. 369–383.
- 2) GREULE, Albrecht (1996): *Reduktion als Wortbildungsprozeß der deutschen Sprache*. U: *Muttersprache* 106, S.193–203.
- 3) HALILOVIĆ, Senahid (1996): *Pravopis bosanskoga jezika*. Sarajevo: Preporod
- 4) HRVATSKA GRAMATIKA (1995): priredili: Eugenija Barić et al. Zagreb: Školska knjiga
- 5) HRVATSKI PRAVOPIS (2000): priredili: Stjepan Babić, Božidar Finka i Milan Moguš. V, prerađeno izdanje. Zagreb: Školska knjiga
- 6) KOBLETRILL, Dorothea (1994): *Das Kurzwort im Deutschen. Eine Untersuchung zu Definition, Typologie und Entwicklung*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag
- 7) MOSER, Hugo (1971): *Typen sprachlicher Ökonomie im heutigen Deutsch*. U: *Sprache und Gesellschaft. Beiträge zur soziolinguistischen Beschreibung der deutschen Gegenwartssprache*. Düsseldorf, str.89–117.
- 8) PRAVOPIS srpskohrvatskoga književnog jezika s pravopisnim rečnikom (1960): izradila Pravopisna komisija. Beograd:

- Beogradski grafički zavod
- 9) RONNEBERGER-SIBOLD, Elke (1992): *Die Lautgestalt neuer Wurzeln. Kürzungen und Kunstwörter im Deutschen und Französischen*. Breisgau
 - 10) SIMEON, Rikard (1969): *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva na 8 jezika hrvatsko-srpski, latinski, ruski, njemački, engleski, francuski, talijanski, španjolski*. Tom I, II. Zagreb: Matica hrvatska
 - 11) STARKE, Günter (1987): *Sprachliche Kurzformen*. U: Sprachpflege 36, str. 61–64.
 - 12) STEINHAEUER, Anja (2000): *Sprachökonomie durch Kurzwörter. Bildung und Verwendung in der Fachkommunikation*. Tübingen
 - 13) VIEREGGE, Werner (1983): *Zum Gebrauch von Kurzwörtern im Neuhochdeutschen*. U: Sprachwissenschaft 8, str. 207–235.
 - 14) WEINHOLD, Heinz (1967): *Zur Abgrenzung der Begriffe Kunstwort und Kurzwort*. U: Deutschunterricht 20, str. 278–283.
 - 15) ZBILJIĆ, Dragoljub (1997): *Skraćenice*. U: Jezik danas. Glasilo Matice srpske za kulturu usmene i pisane reči br. 2 (elektronsko izdanje). Novi Sad

KURZWÖRTER IM BOSNISCHEN

Zusammenfassung

In diversen Grammatiken der B/K/S- Sprache finden Kurzwörter als Wortbildungsprodukte kaum Beachtung und werden vielmehr als ein orthographisches Sprachproblem beschrieben. Zudem fehlt eine einheitliche Terminologie für das Phänomen "Kurzwort".

Im vorliegenden Beitrag werden Kurzwörter als solche definiert und von Abkürzungen abgegrenzt, wodurch gleichzeitig eine klare Terminologie geschaffen wird. Außerdem wird der Versuch einer Typologisierung von Kurzworttypen unternommen.

Es wird besonders auf das Verhältnis zwischen dem Kurzwort und das Basislexem eingegangen und auf verschiedene Besonderheiten der Kurzwörter

hinsichtlich der Orthographie, der Deklination, des Genuswechsels sowie der Wortbildung hingewiesen. Die Verfasserin stellt dabei fest, dass Kurzwörter alle Eigenschaften “normaler” Wörter der bosnischen Sprache aufweisen und daher im Rahmen der Wortbildungslehre behandelt werden müssen.

Außerdem gehen wir der Frage nach, warum Kurzwörter gebildet werden, wobei einige Vor- und Nachteile der Kurzwörter aufgezählt werden. Kurzwörter gelten als eine der auffälligsten Erscheinungen der Sprachökonomie.

Amela ŠEHOVIĆ

UPOTREBA MOCIONIH SUFIKSA (U *NOMINA AGENTIS ET PROFESSIONIS*) U SAVREMENOM RAZGOVORNOM BOSANSKOM JEZIKU

KLJUČNE RIJEČI: *mocioni sufixi, privativna opozicija, integralna imenička mocija, supletivna imenička mocija*

U posljednje vrijeme sve češće smo svjedoci / svjedokinje upotrebe formi ženskoga roda za imenice poznate pod nazivom *nomina agentis et professionis*. Njima se u ovome radu smatraju, kako im i samo ime kaže, imenice koje označavaju vršitelja / vršiteljicu radnje i predstavnika / predstavnicu profesije, uključujući i nositelje/-ice titule u slučajevima gdje titula podrazumijeva bavljenje određenim zanimanjem (npr., dekan može biti samo profesor na fakultetu). Kako je dosadašnja norma bila vrlo rigorozna prema upotrebi formi ženskoga roda za ove imenice, ja bih željela rasvijetliti stanje u savremenom razgovornom bosanskom jeziku radi eventualnog mijenjanja takve prakse. Moj osnovni argument u prilog takvom stavu je činjenica koja se, izgleda, stalno zaboravlja – razgovorni jezik je sastavni dio standardnoga jezika, iako povremeno izlazi iz okvira njegove norme (npr., upotreba vulgarizama, psovki). No, ukoliko su u slučaju psovki i vulgarizama, koji su izdvojeni iz norme standardnoga jezika, značajnu ulogu igrali nelingvistički razlozi društvene neprihvatljivosti njihove upotrebe, postavlja se pitanje opravdanosti dosadašnje rigidne prakse prema upotrebi mocionih sufixa u imenicama poznatim pod nazivom *nomina agentis et professionis*. Stoga u ovome radu želim ukazati na dosadašnje stanje i praksu u ovoj oblasti, a zatim na promjene koje su se desile u relativno kratkom periodu. Ove promjene podjednako se tiču kako povećane brojnosti imenica *nomina agentis et professionis* u formi ženskoga roda tako i povećane učestalosti njihove upotrebe. To je dovoljan razlog za ponovno promišljanje o njihovom statusu u normi standardnoga bosanskog jezika.

Osnovni problem u rješavanju ovoga lingvističkoga pitanja proistječe iz činjenice da se u našem jeziku često imenicom muškoga roda podjednako označavaju osobe i muškoga i ženskog spola. U tom slučaju, govorimo o *privativnoj opoziciji*, koja se javlja “kod parova čiji članovi semantički nisu ravnopravni, muški nazivi imaju u određenim slučajevima opštije značenje i mogu se upotrebljavati i za označavanje lica uopšte, bez obzira na pol”. (Ćorić, 1982:13) Iz stilističkoga ugla, to podrazumijeva da je muški član para nemarkiran, a ženski izrazito markiran. Upotreba ženskoga člana para često izaziva podozrenje, čak i u slučaju kada je to lingvistički obrazovan/-na sagovornik/-ca. Osnovni razlog za to je dosadašnja jezička praksa, koja je u velikom broju slučajeva strogo zabranjivala upotrebu formi ženskoga roda. U tom kontekstu, mogu se navesti dvije izjave I. Klajna, koji tvrdi: “Ženski oblici za nazive zanimanja i položaja često nedostaju, ili su *nepogodni* (istakla A. Š.) zbog familijarnog prizvuka (*ministarka*, *šef(ov)ica*, *ambasadorka* i sl.) (...) Umesto *premijer* ili *neprikladnog premijerka*, može se reći *predsednica vlade*.” (Klajn, 1981:147) Međutim, čak i spominjani autor uviđa da: “Tamo gde postoje, npr. *predsednica*, *urednica*, *saradnica*, *čitateljka*, *prevoditeljka*, *lekarka*, nema razloga da se za ženu upotrebljava m. oblik (*predsednik* itd.)” (Isto)

No, kako sam uočila da je u savremenom razgovornom jeziku upotreba formi ženskoga roda za označavanje lica ženskoga spola sve češća, to me je ponukalo da izvršim istraživanje ove prakse. Najprije sam istražila odnos norme (u bosanskom, hrvatskom, srpskom jeziku) prema toj praksi, a potom i odnos izvornih govornika, prvenstveno bosanskoga jezika, prema navedenoj pojavi. Istraživanje među izvornim govornicima / govornicama svjesno sam vršila među studentskom populacijom Filozofskoga fakulteta. Naime, imala sam u vidu činjenicu da je upravo ova populacija nosilac novih kretanja, kako u društvu tako i u jeziku. Dodatni razlog za takvu odluku bila je i činjenica da upravo jezičke inovacije mlađih korisnika / korisnica jezika vremenom postaju dio standardnojezičke prakse. Stoga smatram da ovo istraživanje, iako je vršeno na uzorku od 93 anketna listića, a informatori / informatorkе su bili/-le isključivo studenti/-ice Filozofskoga fakulteta (kako Odsjeka za bosanski, hrvatski, srpski jezik, tako i drugih odsjeka ovoga fakulteta), može biti reprezentativan uzorak za pravac jezičkih promjena u savremenom razgovornom bosanskom jeziku.

Predmet istraživanja bila su, kako sam navela i u naslovu, *nomina agentis et professionis*, te bi na ovom mjestu bilo interesantno uporediti odnos norme prema imenovanju osoba ženskoga spola – kada su one vršiteljice radnje i predstavnice profesije, eventualno nositeljice titule. U anketnim listićima isključivo su bile

navedene lekseme u formi muškog roda budući da se one smatraju neutralnim, ne ulazeći u opravdanost takvoga razmišljanja. U tabeli su, s druge strane, radi jednostavnijeg poređenja, navedene i lekseme koje se pojavljuju u anketnim listićima informatora / informatorki. Stoga su, da bi se uočila razlika između navedenih i dobivenih leksema, navedene lekseme boldirane.

U ovome dijelu istraživanja koristila sam sljedeće pravopise:

- 1) M. Stevanović – Lj. Jonke (ur.): *Pravopis srpskohrvatskog jezika*, školsko 15. izdanje, MS – MH, Novi Sad – Zagreb, 1989. (PMS – MH)
- 2) Senahid Halilović: *Pravopis bosanskoga jezika*, Preporod, Sarajevo, 1996. (PBJ 1)
- 3) Senahid Halilović: *Pravopis bosanskoga jezika: priručnik za škole*, Dom štampe, Sarajevo, 1999. (PBJ 2)
- 4) S. Babić – B. Finka – M. Moguš: *Hrvatski pravopis*, 4. izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1996. (PHJ)
- 5) M. Pešikan – J. Jerković – M. Pižurica (ur.): *Pravopis srpskoga jezika*, Matica srpska, Beograd, 1993. (PSJ)

Stanje zabilježeno u pravopisima triju standarda:

LEKSEMA	PMS – MH	PBJ 1	PBJ 2	PHJ	PSJ
ambasador	/	/	/	/	/
čitalac			163.	185.	
čitatelj			/	185.	
čitateljica			/	185.	
čitateljka			/	/	
dekan	/	/	/	/	/
dekanesa			/	/	
dekanica			/	/	
direktor			/	/ (direktorčić (194)	
direktorica			/	/ (direktoričin 194)	
direktorka			/	/	
docent			/	/ (docentski 197)	
docentica			/	/	
docentkinja			/	/	
doktor			/	/ (doktorčić (199)	

doktorica			/	/(doktoričin 199)	
doktorka			/	/	
liječnica			/	262.	
liječnik			/	262.	
lingvist	/	314.	/	263.	402.
lingvistica			/	/	
lingvističarka			/	/	
lingvistkinja	/	/	/	/	402.
ljekar			179.	264. (v. liječnik)	
ljekarica			/	264.	
ljekarka			/	/	
magistar	/	320.	179.	267. magistar znanosti	/
magistarka			/	/	
magistra	/	/	/	267.	/
magistrica			/	/	
ministar	/	330.	181.	/	/
ministarka	/	žarg. 330.	/	/	411.
ministrica	/	žena ministar 330.	/	/	/
pedagog	/	399.	/	/	/
pedagogica			/	/	
pedagoginja			/	/	
pedijatar	/	/	/	313.	436.
pedijatra	/	/	/	313.	/
pedijatrica			/	/	
predsjednik	212.	437.	192.	338.	446.
predsjednica	/	437.	/	338.	/
premijer			/	340.	
premijerka			/	/	
prevodilac			193.	344.	
prevoditelj			/	344.	
prevoditeljica			/	/	
prevoditeljka			/	/	
psihijatar	219.	468.	/	356.	/
psihijatra	219.	/	/	356.	/
psihijatrica			/	/	
psiholog	/	468.	/	356.	/
psihologinja			/	/	

ravnatelj			/	/	
ravnateljica			/	/	(ravnateljčin 364)
<i>šef</i>	/	/	/	/	/
šefica	/	/	/	401.	/
šefovica	/	/	/	401.	/

I iz ovoga kratkoga pregleda jasno je da u pravopisima triju standarda nisu u velikoj mjeri zastupljene forme ženskoga roda. Od toga jedino odstupa hrvatski standard, u kojem je udio ovih formi ipak nešto primjetniji u odnosu na druga dva standarda.

No, kako sam već istakla, danas je u razgovornom jeziku, u odnosu na prijašnju praksu, znatno prisutnije razlikovanje a time i obilježavanje *nomina agentis et professionis* prema spolu. Taj tvorbeni način poznat je pod nazivom *imenička mocija*. “Ovim terminom označavam sposobnost jezika da pomoću određenih formanata gradi nazive za bića ženskog pola od korelativnih imenica muškog roda. (...) Za imeničku mociju je karakteristično da je mociona izvedenica motivirana muškim korelativom i da se u tvorbenom procesu semantika muškog korelativa ne menja. Takav tvorbeni proces nazivamo *moviranje* a njegov proizvod – *movirani femininum*. Osnovna karakteristika moviranog femininuma jeste da on ostaje u okvirima semantičke oblasti muškog korelativa, a derivacijom je samo pol promjenjen.” (Ćorić, 1982:6–7)

Kako to izgleda u praksi, pokazat će rezultati spomenutog istraživanja na Filozofskome fakultetu, prikazani u sljedećoj tabeli.

Način analize: Obradeni su anketni listići informatora i informatorki, označeni arapskim brojevima, u kojima su oni trebali pored forme za određenu profesiju ili titulu upisati forme kojima imenuju osobe muškoga i ženskoga spola - pripadnike određene profesije ili nositelje određene titule. Analiza je dala sljedeće rezultate:

RIJEČ	OSOBA MUŠKOGA SPOLA	OSOBA ŽENSKOGA SPOLA
ambasador	1–6, 8–39, 48–76, 81–97	1–3, 5–6, 9–10, 12–13, 16, 19–21, 25–29, 31, 34, 39, 43–44, 47–50, 53, 56, 58–60, 67–69, 71, 76, 81, 93–94

ambasadorica		4, 17, 22, 24, 30, 36, 40, 42, 45, 61–62, 66, 73–74, 82, 84, 86–87, 92
ambasadorka		8, 11, 14–15, 18, 23, 32–33, 35, 37–38, 41, 46, 51–52, 54–55, 57, 63–64, 70, 72, 75, 83, 85, 88–91, 95–97
čitalac	1–6, 8–11, 15–20, 22–27, 30–35, 37–43, 45–46, 48–53, 55–60, 62–64, 66–70, 72–76, 81–82, 84–89, 92–97	16, 22, 24–27, 31, 35, 37, 39–40, 49, 52, 55–57, 64, 67–69, 72–74, 81, 85–89, 94
čitatelj	7, 12–14, 18, 21, 28–30, 32, 35–37, 41–42, 44–47, 49, 53, 55–61, 65, 68–74, 81–84, 87–88, 90–94, 96	60, 87
čitateljica		7, 12, 18–19, 23, 28–30, 48–49, 58, 61, 68–69, 71, 81–82, 84, 88–91, 96
čitateljka		1–6, 8–11, 13–15, 17–18, 20–21, 32–34, 35–38, 41–47, 50–51, 53, 55–60, 62–63, 65–66, 68, 70, 72–76, 82–84, 92–95, 97
dekan	1–76, 81–97	1–3, 5–6, 8–13, 15–19, 29–32, 34–35, 37–43, 48–50, 52–60, 62–64, 66, 68–69, 71–72, 76, 81–82, 85–86, 90–95, 97
dekanesa		33, 61, 70, 73, 83–84, 88–89
dekanica		7, 14, 36, 41, 44–47, 51, 67, 74–75, 87
direktor	1–76, 81–97	26, 95
direktorica		1–25, 27–64, 66, 68–76, 81–92, 94–97
direktorka		65, 67, 93
docent	1–3, 5–6, 8–19, 20–21, 23–76, 81–97	1–3, 5–6, 8–13, 15–16, 18–19, 20–21, 23–29, 31–43, 46, 48–49, 51, 53–60, 63, 70, 72, 76, 81, 83, 85, 87, 90–95, 97
docentica		14, 17, 30, 44–45, 47, 50, 52, 61–62, 64, 66–69, 71, 73–75, 82, 88–89
docentkinja		84

doktor (nauka)	1–3, 5–6, 8–19, 20, 22–23, 25–27, 30–31, 33–38, 40–44, 46–66, 68–76, 97	1–3, 5–6, 10, 12–13, 16, 19–20, 22, 27, 30–31, 33–38, 40–44, 46–54, 56–66, 68–70, 72–76, 97
doktorica (nauka)		8–9, 11, 14–15, 17–18, 23, 25–26, 48, 55, 71
doktorka (nauka)		75
doktor	2, 36–38, 41–42, 44–45, 47, 50–53, 56–61, 65, 67–69, 74–75	2
doktorica		36–38, 41–42, 44–45, 47, 50–53, 56–61, 64, 68–69, 72–75, 97
doktorka		41, 65, 67, 97
liječnik	7, 11, 13, 15–16, 23, 35–37, 46–47, 53–55, 58–60, 66–74, 76, 82–84, 87, 89–96	(žena liječnik označena leksemom doktorica) 30; (žena liječnik) 55, 76, 89
liječnica		(liječnica označena leksemom doktorica) 43; (liječnica) 7, 9, 11, 13, 16–17, 23, 33, 35–37, 43, 46–47, 53–54, 58–60, 62, 66–74, 82–84, 87, 90–96
lingvist	1–40, 42–76, 81–87, 89–96, 97; (lingvista) 41, 88	1–3, 6, 10, 12, 15–19, 20–22, 24–31, 33, 36, 39, 43–54, 56–57, 60, 62–63, 67–70, 73–74, 76, 81–82, 85–87, 90–92; (lingvista) 38, 40–41, 55, 88
lingvistica		4–5, 7, 9, 11, 18, 23, 32, 35, 37, 42, 59, 61, 64, 66, 71–72, 75, 83, 89, 93–94, 97
lingvističarka		95
lingvistkinja		8, 13–14, 34, 58, 84, 97
ljekar	(ljekar označen leksemom doktor) 1, 4, 8, 19–20, 22, 27, 30–31, 33, 34, 39–40, 43, 46–47, 49, 86; (ljekar) 2–3, 5–6, 9–14, 16–18, 20, 22, 24–38, 41–42, 44–45, 48–60, 62–65, 67–70, 72–74, 81, 84–85, 87–96, 97	(žena ljekar označena leksemom doktorica) 1, 3–4, 8, 19–20, 22, 27, 31, 33–34, 39, 40, 47, 49, 86; (žena ljekar označena leksemama doktor / doktorica) 41; 2, 6, 10, 12, 20, 22, 24–31, 38, 42, 48–50, 55–59, 63, 68–69, 72, 74, 81, 84–85, 87–94
ljekarka		(ljekarka označeno leksemom doktorica) 45–46; (ljekarka) 5, 11, 13–14, 16, 32, 34–35, 37, 41, 45, 51–54, 60, 64–65, 67, 70, 95–96

magistar	1-76, 81-97	1-3, 6, 9-13, 15, 17-22, 24-30, 33-37, 39-44, 46-48, 50-52, 54, 56-57, 59-60, 64, 67-69, 72, 81-82, 85-86, 88, 90-95, 97
magistarka		96
magistra		5
magistrica		7-8, 14, 16, 22-23, 31-32, 38, 45, 49, 53, 55, 58, 61-63, 65-66, 70-71, 73-76, 83-84, 87, 89, 95
ministar	1-76, 81-97	2-3, 25-26, 34, 37, 56, 68, 72
ministarka		21, 23, 30, 41, 51-52, 60, 67, 70, 72, 88, 96-97
ministrica		1, 4-20, 22, 24, 27-29, 31-33, 35-36, 38-50, 53-55, 57-59, 61-64, 66, 69-71, 73-76, 81-87, 89-95, 97
pedagog	1-76, 81-97	2-3, 11, 17, 19, 21, 25-27, 34, 41, 49, 51, 54, 56-57, 59-60, 62-64, 66, 70, 72, 81, 86, 88-91, 93-95
pedagogica		1, 4-6, 8-10, 12-16, 18, 20, 22-24, 28-33, 35-40, 42-48, 50, 52-53, 55, 58, 61, 67-69, 71-76, 82-85, 87, 92, 94, 97
pedagoginja		7
pedijatar	1-3, 5-76, 81-97	1-3, 5-6, 8-13, 16-31, 33-43, 45, 47-52, 54-60, 62, 64, 66-69, 71-72, 74, 76, 81-82, 84-86, 88-95, 97
pedijatrica		7, 14-15, 32, 44, 46, 53, 61, 63, 70, 73, 75, 83, 87, 95-97
predsjednik	1-76, 81-97	21, 25-26, 34, 38, 50, 86, 88, 90-91, 93, 95
predsjednica		1-20, 22-24, 27-33, 35-37, 39-49, 51-55, 57-64, 66, 68-76, 81-85, 87, 89, 92, 94-97
premijer	1-76, 81-97	1-3, 5-6, 9-10, 12-13, 16-22, 24-29, 31, 36, 38-40, 43-45, 47-52, 54, 56-62, 67, 69, 73-74, 76, 81-95
premijerka		7-8, 11, 14-15, 23, 30, 32-35, 37, 41-42, 46, 53, 55, 63-66, 68, 70-72, 75, 96-97

prevodilac	1-6, 8-20, 22-43, 45-64, 66-76, 81-82, 84-97	1-2, 6, 9, 12-13, 16-18, 20, 22, 24-30, 32-33, 35-40, 42-43, 45, 47-52, 54-57, 59-60, 62-64, 68-69, 71, 72-73, 76, 81-82, 84-90, 92-94
prevoditelj	7, 13, 18, 21, 35, 37, 41, 44, 46-47, 49, 53, 55, 58-60, 65, 68, 72-74, 83-84, 86-87, 89-92, 94, 96-97	21, 35, 41, 47, 55, 59-60, 86, 92
prevoditeljica		3, 7, 18, 23, 46, 49, 58, 61, 68, 72-74, 83-84, 87, 89-91
prevoditeljka		4-5, 8, 10-11, 13, 19, 31, 34, 37, 44, 53, 58, 65-67, 70, 75, 94-97
psihijatar	1-40, 42-76, 81-97	1, 3, 6, 10-12, 16-31, 33-34, 36, 38-39, 42-43, 45-52, 54-60, 62-64, 67, 69, 72-74, 76, 81, 84, 89-95, 97
psihijatrica		2, 4-5, 7-9, 13-14, 32, 35, 37, 40, 44, 53, 61, 66, 68, 70-71, 75, 82-83, 85-88, 95
psiholog	1-8, 10-15, 17-19, 20-56, 58-63, 65-76, 81-97	1-3, 5-6, 8, 10-13, 17-19, 20-34, 35-56, 58-60, 62-63, 66-69, 71-76, 81-95, 97
psihologinja		7, 70
ravnatelj	7	
ravnateljica		7
šef	1-76, 81-97	26, 54, 72, 88, 93, 95
šefica		1-18, 20-25, 27-53, 55-76, 81-87, 89-92, 94-97

BROJČANA I PROCENTUALNA ZASTUPLJENOST POJEDINIH FORMI I SUFIKSA

Način analize: U tabeli se daje forma u muškom rodu pored koje se navodi broj njenih pojavljivanja u anketnim listićima informatora i informatorki. Broj ispod označava broj pojavljivanja iste forme u funkciji označavanja osoba vršiteljica određene profesije ili nositeljica titule, dakle – u funkciji obilježavanja osoba ženskoga spola. U zagradi je navedena procentualna zastupljenost ove forme u odnosu prema drugim formama

u navedenoj funkciji. Isto vrijedi i za sufikse iz tabele, koji se dodaju na osnovu imenice muškoga roda (u našem jeziku forme za osobe ženskoga spola motivirane su imenicama za osobe muškoga spola) – uvijek se navodi broj pojavljivanja lekseme sa analiziranim sufiksom, a ispod, u zagradi, procentualna zastupljenost ove lekseme isključivo prema ostalim leksemama iste osnove a sa različitim sufiksom.

	-ica	-ka	-teljica	-teljka	-kinja	-inja	-(n)ica	-esa	-arka	-a
ambasador 84 (43,96) 40	19 (20,88)	32 (35,16)								
čitalac 76 (100) 30										
čitatelj 48 (2,38) 2			23 (27,38)	59 (70,24)						
dekan 93 (74,1) 60	13 (16)							8 (9,88)		
direktor 93 (2,13) 2	89 (94,68)	3 (3,19)								
docent 90 (73,56) 64	22 (25,29)				1 (1,15)					
doktor sc. 67 (79,71) 55	13 (18,84)	1 (1,45)								
doktor 25 (3,23) 1	26 (83,87)	4 (12,9)								
liječnik 39 (9,1) 4							40 (90,9)			
lingvist 93 (66,67) 62	23 (24,73)				7 (7,53)				1 (1,1)	

ljekar 90 (70,37) 57		24 (29,63)								
magistar 93 (65,96) 62	30 (31,91)	1 (1,06)								1 (1,06)
ministar 93 (9,38) 9	74 (77,08)	13 (13,54)								
pedagog 93 (35,48) 33	59 (63,44)					1 (1,07)				
pedijatar 92 (81,72) 76	17 (18,38)									
predsjednik 93 (13,19) 12	79 (86,81)									
premijer 93 (70,33) 64		27 (29,67)								
prevodilac 88 (100) 62										
prevoditelj 32 (18,36) 9			18 (36,73)	22 (44,9)						
psihijatar 92 (70) 63	27 (30)									
psiholog 89 (97,59) 81						2 (2,41)				
ravnatelj 1			1 (100)							
šef 93 (6,38) 6	88 (93,62)									

Brojčana zastupljenost leksema za oznaku predstavnika određene profesije ili nositelja titule: 23 lekseme.

Procentualna zastupljenost pojedinih sufiksa za oznaku vršiteljice radnje, predstavnice određene profesije ili nositeljice titule:

- ica: 40% (14 leksema)
- ka: 22, 8% (8 leksema)
- teljica: 8, 5% (3 lekseme)
- teljka: 5, 7% (2 lekseme)
- inja: 5, 7% (2 lekseme)
- kinja: 5, 7% (2 lekseme)
- (n)ica: 2, 9% (1 leksema)
- esa: 2, 9% (1 leksema)
- arka: 2, 9% (1 leksema)
- a: 2, 9% (1 leksema)

UKUPNO: 100% (35 leksema)

Na ovome mjestu poredbeno se navode forme muškoga roda za osobe ženskoga spola i forme za oznaku vršiteljice određene profesije ili nositeljice titule prema njihovoj brojčanoj, a samim tim i procentualnoj, zastupljenosti:

1. prevodilac:	100%	direktorica:	94, 68%
2. čitalac:	100%	šefica:	93, 62%
3. psiholog:	97, 95%	liječnica:	90, 9%
4. pedijatar:	81, 72%	predsjednica:	86, 81%
5. doktor nauka:	79, 71%	doktorica:	83, 87%
6. dekan:	74, 1%	ministrica:	77, 08%
7. docent:	73, 56%	čitateljka:	70, 24%
8. ljekar:	70, 37%	pedagogica:	63, 44%
9. premijer:	70, 33%	prevoditeljka:	44, 9%
10. psihijatar:	70%	prevoditeljica:	36, 73%
11. lingvist:	66, 67%	ambasadorka:	35, 16%
12. magistar:	65, 96%	magistrica:	31, 91%
13. ambasador:	43, 96%	psihijatrica:	30%
14. pedagog:	35, 48%	premijerka:	29, 67%
15. prevoditelj:	18, 36%	ljekarka:	29, 63%
16. predsjednik:	13, 19%	čitateljica:	27, 38%

17. ministar:	9, 38%	docentica:	25, 29%
18. liječnik:	9, 1%	lingvistica:	24, 73%
19. šef:	6, 38%	ambasadorica:	20, 88%
20. doktor:	3, 23%	doktorica nauka:	18, 84%
21. čitatelj:	2, 38%	pedijatrica:	18, 28%
22. direktor:	2, 13%	dekanica:	16%
23. ravnatelj:	/	ministarka:	13, 54%
24.		doktorica:	12, 9%
25.		dekanesa:	9, 88%
26.		lingvistkinja:	7, 53%
27.		direktorka:	3, 19%
28.		doktorica nauka:	1, 45%
29.		docentkinja:	1, 15%
30.		lingvističarka:	1, 1%
31.		pedagoginja:	1, 07%
32.		magistarka:	1, 06%
33.		magistra:	1, 06%

Dakle, i iz ove tabele vidljiva je veća razuđenost formi za oznaku vršiteljice određene profesije ili nositeljice titule u odnosu na forme za osobe muškoga spola. Time se potvrđuje već uočena činjenica kako “većina mocionih sufiksa ima konkurentne sufikse” (Ćorić, 1982:9), a pored toga i: “U građenju reči, dakle u oblasti koja opkoračuje granicu između gramatike i leksike, neki nastavci danas proširuju polje svoje primene. Najupečatljiviji primer predstavljaju tzv. *mocioni sufiksi* - nastavci za imenovanje ženskog vršioca radnje. (...) Ranije: doktorica - supruga doktora, danas - žena ljekar.” (Bugarski, 1996, prema izdanju iz 1986:51) Upravo ovaj posljednji zaključak potvrđuju i rezultati ankete koju sam vršila među studentima / studenticama Filozofskoga fakulteta (v. doktorica). Naravno, u savremenom bosanskom jeziku, uz ovu formu, daleko češće se upotrebljava forma doktorica (83,87%). S druge strane, kako “iz okvira imeničke mocije izlaze izvedenice sa značenjem supruge muškarca sa određenim zanimanjem, zvanjem ili titulom” (Ćorić, 1982:13), nas, iz očitih razloga, u ovome radu i ne zanimaju takvi slučajevi, pa ih i ne analiziramo.

Za razliku od gore navedenih primjera, neki autori smatraju da “...veći problem predstavljaju osnove koje po svom sastavu teško primaju ovakve nastavke, što dovodi do nezgrapnosti u rekciji. “Psiholog je to rekla pedagogu,

koja je odmah sve zapisala” nije, bar za naše današnje uši, podjednako prihvatljivo kao “Nastavnica je to rekla direktorki, koja je odmah sve zapisala” - a psihološkinja, pedagogica (!) i slično ipak ne bi išlo!” (Bugarski, 1996, prema izdanju iz 1986:51)

Suprotno rečenom, rezultati ankete potvrđuju dosta čestu upotrebu forme pedagogica (63, 44%), a javlja se čak i psihologinja (2, 41%), koja je u hrvatskom jeziku i zvanično normirana. Stoga, nameće se zaključak da kategorija neprikladnog nije lingvistička nego društvena kategorija (poželjno / nepoželjno ponašanje), te ne može biti relevantna za lingvistička proučavanja.

Iz tih razloga, predmet proučavanja u daljnjem tekstu bit će imenička mocija i mocioni sufiksi potvrđeni u ovome istraživanju – zasebno i u odnosu sa drugim mocionim sufiksima.

Kako je poznato, postoje dvije vrste imeničke mocije – integralna i supletivna.¹ Za integralnu imeničku mociju karakteristično je da cijeli muški naziv ulazi u sastav ženskog naziva, a za supletivnu da je ženski naziv izveden od okrnjenog muškog naziva. (Ćorić, 1982:8) Iz ovoga proizlazi da se osnovom za moviranje smatra imenica muškog roda.²

PRIMJERI INTEGRALNE IMENIČKE MOCIJE

Tvorbeni tipovi -ica : -ø; -ka: -ø; -kinja : -ø; -inja: -ø

Sufiks **-ica** smatra se osnovnim sufiksom za feminiziranje imenica na -ø. (Ćorić, 1982:67) Imenica muškog roda je uglavnom stranog porijekla, a u okvirima ovoga rada vrlo je zanimljivo pratiti promjene u raširenosti upotrebe sufiksa -ica u odnosu na ranije stanje. Naime, dok je ranije smatrano da su obrazovanja na -ica od stranih muških naziva na -or, -er, i -ir moguća, ali da je sufiks -ka ipak produktivniji (Isto, 66), rezultati našega istraživanja to ne potvrđuju bezuvjetno:

- **ambasador**: **ambasadorica** (20,88%), **ambasadorka** (35, 16%)³,
- **direktor**: **direktorica** (94,68%), **direktorka** (3,19%),
- **doktor**: **doktorica** (83,87%), **doktorka** (12,9%).

¹ Termini su preuzeti od B. Ćorića.

² “Činjenica je da je u indoevropskim jezicima kategorija ženskog roda nastala izvođenjem iz kategorije animatuma (živog), nakon čega je kategorija animatuma postala muški rod (lupus/lupina, rex/regina).” (Rajić, 1982:92)

³ Neujednačenost procenata proizlazi iz činjenice da se za označavanje bića ženskoga spola koriste i forma muškoga roda, stoga što se ona, kako sam već napomenula, smatra neutralnom. No,

Također, iz rezultata ankete nameće se zaključak da imenice muškoga roda i stranoga porijekla na -ar gotovo isključivo dobijaju sufiks -ica:

- **magistar**: **magistrica** (31,91%), **magistarka** (1,06%),
- **ministar**: **ministrica** (77,08%), **ministarka** (13,54%),
- **pedijatar**: **pedijatrica** (18,38%),
- **psihijatar**: **psihijatrica** (30%),

dok je sufiks -ka kao konkurentni sufiks znatno rjeđi. No, može se postaviti pitanje koji je od ovih dvaju sufiksa doista reprezentativan uzorak integralne imeničke mocije s obzirom na činjenicu da se sufiks -ka dodaje na kompletnu osnovu imenice muškoga roda, što nije istovjetno u slučaju sufiksa -ica.

Imenice stranoga porijekla (uglavnom latinskoga) na -nt i -ist dobijaju sufiks -ica relativno često s obzirom na uvriježeno mišljenje da se upotrebom sufiksa za oznaku ženskoga roda snižava (ili čak odriče!) vrijednost imenicom označene titule:

- **docent**: **docentica** (25,29%),
- **lingvist**: **lingvistica** (24,73%).

Ove imenice u savremenom bosanskom jeziku kao konkurentni sufiks ne dobijaju sufiks -ka nego isključivo sufiks -kinja:

- **docent**: **docentkinja** (1,15%),
- **lingvist**: **lingvistkinja** (7,53%)⁴, čak i: **lingvističarka** (1,1%), imenica koja je vjerovatno izvedena od imenice **lingvističar**.

Sufiks **-kinja** zaslužuje naročitu lingvističku pažnju budući da se smatra kako je on, prema svom porijeklu, zapravo konglutinat, sastavljen od elemenata dvaju sufiksa: -ka i -inja⁵ (Ćorić, 1982:123), iako postoje i mišljenja da je on alternanta sufiksa -inja. Imajući u vidu primjere poput docentkinja i lingvistkinja, smatram da je sasvim opravdano ovaj sufiks razmatrati zasebno. Naime, u ovim primjerima sufiks -kinja dodaje se na kompletnu osnovu imenice muškoga roda, te se ne može smatrati bilo kakvom alternantom.

procenat upotrebe ovih formi nije uzet u obzir budući da nas zanima samo odnos sufiksa kojima se vrši feminiziranje imenica muškoga roda.

⁴ Zaključak potvrđuju i imenice asistentica, asistentkinja, pacijentica, pacijentkinja itd., nezabilježene u našem korpusu, ali prisutne u svakodnevnoj jezičkoj praksi.

⁵ “Po svojoj formalnoj vezi blizak je sufiks -inja, a po leksičko-semantičkim pokazateljima mnogo je bliži sufiks -ka.” (Ćorić, 1982:123)

Ipak, u savremenom bosanskom jeziku ovakva obrazovanja su znatno rjeđa, sa tendencijom smanjivanja upotrebe ovoga sufiksa.

Isti zaključak odnosi se i na sufiks **-inja**. Ovaj sufiks, porijeklom iz praslavenskoga jezika (-yni), zadržao je svojstvo sprečavanja palatalizacije velarnih suglasnika ispred sebe. Takav je slučaj i u primjerima:

- pedagog: pedagog**inja** (1,07),
- psiholog: psiholog**inja** (2,41).

Svi navedeni primjeri govore u prilog sve većoj dominaciji sufiksa **-ica** u savremenom bosanskom jeziku u odnosu na sve dosad i kasnije spominjane mocione sufikse.

Tvorbeni tipovi -teljica: -telj / -teljka: -telj

Oba tvorbeni tipa spadaju u podrazred *nomina agentis* (Ćorić, 1982:81, 113). To potvrđuju i naši primjeri:

- čitatelj: čitatelj**ica** (27,38%), čitatelj**ka** (70,24%),
- prevoditelj: prevoditelj**ica** (36,73%); prevoditelj**ka** (44,9%).

U vezi sa konkurentnim odnosom sufiksa **-teljica** i **-teljka** treba napomenuti da, prema nekim istraživanjima, u savremenom bosanskom jeziku sve više prostora osvaja sufiks **-telj** za imenovanje osoba muškoga spola u odnosu na raniju nespornu i dominantnu ulogu njegova konkurenta – sufiksa **-lac**⁶. Samim tim, povećava se i upotreba sufiksa **-teljica**, budući da je u slučaju upotrebe sufiksa **-lac** češći sufiks kojim se vrši feminiziranje imenica sufiks **-teljka**.

⁶ Ova istraživanja vršili/-le su studenti/-ice Filozofskoga fakulteta na primjeru dnevne štampe. Međutim, treba biti oprezan u izricanju ovakvih stavova jer su istraživanja vršena na korpusu pisanih elektronskih i audio-vizuelnih medija, gdje to može biti posljedica intervencije lektora ali i hiperkorekcije (misli se da je upotreba tog sufiksa popularnija i preporučljivija). Također, ovi sufiksi ne mogu biti bezuvjetno mijenjani jedan drugim, npr., spasilac i spasitelj ne znače isto.

L. Badurina govori o bezuvjetnom davanju prednosti sufiksu **-telj**, odnosno za žensku osobu **-ica** (u hrvatskom jeziku) pred ostalim sufiksima koji znače 'vršilac radnje', te navodi primjere: darovatelj krvi, dobiteljica nagrade, kondukterica, ronitelj, novinarica, poslodavatelj. (Kovačević – Badurina, 2001:110, fusn. 127) Tako i: kandidatica. (primjer A. Š.)

OSTALI TVORBENI TIPOVI INTEGRALNE IMENIČKE MOCIJE

U našem istraživanju zastupljeni su i sljedeći mocioni sufiksi: **-arka** (:**-ar**), **-a** i **-esa**. Iako je sufiks **-arka** u našem jeziku čest u upotrebi, u istraživačkom korpusu on je zabilježen samo u jednom primjeru: lingvističarka, što nije stvarni pokazatelj učestalosti njegove upotrebe. No, ovaj primjer potvrđuje da se sufiks **-arka** pojavljuje samo u tvorbi imenica strane osnove. Sufiksu **-a** Ćorić pripisuje gramatičku i derivacionu funkciju nazivajući ga *sufikso-fleksijom a* (1982:158), čime je on izuzetak među svim sufiksima imeničke mocije navedenim u ovome radu. Imenice s ovim sufiksom su stilski markirane, pa tako i imenica magistra, potvrđena u našem istraživanju, koja, npr., u hrvatskom jeziku označava žensku osobu koja je završila Farmaceutski fakultet, a ne magistra znanosti. S druge strane, S. Babić spominje sufiks **-esa** u nekoliko imenica mocijske tvorbe: baronesa, poetesa, princesa, stjuardesa. (1986:315) U našem istraživanju zabilježen je samo jedan primjer: dekanesa, izrazito stilski obilježen. Dakle, sufiksi **-a** i **-esa** su veoma rijetki u savremenom bosanskom jeziku, za razliku od, npr., hrvatskoga jezika, gdje su već relativno rašireni. Stoga su imenice u kojima se oni pojavljuju u bosanskom jeziku izrazito stilski markirane, što utječe na njihovo nerado korištenje u jeziku izvornih govornika / govornica ovoga jezika. Sve to još jednom potvrđuje kako je pitanje imeničke mocije, tj. upotreba mocionih sufiksa, često povezano kako sa jezičkim tako i sa vanjezičkim faktorima, zbog čega sva istraživanja ove vrste često postaju zanimljiva ne samo morfološki nego i sociolingvistički.

PRIMJERI SUPLETIVNE IMENIČKE MOCIJE

Kao primjer supletivne imeničke mocije, u istraživačkom korpusu zabilježena je samo leksema liječnica (: liječnik). To je tvorbeni tip **-(n)ica** : **-(n)ik**. No, kako je još uvijek neriješeno pitanje⁷ da li je riječ upravo o ovom sufiksu ili samo o alternanti sufiksa **-ica** : **-ik**, n se stavlja među zagrade.

ZAKLJUČCI

U tvorbi *nomina agentis et professionis* u savremenom bosanskom jeziku zastupljenija je integralna imenička mocija, a od sufiksa: **-ica**, **-ka**, **-teljica**, **-teljka** i nešto manje: **-kinja**, **-inja**, **-arka**, **-a**, **-esa**.

⁷ Naime, sufiks **-nik** vezuje se sa pridjevima ali i sa glagolima, što u pojedinim slučajevima otežava tvorbenu analizu ovih izvedenica. (v. Ćorić, 1982:44–49)

Sufiks **-ica** daleko je najzastupljeniji, on se dodaje na:

- strane muške naziva na **-or**, **-er**, **-ir** (konkurentni sufiks **-ka**), **-ar** (rijetko, konkurentni sufiks **-ka**); **-ist**, **-nt** (konkurentni sufiks **-kinja**).

Sufiks **-inja** javlja se u imenica čija osnova završava velarnim suglasnicima (k, g, h), čime sprečava njihovu palatalizaciju. No, on je veoma rijedak u upotrebi u savremenom bosanskom jeziku.

Tvorbeni tipovi **-teljica: -telj / -teljka: -telj** spadaju u podrazred *nomina agentis*. Kako, prema nekim istraživanjima, u savremenom bosanskom jeziku sve više prostora za imenovanje osoba muškoga spola osvaja sufiks **-telj** (u odnosu na raniju nespornu i dominantnu ulogu sufiksa **-lac**), tako se povećava i upotreba sufiksa **-teljica**. Naime, u slučaju upotrebe sufiksa **-lac** češći sufiks kojim se vrši feminiziranje imenica je sufiks **-teljka**.

Imenice u kojima se pojavljuju sufiksi **-a** i **-esa** u bosanskome jeziku su izrazito stilski markirane, što utječe na njihovo nerado korištenje u jeziku izvornih govornika / govornica ovoga jezika. Odatle se može izvesti zaključak da je upotreba mocionih sufiksa često povezana kako sa jezičkim tako i sa vanjezičkim faktorima, zbog čega sva istraživanja ove vrste često postaju zanimljiva ne samo morfološki nego i sociolingvistički.

Supletivna imenička mocija za tvorbu *nomina agentis et professionis* znatno je rjeđa, što potvrđuje samo jedan primjer ovoga tipa mocije: liječnica.

Na kraju, istraživanje je pokazalo veću zastupljenost mocionih sufiksa za tvorbu *nomina agentis et professionis* kod izvornih govornika / govornica bosanskoga jezika nego što bi se to očekivalo sudeći prema izrazito rigidnim stavovima većine jezičkih stručnjaka u vezi sa ovim pitanjem. Kako je anketa (svjesno) vršena na uzorku mlade (studentske) populacije, koja je nosilac novih jezičkih kretanja, može se očekivati i mijenjanje odnosa norme prema upotrebi mocionih sufiksa za tvorbu navedenih imenica. To je u skladu sa demokratskim tendencijama moderne lingvistike na svim poljima, ali i sa jezičkim kretanjima u ostalim evropskim jezicima, u kojima već neko vrijeme postoje liste politički korektnih izraza i riječi (one obuhvataju i *nomina agentis et professionis*), što je slučaj, npr., u njemačkom, engleskom, skandinavskim jezicima itd. Međutim, već smo svjedoci / svjedokinje promjena i u nekim slavenskim jezicima, npr., u slovenskom i hrvatskom jeziku, gdje je norma već odavno prihvatila veliki broj leksema sa mocionim sufiksima u funkciji obilježavanja osoba ženskoga spola – vršiteljica radnje, predstavnica profesije i nositeljica titule, koje su (još uvijek) neuobičajene u zvaničnoj komunikaciji u bosanskom jeziku. S obzirom na to da je zvanična neupotreba mocionih sufiksa

za tvorbu *nomina agentis et professionis* ženskoga spola u bosanskom jeziku u određenom raskoraku sa njihovom već započetom upotrebom u svakodnevnom jezičkom izrazu, ovaj rad je pokušaj promjene stanja u toj oblasti. Ovakav moj stav rezultat je činjenice da se mocioni sufiksi, u navedenoj funkciji, u većoj mjeri ne upotrebljavaju isključivo zbog vanlingvističkih a ne lingvističkih razloga. Naime, u tradicionalnim sredinama ne samo da lekseme sa mocionim sufiksima za obilježavanje vršiteljica radnje, predstavnicu profesije i nositeljica titule postaju stilski markirane, nego to postaju i njihove korisnice, obilježene etiketom feministice. Stoga sam protivnica takve prakse, određene nečijim stavovima a ne lingvističkim razlozima. Ukoliko lingvistički razlozi ne priječe pojavu navedenih imenica sa mocionim sufiksima, onda ništa ne bi trebalo stajati na putu njihove upotrebe.

Izvori:

- 1) M. Stevanović – Lj. Jonke (ur.): *Pravopis srpskohrvatskog jezika*, školsko 15. izdanje, MS – MH, Novi Sad – Zagreb, 1989.
- 2) Senahid Halilović: *Pravopis bosanskoga jezika*, Preporod, Sarajevo, 1996.
- 3) Senahid Halilović: *Pravopis bosanskoga jezika: priručnik za škole*, Dom štampe, Sarajevo, 1999.
- 4) S. Babić – B. Finka – M. Moguš: *Hrvatski pravopis*, 4. izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1996.
- 5) M. Pešikan – J. Jerković – M. Pižurica (ur.): *Pravopis srpskoga jezika*, Matica srpska, Beograd, 1993.

Literatura:

- 1) Babić, S. *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku. Nacrt za gramatiku*, JAZU i Globus, Zagreb, 1986.
- 2) Bugarski, R. *Jezik u društvu*, preštampano prema izdanju iz 1986, Biblioteka XX vek i Čigoja štampa, Beograd, 1996.
- 3) Ćorić, B. *Mocioni sufiksi u srpskohrvatskom jeziku*, Monografije Filološkog fakulteta Beogradskog univerziteta, Beograd, 1982.
- 4) Klajn, I. *Kako se kaže – rečnik jezičkih nedoumica*, Džepna knjiga Beogradskog grafičko-izdavačkog zavoda, Beograd, 1981.

- 5) Kovačević, M. – Badurina, L. *Raslojavanje jezične stvarnosti*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 2001.
- 6) Rajić, Lj. Jezik i pol, u: *Kultura*, Beograd, 1982, str. 79–95.

THE USE OF MOTIONAL SUFFIXES
(IN NOMINA AGENTIS ET PROFESSIONIS)
IN CONTEMPORARY CONVERSATIONAL BOSNIAN

Summary

The aim of this research was to investigate the use of suffixes which declare masculine or feminine gender of *nomina agentis et professionis* – by native speakers of the Bosnian language.

According to questionnaires:

1. The most frequent suffixes in that role are: **-ica**, **-ka**, **-teljica**, **-teljka**.
2. Native speakers also use the following suffixes, although not so often: **-kinja**, **-inja**, **-arka**, **-a**, **-esa**.
3. Suffix **-teljica** is more often in use today than earlier.
4. Nouns with suffixes **-esa** and **-a** are very stylistically marked and therefore they are not so popular with the native speakers. This fact shows the importance of relation between linguistic and nonlinguistic elements / factors.
5. The research shows that native speakers of the Bosnian language very often use this kind of suffixes in everyday communication. This use is in many cases (for example, for university teachers) opposed to the attitudes of the official grammar. If we know that in many European languages there are lists of politically correct words (especially in the domain of *nomina agentis et professionis*), then it is out of keeping with modern political and linguistic attitudes. Namely, if we can form a noun with suffixes for men and women *nomina agentis et professionis*, and our Slavic language with its structure allows that in almost all cases, why should we do anything but that?

Ismail PALIĆ

O KLASIFIKACIJI NEPROMJENLJIVIH RIJEČI U BOSANSKOME JEZIKU

KLJUČNE RIJEČI: *klasifikacija riječi, funkcija, distribucija, nepromjenljive riječi, prilozi, čestice*

Jedna od najvažnijih klasifikacija u morfologiji i sintaksi, pa i u lingvistici uopće, jeste svakako klasifikacija riječi na vrste. Tako nema nijedne gramatičke škole niti pravca u kojemu ovakva klasifikacija ne zauzima središnje mjesto: ona je jednako karakteristična i za tradicionalnogramatičke i za novije pristupe. Nijedna klasifikacija, međutim, ne stoji u tolikom raskoraku između značaja koji ima i slabosti kojima se odlikuje. Zato neće biti pretjerano kazati da je na popisu stvari na kojima je u lingvistici dosad najduže i najviše rađeno, a najmanje urađeno, podjela riječi na vrste pri samome vrhu. Istini za volju, treba reći i to da je ovo jedno od najtežih pitanja u gramatici, i da vjerovatno nikada neće biti riješeno na potpuno zadovoljstvo čak ni jednog jedinog gramatičara.

Sve teškoće proizlaze iz nemogućnosti da se pronađu i dosljedno primijene odgovarajući kriteriji. Mogućnost primjene samo jednoga kriterija danas je definitivno odbačena, jer rezultati takvih klasifikacija ni izdaleka ne mogu udovoljiti potrebama gramatičkog opisa bilo kojeg prirodnog jezika. S druge strane, uvođenje više kriterija klasifikaciju riječi već unaprijed osuđuje na nedosljednost, zato što je na taj način nemoguće povući jasne granice između pojedinih vrsta riječi. A sukobljavanje kriterija svaku klasifikaciju relativizira, često do neupotrebljivosti.

Školske gramatike bosanskoga, hrvatskoga i srpskoga jezika o spomenutim kriterijima uglavnom ne raspravljaju. Poznato je, međutim, da sve one preuzimaju tradicionalnu podjelu na deset vrsta riječi, koja vuče svoje korijene još iz antičkoga doba (usp.: Aristotel 1954). Ovakva se podjela temelji na najmanje tri kriterija: obličkom (morfološkom), značenjskom

(semantičkom) i funkcionalnom (sintaksičkom). Uz ova tri često se uzima u obzir i četvrti – kriterij raspodjele (distribucijski), koji je posebno razrađen u okvirima škole američkog distribucionalizma, a koji je našao svoje mjesto i tamo gdje distribucionalizam nije imao snažnijeg odjeka, samo što je on tu podveden pod šire shvaćen funkcionalni kriterij. Nema sumnje da su sva tri (ili četiri) navedena kriterija relevantna, te da bi zanemarivanjem bilo kojeg od njih naša saznanja o vrstama riječi zasigurno bila bitno sužena.

Može se, naime, učiniti da sa stajališta morfologije i nije potrebno voditi računa o funkcionalnom kriteriju, jer riječi “funkcioniraju” tek unutar sintagmi i rečenica, a morfologiju u principu ne zanimaju ni jedne ni druge. No, morfologija tada ne bi bila u stanju objasniti zašto je, npr., riječ *dòbro* jednom imenica (*Dobro se nikad ne zaboravlja*), drugi put pridjev (*Dobro dijete veliko je blago*), treći put prilog (*Dobro su to uradili*). Sintaksu, s druge strane, ne zanimaju moguće promjene unutar jedne riječi kao izolirane jedinice. Stoga bi se moglo pomisliti da ona uopće ne mora voditi računa o obličkom kriteriju. Ali tada bi se sintaksičari našli pred teškim zadatkom da objasne zašto su, npr., moguće konstrukcije: *došao je sa ženom* i *došao je sa sedam žena*, tj. zašto prijedlog *sa* jednom stoji uz instrumental, drugi put ne. I konačno, budući da su riječi najmanje samostalne znakovne jedinice, ni morfologija ni sintaksa ne mogu zaobići značenjski kriterij, koji, kad god se i na šta god se primijeni, uvijek izaziva nedoumice.

Mislim, dakle, da je iz rečenoga potpuno jasno kako klasifikacija riječi izvedena na temelju spomenutih kriterija, koja se u gramatikama obično, ali potpuno neopravdano naziva “morfološkom” (i po kriterijima se vidi da ona nije samo morfološka), mora biti upotrebljiva i u morfologiji i u sintaksi. To, naravno, ne znači da sintaksa nema potrebe uvoditi “svoje” (pot)kategorije riječi, vodeći pritom računa samo o njihovoj funkciji (npr. konstituentne i nekonstituentne riječi, ili, u okvirima drugog pristupa, leksičke i neleksičke/funkcionalne kategorije i sl.). Međutim, ovakva sintaksička kategorizacija ne bi bila moguća bez prethodne klasifikacije riječi na vrste. Također, morfologiji je često potrebno izdvajanje potkategorija (npr. riječi s deklinacijom, riječi s komparacijom, riječi s konjugacijom i sl.), ali su i te potkategorije omogućene prethodno provedenom kategorizacijom.

Na teškoće razraničenja pojedinih vrsta riječi u literaturi je dosad često upozoravano (Pranjković 1993: 916-; Klajn 2000: 5575- i dr.).¹ Ne želim u

¹ Skoro da nema dviju vrsta riječi koje nisu dovodene u vezu i na čije ukrštanje ovdje ili ondje nije ukazivano.

ovom prilogu ponavljati ono što je o tome već rečeno; namjera mi je skrenuti pažnju na neke nedostatke u klasifikaciji nepromjenljivih riječi koji su, po mome mišljenju, barem djelimično otklonjivi. Moje je osnovno polazište notorna činjenica da se deset vrsta riječi danas i od gramatičara i od “običnih” govornika doživljavaju aksiomatski. Da je to tako, dokazuje i činjenica da su sve podjele koje su operirale s devet, osam, sedam... ili jedanaest, dvanaest, trinaest... vrsta riječi bile i ostale samo obični “avanturizam”. Stoga je potrebno, posebno kad je o školskim gramatikama i priručnicima riječ, insistirati upravo na deset vrsta.² To nikako ne znači da tu klasifikaciju ne treba dograđivati, što čak uključuje i – kad ustreba – relativiziranje granica među izdvojenim vrstama.

Nadalje, ma koliko težak i složen zadatak imali, gramatičari ne bi smjeli zaboraviti da nijedna riječ ne bi trebala biti uvrštena u neku od vrsta ako ne udovoljava većini izdvojenih kriterija (kad već ne može svima). Drugim riječima, svaka kategorija riječi trebala bi biti u stanju “prepoznati” neku riječ kao svoju po njenim obličkim i/ili značenjskim i/ili funkcionalnim i/ili distribucijskim osobinama. Pritom važnost nekog od kriterija ili više njih raste ukoliko jedan kriterij ili više njih otpada jer je nepromjenljiv (ili je teško primjenljiv) na datu riječ ili kategoriju riječi. Ovaj je zahtjev sasvim logičan, ali se ipak često zanemaruje. Najuočljivije je njegovo zanemarivanje kad su u pitanju nepromjenljive riječi. Stoga oko njih ima i najviše nejasnoća.

Naime, nepromjenljive riječi razvrstavaju se u gramatikama bosanskoga, hrvatskoga i srpskoga jezika (a tako i u gramatikama brojnih drugih jezika) u pet vrsta: priloge, prijedloge, veznike, čestice (riječce, partikule) i uzvike.³ Kako im samo ime govori, nepromjenljive riječi nemaju svojstvo promjene oblika, tako da je na njih dalje nepromjenljiv oblički kriterij. Od preostala tri kriterija značenjski je najteže primjenljiv. Sasvim je jasno da se nepromjenljive riječi odlikuju vrlo apstraktnim značenjima⁴, koja je u načelu nije lahko

² U takvim se priručnicima obično ne operira “transkategorijama” riječi, pa je značaj “osnovne” klasifikacije izuzetno velik.

³ Ovdje svakako treba napomenuti da gramatike, suočene s teškoćama usklađivanja obličkoga kriterija s ostalima, operiraju i pojmom “djelimično promjenljivih” ili “polupromjenljivih riječi”, te u tu kategoriju svrstavaju priloge i brojeve. Nas ovdje jedino zanimaju “prilozi” bez svojstva promjene, koji i jesu “pravi” prilozi; oni su drugi neka vrsta “pridjeva uz glagole”, koji se i značenjski (načelno su punoznačni) razlikuju od “pravih” priloga.

⁴ Ne ulazeći u raspravu o tome imaju li tzv. gramatičke riječi uopće leksičko značenje, mislim da je nedopustivo bilo kojoj riječi u jeziku “izbrisati” leksičko značenje, jer bi se time doveo u pitanje njen znakovni status. Drugo je pitanje koliko je teško definirati to značenje. Praksa je pokazala da određenje značenja ni tzv. leksičkih riječi nije nimalo lakak posao, pa opet nikome nije palo na pamet da im negira leksičko značenje.

precizno opisati, a onda ni razgraničiti. Tačnije, teško je uočiti značenjska pomjerenja do koji dolazi kod nepromjenljivih riječi, pomjerenja koja bi bila relevantna za njihovu “prekategorizaciju”. Stoga, kao upotrebljivi i prilično pouzdani kriteriji koje u ozbiljnoj klasifikaciji nepromjenljivih riječi nije moguće zaobići ostaju funkcija⁵ i distribucija. Nažalost, i u primjeni ovih dvaju kriterija naše su gramatike pokazale krajnju nedosljednost. Ona je do najjačeg izražaja došla u trokutu: prilozima – čestice⁶ – veznici.

Pogledajmo sada kako to stoji s ovim vrstama riječi. Većina se gramatika slaže u tome da je funkcija i pozicija priloga adverbarna. Prilozima, naime, stoje uz glagole, modificirajući ih ili specificirajući njihovo značenje kakvom okolnošću (najčešće mjestom, vremenom i načinom) vezanom za glagolsku radnju, stanje ili zbivanje.⁷ Prilozima je načelno svojstvena sintaksička samostalnost. Dosljedno ovdje iznesenom zahtjevu, nijedna se riječ ne može smatrati prilogom ukoliko ne “funkcionira” na opisani način. Tako su u rečenicima: *Doputovao je jučer*, *Vidjeli smo ih dolje*, *Nazor je to uradio jučer*, *dolje* i *nazor* nedvojbeno prilozima. To će nam potvrditi i svaka novija gramatika bosanskoga, hrvatskoga i srpskoga jezika⁸. Međutim, u tim istim gramatikama (ili u nekima od njih) kategorija priloga znatno je šira. U njima ćemo među prilozima naći još najmanje četiri vrste riječi:

- a) nepromjenljive riječi koje stoje uz pridjeve i priloge, specificirajući im značenje, kao, npr., u rečenicima: *Bio je sasvim nov*, *Izgledao je vrlo uznemiren*; *Otišli su prilično brzo*, *Stanovali su dosta daleko*;
- b) nepromjenljive riječi koje stoje u čvrstome spoju s imenicom (u tzv. vezanoj sintagmi), označavajući količinu onoga što je obilježeno imenicom, npr.: *mnogo ljudi*, *malo problema* i sl.;

⁵ Termin “funkcija riječi” ovdje ima šire značenje od onoga koje mu se pripisuje u tradicionalnoj gramatici, gdje se obično razumijeva kao pojavljivanje riječi u jednoj od šest rečeničnih “pozicija” (predikata, subjekta, objekta, adverbijalne odredbe, atributa i apozicije). “Funkcija riječi” ovdje se odnosi i na druge njihove različite gramatičke službe u rečenici po kojima se one mogu svrstati u određene kategorije.

⁶ Zanimljivo je da T. Maretić u svojoj Gramatici (Maretić 1963) uopće nema čestica (riječica, partikula) kao posebne kategorije riječi. Raznolike službe koje, kako ćemo i u ovom radu vidjeti, čestice mogu imati on – u težnji za što “ekonomičnijom” klasifikacijom – pripisuje prilozima. Vrlo je vjerovatno da je i takav Maretićev postupak naveo kasnije gramatičare da uvodeći kategoriju čestica iskažu krajnju nesigurnost pri njihovu razgraničenju od priloga.

⁷ Ovdje treba dodati da prilozima mogu stajati i uz imenice nastale kategorijalnom preobrazbom glagola, npr.: *otići daleko* – *odlazak daleko*.

⁸ Ovdje smo kao izvore uzeli po jednu gramatiku triju navedenih jezika, i to: Jahić i dr. 2000; Barić i dr. 1997; Stanojčić–Popović 1995. O tome koliko je stanje u ovom pogledu nesređeno podjednako svjedoče i ista i različita rješenja koja se u gramatikama mogu naći.

- c) nepromjenljive riječi koje se dodaju cijelim rečenicama, modificirajući im značenje, kao, npr., u rečenicama: *Bio je, vjerovatno, u žurbi, To sigurno nema smisla*;
- d) nepromjenljive riječi kojima se ističe ili naglašava sadržaj drugih riječi, često glagola (*On je to čak rekao, Opasno ga je i pohvaliti*), ali i drugih: imenica (*Tražili su baš majstora*), pridjeva (*Ni nov auto ne bi to izdržao*), priloga (*Evo, dva sata idem, još pješice*) itd.

Riječi iz prve skupine, unatoč izričitim tvrdnjama gramatičara (usp.: Jahić i dr. 2000: 296; Barić i dr. 1997: 274; Stanojčić–Popović 1995: 118), ne mogu, po mome mišljenju, biti prilozi. Pokušaji gramatičara da “opravdaju” priložni status ovih riječi “proširenjem” definicije priloga kao riječi “koje stoje uz glagole, prideve, imenice i druge priloge određujući ih po nekom od njihovih stalnih pratilačkih elemenata” (Stanojčić–Popović 1995: 118⁹) doveli su samo do toga da su prilozi u ovakvoj interpretaciji postali izrazito heterofunkcionalne riječi, što znači da, objektivno, nije preostalo više ništa što ovu kategoriju riječi može držati na okupu.¹⁰ Osobito nije jasno kako “neodređena količina”, koju prilozi izriču kad stoje uz imenice (Stanojčić–Popović 1995: 118), može i u kakvom smislu biti podvedena pod “odredbu po nekom od stalnih pratilačkih elemenata”. Tako riječi iz druge ovdje navedene skupine (*mnogo ljudi* i sl.) ne mogu biti prilozi čak ni po definiciji koja se može susresti u gramatikama (osim ako se nemaju na umu “definicije” po kojima bi gotovo svaka riječ mogla biti prilog), a pogotovo ne sa stajališta svoje funkcije i distribucije. Riječi iz treće skupine (*vjerovatno, možda* i sl.) sigurno nisu prilozi iz istoga razloga. To su uostalom shvatili i neki gramatičari koji kažu da ove riječi čine “posebnu vrstu priloga”, koje oni onda izdvajaju “kao posebnu vrstu riječi pod imenom čestice (riječce i modalne riječi)” (Barić i dr. 1997: 274). O tome da ove riječi definitivno nisu prilozi najbolje svjedoči ovakvo njihovo protivrječno određenje. Slično vrijedi i za riječi iz četvrte skupine (*čak, baš* i sl.), za koje se navodi da one “po svojoj službi u rečenici (funkcionalno)” (!) zaslužuju posebno mjesto među priložima (Stanojčić–Popović 1995: 118¹¹), a onda se daje uputa: “v. i pod Rečce”.

Nijedna od ovakvih riječi nije, dakle, prilog naprosto zato što se njihova funkcija i njihova distribucija potpuno razlikuju od funkcije i distribucije priloga. Postupak po kojem se neke od njih (npr. one iz treće

⁹ Usp. sličnu definiciju i u: Jahić i dr. 2000: 295.

¹⁰ Druge su definicije još lošije jer nam o priložima kao zasebnoj kategoriji riječi ne govore gotovo ništa, npr.: “Prilozi su riječi koje se prilažu drugim, obično punoznačnim riječima da ih pobliže odrede” (Barić i dr. 1997: 273).

¹¹ Skoro isto određenje nalazimo i u: Jahić i dr. 2000: 297.

skupine: *vjerovatno, sigurno* i dr.) “po obliku” (!) svrstavaju među priloge (Barić i dr. 1997: 274) potpuno je neprihvatljiv; time se samo stvara iluzija o upotrebi obličkoga (morfološkoga) kriterija, koji ovdje nikako ne može biti primijenjen. Na drugu i treću skupinu mogao bi se možda primijeniti značenjski (semantički) kriterij, no riječi koje njima pripadaju ne stoje uz glagole, te stoga i ne može biti riječi o priložima.¹²

Odgovarajući, međutim, na pitanje šta ove riječi jesu, mislim da se može kazati sljedeće: riječi iz druge skupine najbolje je uključiti u kategoriju brojeva i nazvati ih “neodređenim brojevima”. Za to postoje svi razlozi: prvo, funkcionalno i distribucijski one se uopće ne razlikuju od nepromjenljivih glavnih brojeva (*mnogo ljudi : pet ljudi; stotinu ljudi* – u brojanju) te zbirnih brojeva, koji su inače gotovo potpuno izgubili promjenu (*mnogo djece : sedmero djece*); drugo, i njima je kao i nepromjenljivim brojevima svojstvena sintaksička nesamostalnost (**Došlo je pet, *Došlo je mnogo*). Istina, brojevima je po definiciji svojstvena “određenost”, te s toga stajališta termin “neodređeni brojevi” može izgledati protivrječan. Međutim, gramatičari se uopće ne ustežu (s pravom!) u kategoriju brojeva svrstati i riječi kao što su: *desetak, stotinjak*¹³ i sl. (Barić i dr. 1997: 221; Jahić i dr. 2000: 257), koje se također ne odlikuju “određenošću”, pa stoga ne vidim zašto riječi *mnogo, malo, dosta* i sl., kad stoje uz imenice i znače količinu, ne bi mogli biti brojevi.¹⁴ U kategoriju “neodređenih brojeva” ide i “zamjeničko” *nekoliko*; ta riječ nije zamjenica iz istih razloga iz kojih ni zamjenički prilozi nisu zamjenice: to bi, naime, bile jedine nepromjenljive zamjenice.

Riječi iz prve (*vrlo, sasvim...*), treće (*vjerovatno, možda...*) i četvrte skupine (*čak, baš...*) sasvim se opravdano mogu smatrati česticama (riječcama, partikulama)¹⁵. Čestice se, naime, s gledišta svoje funkcije i distribucije mogu odrediti kao riječi koje mogu stajati uz sve druge riječi, spojeve riječi i

¹² Naravno, kad ovakve riječi stoje uz glagole, one jesu prilozi, npr.: *Dosta je uradio, Mnogo je radio, Radio je sigurno*.

¹³ Činjenica da su ove riječi izvedene od brojeva ne može u ovom smislu biti relevantna.

¹⁴ Kako je rečeno, kad stoje uz glagole, ove riječi jesu prilozi (*mnogo radi, malo spava*). Neke od njih, međutim, uopće ne mogu stajati uz glagole, te je njih posebno problematično zvati priložima (**nekoliko gleda*).

¹⁵ Mogu se čuti mišljenja po kojima nijedan od ovih triju naziva za ovu vrstu riječi nije dobar, između ostaloga i zato što ovi nazivi pretpostavljaju neke “sitne” riječi, a među česticama mogu se naći i one koje to nisu. Ovakvo je mišljenje potpuno neutemeljeno, jer je poznato da se sadržaj svakog termina određuje definicijom, te je stoga nevažno šta ta riječ može značiti u neterminološkoj upotrebi. Odavno se zna da ni zamjenice (kao termin) ne “zamjenjuju”, pa se opet zovu zamjenicama (da ne spominjem “atom”). Ovi su termini naprosto “preživjeli” do danas.

sintagme te, konačno, uz cijele rečenice; kad stoje uz druge riječi, spojeve riječi i sintagme, čestice modificiraju njihov sadržaj po stupnju njegove semantičke ili komunikacijske aktualiziranosti, a kad stoje uz rečenice (tj. kad se dodaju rečenicama), one modificiraju ili preoblikuju njihovo gramatičko ustrojstvo.¹⁶ Čestice su, načelno, s gledišta svoga značenja u visokome stupnju “apstraktne”, tj. gramatikalizirane. Svim je česticama svojstvena sintaksička nesamostalnost.

Ako se sada razmotre riječi za koje smo ustvrdili da su čestice, vidjet će se da one udovoljavaju svim potrebnim kriterijima. Riječi kakve su: *veoma, sasvim, skroz, skoro, donekle* i sl., kad stoje uz pridjeve i priloge, modificiraju ih po stupnju semantičke aktualizacije njihova sadržaja; one su u ovakvim konstrukcijama izrazito sintaksički nesamostalne. U ovu kategoriju čestica također bi išli i “prilozi” u sintagmama: *strašno lijep, potpuno jasan, izrazito koristan* i sl. Osim jasno uočljivog pomjeranja značenja do kojeg dolazi kad se ovakve riječi javljaju uz glagole, na jednoj, i uz pridjeve ili priloge na drugoj strani, može se također zapaziti da dolazi i do bitnih morfoloških promjena, što je očit signal njihove “prekategorizacije”. Tako one riječi koje, kad stoje uz glagole, posjeduju svojstvo komparacije (riječ je, dakle, o priložima) to svoje svojstvo gube kad se pojavljuju uz pridjeve ili priloge (tad je onda riječ o česticama), npr.: *potpuno / potpunije objasniti : potpuno / *potpunije jasan; strašno / strašnije izgledati : strašno / *strašnije zanimljiv*.

Riječi iz treće skupine (kao u primjerima: *Bio je, vjerovatno, u žurbi, To sigurno nema smisla*) također su čestice. One se općenito proglašavaju priložima samo zato što neke od njih doista jesu prilozi, kao u primjeru: *On vozi sigurno* (a ne *nesigurno*). Nema, po mome mišljenju, opravdanja da se ime “prilozi” (pa i “rečenični”) zadržava i onda kad ove riječi potpuno promijene svoju funkciju i značenje i zauzmu drugačiji “položaj” u rečenici. Zar one time nisu stekle sve potrebne uvjete da prestanu biti prilozi? Opravdanja pogotovo nema kad su u pitanju riječi koje se nikad i ne javljaju kao prilozi (*vjerovatno, napriliku, nažalost, zaista* itd.). One, dakle, nisu prilozi, nego čestice koje služe za izricanje rečenične modalnosti, što u konačnici znači da one imaju važnu ulogu u (pre)oblikovanju gramatičkog ustrojstva rečenice – ulogu koja je svojstvena česticama.¹⁷

¹⁶ Može se uputiti prigovor da je ovakvo određenje čestica preširoko, a onda i neprecizno, te da ne nudi “zajednički imenitelj” za sve čestice. Ako je to i tačno, bolje je imati jednu “preširoku” kategoriju riječi (čestice) nego dvije (čestice i priloge) ili tri (čestice, priloge i veznike), pogotovo što se ta “širina” (tj. izrazita polifunkcionalnost) kod čestica ne može izbjeći.

¹⁷ Istina, sličnu ulogu (preoblikovanje gramatičkog ustrojstva rečenice) mogu imati i prilozi (vremenski), ali oni tu svoju ulogu ostvaruju kao modifikatori upravnih predikatskih glagola, dakle na sintagmatskoj razini (npr.: *On sutra putuje*).

Riječi iz četvrte ovdje izdvojene skupine (*On je to čak rekao, Opasno ga je i pohvaliti*) također se sasvim dobro uklapaju u sistem čestica. Njima se komunikacijski aktualizira sadržaj drugih riječi, spojeva riječi i sintagmi, i one nikad ne posjeduju sintaksičku samostalnost.¹⁸ Tako su one izgubile svaku vezu s priložima, koji su i značenjski i funkcionalno potpuno drugačiji. Dio ovakvih riječi (*i, ni, pa, pak, te* i sl.) ponekad se u konstrukcijama ove vrste ubraja i u priloge i u veznike i u čestice (Jahić i dr. 2000: 297, 302, 303). Međutim, oni nisu ni veznici, jer je njima veznička služba, ako je ponekad i ima, uvijek u drugome planu.¹⁹ I uopće, one – ako želimo imati upotrebljivu klasifikaciju – ne mogu biti ni dvoje ni troje, nego samo jedno – čestice.

Nameće se, međutim, tokom čitave ove rasprave još jedno vrlo važno pitanje, a to je pitanje međusobnog odnosa riječi koje su oblički iste, značenjski manje ili više povezane, a funkcionalno i distribucijski različite. Ovo je pitanje još složenije ako se barem za neke od njih prihvati – a za to postoje dobri razlozi – da se njihovo značenje svodi, izjednačuje ili barem dijelom poklapa s njihovom funkcijom, ali ne zato što bi to bili isti ili slični fenomeni (mada ni to često nije isključeno), nego zato što je to njihovo značenje do teško zamislivih granica apstraktno. Treba li, dakle, ovakve riječi smatrati posebnim leksemama (homonimima) ili jednom višeznačnom leksemom (polisemima)? Ne ulazeći dublje u razmatranje ovog problema, mislim da je ipak opravdana praksa da se ove riječi opisuju kao polisemične, tačnije da se smatraju jednom rječničkom jedinicom, kako se to u našim rječnicima uglavnom i čini.²⁰ Pretpostavka o njihovoj homonimnosti – osim toga što se ne čini baš ni intuitivno utemeljenom – morala bi biti “podržana” iole preciznijim razgraničenjem i razlikovanjem njihova značenja, a to, već smo rekli, uglavnom nije moguće. Dosljedno tome, u gramatikama takve riječi treba opisivati unutar više kategorija riječi, ali svaki put samo s aspekta njihove pripadnosti datoj kategoriji.

Ostalo je, svakako, još jedno sasvim posebno pitanje, koje u ovakvu radu nije moguće ne spomenuti, ali ono, iako zadire u samu srž onoga što nas je (i) ovdje zanimalo, ipak mora biti ostavljeno po strani. Riječ je o mogućnostima korištenja funkcionalnoga kriterija pri razgraničenju veznika

¹⁸ Naravno, ako se izuzmu posebno konstruirane rečenice, kao npr.: *Ubija me ono njeno još* i sl.

¹⁹ To priznaje i Maretić (1963: 532): “Kad dakle ima ‘veznika’ koji ništa ne vežu, onda se lako uviđa da ime ‘veznici’ nije opravdano za neke između ‘veznika’, ali to bi ime teško bilo zamijeniti boljim...”

²⁰ To, međutim, nikako ne znači da su i opisi tih riječi u rječnicima dobri. I u njima se nalaze mahom iste interpretacije kao i u gramatikama.

od ostalih kategorija riječi. Međutim, kako se radi o tematici koja zavrđuje mnogo više prostora nego što joj je moguće ovdje posvetiti, a također i ponešto drugačiji kontekst u kojemu bi o njoj trebalo govoriti (što, između ostaloga, uključuje i razmatranje nekih kategorija promjenljivih riječi), tim se pitanjem namjeravamo pozabaviti u posebnome radu.

Na koncu treba svakako kazati da je ovaj prilog bio usmjeren ka tome da se sagledaju krajnji dometi primjene funkcionalno-distribucijskoga kriterija pri klasifikaciji nepromjenljivih riječi (prije svih priloga i čestica) kakva se susreće u našim gramatikama. U njemu su, naravno, ostali nespomenuti mnogi pojedinačni slučajevi, pa i neke cijele kategorije. Ipak, cilj nam i nije bio da riješimo sve probleme (pa čak ni većinu njih!) klasifikacije nepromjenljivih riječi, već samo – kad je o tome riječ – da ukažemo na očigledne primjere nedosljednosti na koju nailazimo u našoj gramatičkoj literaturi. Kako god, nadamo se da smo time možda ukazali i na puteve kojih bi se valjalo čvršće držati pri rješavanju tako krupnog zadatka kakav je klasifikacija nepromjenljivih riječi.

Literatura:

- 1) Aristotel 1954 – Aristotel, *Kategorije*, Kultura, Beograd, 1954.
- 2) Barić i dr. 1997 – E. Barić, M. Lončarić, D. Malić, S. Pavešić, M. Peti, V. Zečević i M. Znika, *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb, 1997.
- 3) Jahić i dr. 2000 – Dž. Jahić, S. Halilović i I. Palić, *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica, 2000.
- 4) Klajn 2000 – I. Klajn, *Lingvističke studije*, Partenon, Beograd, 2000.
- 5) Maretić 1963 – T. Maretić, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika* (treće, nepromijenjeno izdanje), Matica hrvatska, Zagreb, 1963.
- 6) Mrazović–Vukadinović 1990 – P. Mrazović i Z. Vukadinović, *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Dobra vest, Novi Sad, 1990.
- 7) Pranjković 1993 – I. Pranjković, *Hrvatska skladnja. Rasprave iz sintakse hrvatskoga standardnog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1993.

- 8) Stanojčić–Popović 1995 – Ž. Stanojčić i Lj. Popović, *Gramatika srpskoga jezika. Udžbenik za I, II, III i IV razred srednje škole*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1995.

ÜBER DIE KLASSIFIZIERUNG DER UNFLEKTIERBAREN WÖRTER
IM BOSNISCHEN

Zusammenfassung

In diesem Text befassten wir uns mit einigen ungelösten Fragen der Klassifikation von unflektierbaren Wörtern, die wir in Grammatikbüchern der bosnischen, kroatischen und serbischen Sprache finden. Unser Ziel war, die Möglichkeiten der Anwendung des funktionalen Kriteriums in Fällen der sog. Übergangskategorien der unflektierbaren Wörter, vor allem der Adverbien und Partikeln, zu bestimmen. Die wichtigste Voraussetzung war die Überzeugung, dass man jedes unflektierbare Wort doch in nur eine Wortklasse einordnen kann, ohne die Zahl der traditionell bestimmten Wortklassen zu erhöhen. Wir glauben, dass in diesem kurzen Aufsatz diese Annahme auch bestätigt wurde.

Mejra SOFTIĆ

NEKA ZAPAŽANJA O ARAPSKOM PADEŽNOM SISTEMU S POSEBNIM OSVRTOM NA DVOPADEŽNU DEKLINACIJU

KLJUČNE RIJEČI: *padežni sistem, dvopadežna deklinacija*

Padežni sistem arapskoga jezika danas zasigurno predstavlja jedan od najviše izučavanih morfoloških segmenata ovoga jezika, na što ukazuju i brojne savremene studije koje se bave njegovom problematikom. To je, svakako, i posljedica jedne specifične situacije koja je po pitanju upotrebe padežnih nastavaka u pisanju i govoru, s jedne strane prisutna u književnom i, s druge strane, u kolokvijalnom arapskom jeziku.

Na neophodnost ozbiljnog pristupa ovome problemu u arapskome jeziku ukazuje činjenica da je ispravna primjena pravila deklinacije temeljni jezički element na osnovu kojeg uočavamo razlike u značenju i svakako je jedan od načina da se doprinese očuvanju autentičnosti i jedinstva arapskoga jezika.

Cilj ovoga rada je da se kratko ukaže na neke važne momente u procesu razvoja padežnog sistema arapskoga jezika, kao i na neke rijetke jezičke elemente koji su zajedničko obilježje deklinacije bosanskog i arapskog jezika. Pošto je dvopadežna deklinacija najznačajnije obilježje arapskog padežnog sistema, posebno će se nastojati ukazati na formalno-semantičke razloge njezinog pojavljivanja u riječi, na osnovu kojih se definiraju i njezine vrste, uz napomenu da se šira pojašnjenja svih navoda mogu pronaći u navedenoj literaturi.

PRVA BILJEŽENJA PADEŽNIH NASTAVAKA

Već od samih začetaka jezičkih istraživanja kod Arapa, koja u odnosu na indo-evropsku grupu jezika započinju dosta kasno – tek po objavi islama i prvobitno u cilju izučavanja egzegeze Kur'ana – sistem padežne promjene

Doda li se ovom kratkom historijatu arapskog vokalsko-padežnog sistema činjenica da se u savremenom književnom jeziku vokali još uvijek bilježe samo u posebnim situacijama i da su oni kao padežni nastavci u svakodnevnom dijalektima za njegove govornike potpuna nepoznanica, onda se da lahko zaključiti da je riječ o posebnom fenomenu arapskoga jezika.²

NEKI ZAJEDNIČKI ELEMENTI ARAPSKOG I BOSANSKOG PADEŽNOG SISTEMA

Iako potpuno drugačije uređeni, padežni sistemi arapskog i bosanskog jezika mogu se barem u izvjesnoj mjeri dovesti u odnos međusobnog poređenja.

Pošto su padežne oznake arapskoga jezika, bez obzira na to da li su vokalske ili konsonantske prirode, također sufiksalne naravi i osnov su za raspoznavanje gramatičkih funkcija i modeliranje sintaksičkih odnosa između imenskih riječi, one se u širem smislu uklapaju pod termin *fleksionih afiksa*, odnosno, *vezanih gramatičkih morfema*.

S obzirom na broj padežnih nastavaka u bosanskome jeziku, u arapskom jeziku se bilježe oznake za samo tri padeža. Općenito, one se uglavnom definiraju oblicima nunacije: *un* za nominativ, *in* za genitiv i *an* tj. *en*³ za akuzativ.⁴

Što se tiče značenja ovih arapskih padeža, ona se samo donekle mogu poistovjetiti sa značenjem istih padeža u bosanskome jeziku jer impliciraju mnogo širi dijapazon značenja. To znači da se značenja ostalih padeža bosanskog jezika - dativa, vokativa, instrumentala ili lokativa - redovno postižu kombiniranjem spomenutih padežnih nastavaka.

Arapski nominativ kao osnovni padež također označava vršioca radnje, ali se, shodno određenim pravilima, upotrebljava i za formalnu oznaku vokativa.

Dueli ove oznake nazvane harekati, preuzeo od Kaldejaca ili Siraca. Za Halila b. Ahmeda se smatra da je u II. st. po Hidžri izvršio reorganizaciju vokalskog sistema i da je uveo oznake koje su u upotrebi i danas.

² Iz tog razloga, upotreba ovih završetaka definira i sljedeće oblike riječi u arapskome jeziku:

- 1) *kontekstni*, kada se upotrebljavaju padežni nastavci, bilo da je riječ o vokalima ili nunaciji;
- 2) *pauzalni*, kada oni otpadaju zbog kratke stanke koja se javlja na kraju rečenice, neke sintagme ili pojedinačne riječi (Muftić, Gramatika 1998:148).

³ Izgovor varira u zavisnosti od vrste konsonanta iznad kojeg stoji.

⁴ Ovdje se u njihovom bilježenju polazi od pretpostavke da je ime koje oni gramatički definiraju nedeterminirano. Ako se na bilo koji način determinira, ove padežne oznake se bilježe u vidu vokala, tj. *u*, *i*, i *a* (*e*).

Upotrijebljen poslije određenih prijedloga ili u konstrukciji genitivne veze (aneksije), zavisni padež genitiv ima značenje porijekla ili pripadnosti, ali u kombinaciji s nekim drugim prijedlozima, genitivnim nastavkom nadoknađuju se i značenja dativa, instrumentala, lokativa.

Arapski akuzativ također je zavisni padež kojim se označava predmet glagolske radnje, ali služi i za oznaku glagolskih priloga, ili, u zavisnosti od semantike glagola, za oznaku dativa (داود – Dao sam *Omeru* knjigu), instrumentala (ادمحم تسلاجا – Sjedio sam s *Muhamedom*), ili čak i vokativa (الله دبع اي – O Abdullah!).

Ipak, najuočljivije zajedničko obilježje deklinacije u arapskom i bosanskom jeziku ogleda se u pravilu da se na osnovu različite morfemske oznake padežne paradigme, određuje i vrsta deklinacije. Dok u bosanskom jeziku vrstu deklinacije određuju genitivni nastavci imenice u jednini - *a*, *e*, *i* – pa govorimo o *a* (*prvoj*), *e* (*drugoj*) i *i* (*trećoj*) deklinaciji (Čedić 2001:90), u arapskom jeziku se vrsta deklinacije definira prvenstveno u svjetlu globalne mogućnosti pojavljivanja nastavaka koji su joj svojstveni.

U tom smislu razlikujemo *formalnu* ili *izgovornu* deklinaciju, kada su različiti padežni nastavci vizuelne prirode, *virtuelnu* ili *značenjsku* deklinaciju, kada usljed konsonantske strukture riječi ili njezinog posebnog sintagmatskog sklopa, dolazi do potpunog ili djelimičnog izjednačavanja ovih nastavaka, te *položajnu* deklinaciju, kada bi riječ, shodno svojoj sintaksičkoj funkciji, smisaono trebala stajati u padežu drugačijem od onog u kojem se trenutno nalazi (Akil 1980:81).

Naredni kriterij određivanja vrste deklinacije u arapskome jeziku je formalno-semantička priroda morfemske oznake padežne paradigme. Ako je u obliku nunacije, koju arapski gramatičari tačno preciziraju kao *tanwin at-tamkin*, tj. nunaciju potpuno promjenljivih imena (npr. رادٌ نُفسٌ - lađe, kuća), onda je riječ o *potpunoj* ili *tropadežnoj* deklinaciji. Međutim, česta pojava da se imenu ovakva vrsta morfemske oznake elidira, odnosno krati (npr. دئارٌ - novine), što istovremeno implicira pojavu formalne zamjene genitivnog nastavka *i* akuzativnim nastavkom *a*, npr. ميهار با دئع ، دئار ج ي ف (u novinana, kod Ibrahima), upućuje na ime sa dvopadežnom ili nepotpunom deklinacijom.⁵

⁵ Ovdje je, ustvari, riječ o najčešćem tipu nepotpune deklinacije, tzv. *formalnoj nepotpunoj deklinaciji*, čije je osnovno obilježje da prelazi u potpunu ili tropadežnu vrstu deklinacije ako se ime odredi članom ili ako stoji kao prvi član aneksije.

Nasuprot njoj je rjeđi tip, tj. *virtuelna nepotpuna deklinacija*, koju, između ostalog, odlikuje nunacija zamjene nastale kao rezultat određenih fonetsko-fonoloških promjena na kraju nekih imena, npr. مار ، بضاقو za nominativ i genitiv مايضاقو za akuzativ. Njezino obilježje u odnosu

Ako se uzme u obzir činjenica da je u bosanskom jeziku formalno izjednačavanje pojedinih padežnih nastavaka značajno obilježje njegove padežne paradigme, pri čemu se, kao i u arapskome jeziku, značenje padeža posmatra u rečeničnom kontekstu, onda smo na tragu još jednog njihovog zajedničkog obilježja – *homonimije*.

SPECIFIČNA ODREĐENJA DVOPADEŽNE DEKLINACIJE

Kako se u bosanskom jeziku određene vrste imenica s tačno definiranim tipom morfemske oznake mijenjaju po određenoj vrsti deklinacije, tako i u arapskom jeziku samo određene vrste imena (imenica, pridjeva, brojeva) imaju nepotpunu ili dvopadežnu deklinaciju. Imajući u vidu veoma opširne studije koje arapski gramatičari posvećuju ovoj vrsti deklinacije, može se konstatirati da se radi o složenijoj morfološkoj pojavi nego što se to čini na prvi pogled.

U našim dosadašnjim gramatikama arapskoga jezika (Muftić, Gramatika 1998:268, Sikirić, Handžić... 1984:35) ovaj problem nije detaljno analiziran. Pošto se samo bilježe najučestalije vrste imena sa dvopadežnom deklinacijom, ne ulazeći dublje u njihova strukturalno-semantička obilježja, može se slobodno konstatirati da je ovaj pristup više statističke nego analitičke prirode. U određenju ove deklinacije oni slijede stavove arapskih gramatičara, koji nisu sasvim jasno izdefinisani i često su u suprotnosti s jezičkom realnošću.

Naime, ako se na trenutak povedemo za definicijom da je nepotpuna deklinacija "...elidiranje nunacije" ili "...istovremeno elidiranje nunacije i genitivnog nastavka" (An-Nadiri 1997:55), ili, kako ćemo pronaći u našim spomenutim gramatikama, da je ime označemo terminom *gayr munsarif* (ime dvopadežne deklinacije) ono koje je "...deklinirano bez nunacije...", kako onda razumjeti potpuno tačnu konstataciju da imena tipa *برم، راج، مار* također spadaju u imena nepotpune, tj. dvopadežne deklinacije, a istovremeno nose formalna obilježja (nunaciju i formalno izjednačavanje nominativa i genitiva) potpuno suprotna njezinom sadašnjem definiranju.

Ovim se, dakako, ne može dovesti u pitanje tačnost prethodnih definicija, ali se želi ukazati na njihovu neadekvatnost s obzirom na neke aspekte njezinog pojavljivanja. Generalno gledano, možda bi je prije trebalo posmatrati i definirati u svjetlu izjednačavanja nekih padežnih nastavaka nego u svjetlu elidiranja nunacije koje, kao što smo vidjeli, nije sasvim presudno za njezino pojavljivanje.

na formalnu nepotpunu deklinaciju je što ne dolazi do razdvajanja nominativnog i genitivnog nastavka ako se ime na neki način determinira.

Nerijetko ćemo naići i na konstataciju nekih arapskih gramatičara da nepotpunu, tj. dvopadežnu deklinaciju imaju imena slična česticama i glagolima (A. Hasan 1966:194, IV; Akil 1980:320, II). Ova sličnost općenito je utemeljena na formalnoj osnovi, tj. na izgledu završnog vokala riječi pošto on kod čestica redovno egzistira kao vokal *u* ili *e* (a) dok se kod glagola vokal *u* u osnovnom načinu mijenja u vokal *e* kada se glagol nađe u zavisnom načinu.

S druge strane, nunacija ili tenvin se, između ostalog definira i kao jedan od osnovnih pokazatelja supstantiviteta, tj. imenskog svojstva neke riječi. Smatra se da je ovo imensko svojstvo u najjačoj mjeri izraženo kada je u jednoj riječi moguće identificirati istovremeno prisustvo i deklinacije i nunacije (A. Hasan 1966:192).⁶ Kada iz određenih razloga dođe do elidiranja ove nunacije u nekoj riječi i do formalnog izjednačavanja genitivnog i akuzativnog nastavka, prema njihovom mišljenju istovremeno slabi i njezina imenska priroda, pa se ona i na taj način u određenoj mjeri približila glagolu i čestici.

Međutim, ovakvi stavovi danas su prilično osporavani, jer su stvarni razlozi pojave nepotpune deklinacije, odnosno, elidiranja nunacije imena i njegovog padežnog izjednačavanja sasvim drugačije prirode.

Ovi razlozi ograničeni su na formalno-semantička obilježja određenog imena i u tom pogledu, arapski gramatičari razlikuju dvije vrste nepotpune deklinacije:

- a) nepotpuna deklinacija nastala iz jednog razloga čisto formalne prirode
- b) nepotpuna deklinacija nastala usljed kombinacije jednog formalnog i jednog semantičkog razloga.

NEPOTPUNA DEKLINACIJA USLOVLJENA RAZLOGOM FORMALNE PRIRODE

Karakteristična je za imena čiji je krajnji radikal, pod uslovom da ne stoji u korijenu riječi, *elif za oznaku ženskog roda bez obzira na to da li je kratki* (عارضة، مؤخر، مركب) ili dugi (ءارضة، ءادوس، ءءاقصاً). Ova imena mogu stajati u jednini ili množini, muškom ili ženskom rodu, te mogu biti semantički determinirana ili nedeterminirana.

⁶ To je, dakle, tačno definirana vrsta tzv. *tanvin tamkin*, odnosno, nunacija potpuno promjenljivih imena, koju treba strogo razlikovati od drugih tipova nunacije svojstvenih imenima a koje, kao što smo vidjeli, mogu imati i nepotpunu promjenu. O tipovima nunacije i vrstama deklinacije koju uslovljavaju šire vidjeti A. Hasan 1966: 32, I.

Karakteristika imena s kratkim elifom je da, ako se odrede članom ili aneksijom, ona postaju tropadežna ali s virtuelnim tipom deklinacije (A. Hasan 1966:195, IV), što znači da se padežni nastavci zamišljaju, jer ime zadržava isti oblik kroz sve padeže. Kada se odrede, za imena s drugim tipom elifa karakteristična je potpuna formalna deklinacija.

Ovu vrstu deklinacije imaju i *posebni oblici razlomljenih množina* (na paradigme لِعَافَا، لِعَافَا، لِعَافَا، te لِعَافَا، لِعَافَا، لِعَافَا i sl.) koji se, ustvari, nazivaju *završnim oblikom množine* (*šiga munteha al-ğumu*) jer se radi o jedinom obliku množine koju dato ime može imati.⁷ Ako je na mjestu trećeg korijenog radikala imena neki od slabih konsonanata (و ili ي), tada je karakteristično obilježje ovih množina pojava *nunacije zamjene* za nominativ (npr. علود - razlozi) i genitiv (isto علود) pod uslovom da je ime, dakle, nedeterminirano, dok je akuzativ izražen vokalom a (ي عاود) (A.Hasan 1966:199).

NEPOTPUNA DEKLINACIJA USLOVLJENA KOMBINACIJOM SEMANTIČKIH I FORMALNIH RAZLOGA

U semantičke razloge pojave nepotpune deklinacije ubrajaju se pridjevsko svojstvo riječi i značenje vlastitog imena koji su praćeni jednim od sljedećih razloga formalne prirode: glagolska paradigma, sufigiranje elifa i nuna, derivacija, složenica, ženski rod, posuđenica ili strani oblik i sufigiranje kratkog elifa (*alif ilhak*).

Samo kombiniranje semantičkih razloga nije moguće. Zato postoje dvije podgrupe deklinacije uslovljene kombinacijom semantičkih i formalnih razloga:

- a) nepotpuna deklinacija nastala usljed pridjevskog svojstva riječi i prisutnosti nekog drugog formalnog razloga;
- b) nepotpuna deklinacija nastala usljed značenja vlastitog imena i prisutnosti nekog od formalnih razloga.

Kombinacija *pridjevskog svojstva imena i sufigiranja elifa i nuna* razlog je njegove nepotpune deklinacije kada ime dolazi na paradigmatu نلاعف pod uslovom da je ovo svojstvo korijensko i da ženski rod ne gradi dodavanjem

⁷ U ovu vrstu množine spadaju svi oblici koji poslije elifa imaju dva radikala ili tri pod uslovom da je srednji od ova tri radikal slab, odnosno, harf ي, što se očituje npr. kroz oblike ريفاصء، نثيداحا، ي، što se očituje npr. kroz oblike ريفاصء، نثيداحا، ي، i sl.

ة na postojeću paradigmu, nego na paradigmu *يُشِطُّعُ - نُشِطُّعُ* (žedan, žedna), *يُرِيدُ - نُارِيدُ* (zibunjen, zibunjena).

Ukoliko ova dva uslova nisu ispunjena, odnosno, ako je u značenju pridjeva upotrijebljena imenica koja dolazi na paradigmu *نَلْعَفُ*, npr. *مَبْلَقُ اَنَا وَفَصْدُ* (Vidio sam čovjeka srca kamena)⁸ (Al-ahawi 1982:150), ili ako postojeća paradigma ženski rod pridjeva gradi dodavanjem *ة*, npr. *تَمَافَيْسُ - نَافَيْسُ* (dug-dugačka), ime u tom slučaju ima tropadežnu deklinaciju.

Pod istim uslovima *pridjevsko svojstvo i glagolska paradigma* za muški rod *لِعَفُ (رَمْحًا)* - crven, *نَسْحًا* - bolji) a za ženski *أَمْرًا مَدُ* (i) ili *لِعَفُ (يُنَسِدُ)* ukazuju na ime sa dvopadežnom deklinacijom koja prestaje ukoliko paradigma ženski rod gradi dodavanjem *ة*, npr. *لَمْرًا - لَمْرًا* (siromašan-siromašna), *مَعْبَرًا - مَعْبَرًا* (četiri), koja je u osnovi brojna imenica, ili ako je imenica na ovu paradigmu upotrijebljena u prenesenom, pridjevskom značenju, npr. *بِنْرًا وَهْ* (On je kukavica).⁹

Nepotpuna deklinacija s kombinacijom *pridjevsko svojstvo i derivacija* ograničena je na distributivne brojeve s paradigmom *لِعَفُ مَلْعَفَمَ*, npr. *ثَلَاثُ* (po troje), za koju gramatičari (A. Hasan 1966:213, IV) smatraju da je derivirana iz ponovljenog osnovnog broja istog značenja i na riječ *رَخًا* (neke druge), što je množina od *رَخًا*, a što opet predstavlja ženski rod od *رَخًا* (drugi).

Značenje vlastitog imena, kao drugi razlog semantičke prirode, uvijek je u kombinaciji sa sljedećim razlozima formalne naravi:

- a) *mješovitom* ili *pravom složenicom* tipa *تومرضخ* (Hadramavt), *كبلعب* (Balbek), *بركيدعم* (Ma'di Kerib), *هيولاخ* (Halewejh), i sl., u kojoj dvije riječi ne stoje obavezno u predikativnom ili odnosu aneksije, mada se dopušta da dođe do njihovog razdvajanja i stupanja u aneksiju, pri čemu se prva riječ, pošto je u ovom slučaju determinirana kao njezin prvi član, mijenja po tropadežnoj deklinaciji a druga stoji nedeterminirana u genitivu, npr. *تومرضخ، تومرضخ، تومرضخ*;
- b) *značenjem ženskog roda* pri čemu nepotpuna deklinacija može biti obavezna i dopuštena (An-Nadiri 1997:69). Obavezna je ako je ženski rod označen s *ة* bez obzira na to da li se radi o muškom (Antara – *قرتاء*) ili ženskom (*فمطاف* – Fatima) vlastitom imenu; ako

⁸ Riječ *نَافَيْسُ* ima značenje riječi *رَجْد* – kamen.

⁹ S druge strane, zbog svog korijenskog pridjevskog svojstva, nepotpunu deklinaciju zadržali su i neki poimeničeni pridjevi, npr. *مهدا* u značenju okovi, a kao pridjev znači crn (Akil 1980:325, III).

se radi o vlastitom ženskom imenu koje nema formalnu oznaku ali broji više od tri radikala (داعس – Suada); ako broji tri radikala s tim da je srednji radikal pokrenut vokalom (لما – Emel) ili ako stoji sa sukunom (oznakom za konsonant bez vokala) kada je riječ o stranom ženskom imenu.

Nepotpuna deklinacija vlastitog ženskog imena dopuštena je kada se radi o izvornom arapskom imenu od tri radikala čiji srednji radikal nije pokrenut vokalom (دنه و دنه – Hinda) (Al-Ġahawi 1982:159);

- c) *sufigiranim elifom i nunom* bez obzira na vrstu vlastitog imena (ناورم – Mervan, ناضمر – Ramazan, نامء – Oman i sl.) s tim da ne spadaju u korijene radikale imena;
- d) *glagolskom paradigmom* karakterističnom za aktivne ili pasivne oblike perfekta i prezenta bez obzira na vrstu glagola (حرد – Sarah, نيبند – Tebejjen, مندقي – Juqaddam, دمحا – Ahmed, i sl.) kao i za neke oblike imperativa (رصاد – Nasir, قداص – Sadik, دمئا – Ismid) (Akil 1980:333, III);
- e) *posuđenicom* iz drugih jezika koja je vlastito ime u najužem smislu i koje istovremeno broji najmanje četiri radikala (نامئء – Osman, ميهاربا – Ibrahim, i sl.).¹⁰ Međutim, strana vlastita imena tipa حوند – Nuh, طول – Lut, رنش – Šatar, koja se, dakle, sastoje iz tri radikala, pri čemu srednji radikal može biti s vokalom ili ne, mijenjaju se po tropadežnoj deklinaciji;
- f) *derivacijom* koja broji nekoliko vrsta a najučestaliji tip je paradigma لعف na koju dolaze vlastita imena muškog roda tipa رفز – Zufer, رمء – Omer, مئشج – Džušam..., i za koju arapski gramatičari smatraju da je derivirana iz oblika لعاف (Akil 1980:337, III, An-Nadiri 1997:63);
- g) *sufigiranim kratkim elifom*, pod uslovom da riječ na koju se dodaje ima značenje vlastitog imena (ىقلاء – Alqa, ىطرا – Arta), što je istovremeno i njegovo osnovno razlikovno obilježje u odnosu na kratki elif za ženski rod, čije je samo formalno prisustvo u riječi dovoljno za pojavu nepotpune deklinacije bez obzira na vrstu riječi, rod ili broj.

¹⁰ Česti su slučajevi da je arapski jezik iz stranog jezika preuzeo neku opću imenicu koja se nakon izvjesnog vremena počela koristiti u značenju vlastitog imena. Pravilo je da se takva imena mijenjaju po tropadežnoj deklinaciji, npr. زوريف، رفعد – Džafer, Fejruz.

Iako veoma skromnog naslova, dvopadežna deklinacija je, dakle, uslovljena mnogo brojnijim morfološkim određenjima imena definiranih njegovom formalno-semantičkom prirodom, čija raznolikost, kao što smo vidjeli, upućuje i na brojne vrste ove deklinacije.

Na njezinu osobitost također ukazuju i pravila koja se tiču prelaska u sistem tropadežne deklinacije. Naime, ona se razlikuju u zavisnosti od tipa dvopadežne deklinacije, tako da nepotpuna deklinacija nastala iz jednog razloga formalne prirode i nepotpuna deklinacija nastala kombiniranjem korijenog pridjevskog svojstva s nekim od razloga formalne prirode, pored spomenutih izuzetaka, prelazi u tropadežnu deklinaciju, ako se formalno odredi, tj. ako dvopadežna riječ primi određeni član ili ako stoji kao prvi član aneksije.

S druge strane, ako je nastala usljed značenja vlastitog imena kombiniranog s nekim od razloga formalne prirode, njezina tropadežna deklinacija moguća je samo ako dođe do određenije promjene morfološkog sklopa riječi, odnosno, ako ime dođe na paradigmu deminutiva, uz određene izuzetke,¹¹ ili ako stoji u dualu ili pluralu.¹²

Iz ovog kratkog uvida u posebna određenja dvopadežne deklinacije, sasvim je jasan zaključak da se radi o specifičnoj pojavi u arapskome jeziku koja može biti potpuno razumljiva jedino ako je sistematski izučena.

Literatura:

- 1) Al-Ġahawi, 'Iwad: *Zahira at-tanwin*, Dar ar-rufai, Rijad, 1982.
- 2) Anis, Ibrahim: *Min asrar al-luga*, Al-Maktaba al-misriyya, Kairo, 1978.
- 3) As'ad An-Nadiri, Muhammed: *Nahw al-luga al-'arabiyya*, Al-Maktaba al-'asriyya, Bejrut, 1997.
- 4) Čedić, Ibrahim: *Osnovi gramatike bosanskog jezika*, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo, 2001.
- 5) Handžić, Mehmed: *Uvod u tefsirsku i hadisku nauku*, GHB, Sarajevo, II, 1972.
- 6) Hasan, 'Abbas: *An-Nahw al-wafi*, Dar al-ma'arif, Kairo, 1966.

¹¹ Vidjeti A. Hasan 1966:255, IV.

¹² Vidjeti T. Muftić, Gramatika, 1998 : 207–209.

- 7) Ibn ‘Aqil, ‘Abdullah: *Šarh Ibn ‘Aqil ‘ala Alfiyya Abu Abdullah Muhammad Džamaludin Ibn Malik*, Dar at-turas, Kairo, 1980.
- 8) Jahić Dževad. Halilović, Senahid. Palić, Ismail: *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica, 2000.
- 9) Muftić, Teufik: *Gramatika arapskoga jezika*, Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta, Ljiljan, Sarajevo, 1998; *Arapsko pismo*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1982.
- 10) Muhtar Omer, Ahmed: *Al-Bahs al-lugawi ‘inda Arab*, Kuliyya al-adab, Kairo, 1976.
- 11) Subhi, Salih: *Fi fiqh al-luga*, Dar al-‘ilm, Bejrut, 1989.
- 12) Sikirić, Šaćir. Pašić, Muhamed. Handžić, Mehmed: *Gramatika arapskog jezika*, Starješinstvo islamske zajednice Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije, Sarajevo, 1984.

SOME REMARKS ON THE ARABIC CASE SYSTEM WITH
SPECIAL REFERENCE TO THE TWO-CASE DECLENSION

Summary

Declension of nouns in the Arabic language is considered to be its specific morphological feature. There are many proofs that the case – ending system was inherited by Arabs, and its first written form dates back to the end of the 7th century.

Two case – ending declension of nouns, which should be primarily considered in the light of some cases assimilation, is certainly a specific phenomenon in the Arabic language. This declension has been restricted by some formal and semantic reasons according to which there are two main kinds of this type of declension:

- the first one, limited by one formal reason
- the second one, limited by the combination of one formal and one semantic reason

These different kinds of two – case declension become three case declension under some special and different conditions.

Sabaheta GAČANIN

TEORIJSKI OKVIR ZA KONTRASTIVNO IZUČAVANJE SEMANTIKE GLAGOLSKOG ASPEKTA U PERZIJSKOM I BOSANSKOM JEZIKU

KLJUČNE RIJEČI: *semantika, glagolski aspekt, kontrastiranje*

Većina lingvista smatra da glagolski aspekt u slavenskim i indoiranskim jezicima spada u bazične kategorijalne vektore (Nels 1992:5), pošto je evidentno da postoji direktna veza između aspekatskih značenja i morfoloških sredstava koja se upotrebljavaju da ih izraze. Razumljivo je da postoje razlike u jezičkospecifičnim realizacijama aspekatske opozicije, međutim, semantika ove kategorije i interakcija sa drugim glagolskim kategorijama je polazišna osnova za njenu analizu u navedenim jezicima.

Kroz pregled općih lingvističkih teorija o glagolskom aspektu, pokušat ćemo da definiramo njegovu prirodu i pravo značenje kao općelingvističke kategorije, ali i kao kategorije u perzijskom i bosanskom jeziku - predstavnicima indoiranskih i slavenskih jezika.

U studiji R. Allena “The Verb Aspect System of Present Day American English” (1966), uglavnom je data karakterizacija glagolskog aspekta u engleskom jeziku, bez njegove analize kao općelingvističke kategorije. Prema Allenu, engleski glagoli imaju binarnu aspekatsku opoziciju: *inkluziv* (perfektivni aspekt) i *intruziv* (imperfektivni aspekt), s tim da on imperfektivni aspekt posmatra kao nemarkirani član, a perfektivni je markirani član opozicije *inkluziv* vs. *intruziv* (Allen 1966:219). Ovaj stav je očito pod utjecajem aspekatske binarne opozicije u ruskom jeziku: perfektivno/imperfektivno. Ova analogija je prilično problematična, pošto je u ruskom, kao i u bosanskom jeziku, imperfektivni član formalno nemarkiran, a perfektivni član opozicije

je markirani član – obično prefiksima, dok je u engleskom perfektivni glagol formalno nemarkiran¹.

Ono što privlači pažnju to su Allenove opservacije u pogledu imperfektivnog aspekta u odnosu na druge u dostupnoj nam literaturi. On naglašava da esencijalno značenje imperfektivnosti nije u nesvršenosti ili svršenosti trajanja radnje.

Premda ne koristi izravno termin *aktionsarta*², smatra da glagole treba posmatrati u okviru tipova radnji koje označavaju, neovisno o izučavanju semantike morfoloških ili sintaktičkih markera aspektske opozicije.

Allen radije govori o tipovima predikacijama, nego o tipovima glagola i dijeli ih na dvije potklase: *sufuzive* i *profuzive*. Sufuzivne predikacije se odnose na događaje koji se šire kroz neki period, nužno su neograničene u pogledu granica ili terminalnih tačaka (Ibid. 223), predstavljaju “uobičajeno stanje stvari” (Ibid. 224) i važe kao istinite na neodređeno vrijeme koje se proteže i u prošlost i u budućnost, te stoga date predikacije ne dozvoljavaju proširenje svojih glagolskih grupa (izražavaju se perfektivnim ili prostim glagolskim oblicima).

Profuzivne predikacije su ograničene predikacije koje sugeriraju “promjenu, razvoj ili tok radnje” (Ibid. 226) i izražavaju se proširenim glagolskim grupama (imperfektivnim oblicima).

Allenova deskripcija sufuzivnih predikacija je prihvatljiva, pošto su sufuzivne predikacije općenito neograničene ili ateličke, međutim, profuzivne predikacije - suprotno njegovoj tvrdnji - nisu uvijek ograničene³, nego mogu biti ili ne biti ograničene. Naime, uprkos tome što je upotrijebljen progresivni oblik (imperfektivni oblik), on se može odnositi na ograničenu situaciju koja teži ka nekoj terminalnoj tački ili na neograničenu situaciju koja ne mora stići do kraja da bi se ostvarila, već se realizira čim počne.

¹ Markiranost aspektskih formi se razlikuje od jezika do jezika, što je rezultat jezičkospecifičnih realizacija u njima, tako da to nije logično uzimati kao parametar. Npr., u perzijskom jeziku imperfektivni aspekt je markirani član (mi-) u prošlom vremenu, dok u neprošlom vremenu i imperfektivni (mi-) i perfektivni (be-) aspekt imaju markere, ali se ipak uzima da je perfektivni nemarkirani član. Progresivne aspektske forme, također, su markirane (gl. dašten+mi-).

² Termin *aktionsart* odnosi se na inherentno aspektualno značenje glagola, odnosno dio značenja glagola koji označava tip radnje. Sve što je vezano za vremenske konture samih glagola u odnosu na vremensku osu a po karakteru pripada semantici spada u *aktionsart*. U bosanskom jeziku upotrebljava se termin glagolski lik, međutim, u međunarodnoj lingvističkoj terminologiji usvojen je njemački termin *Aktionsart* (vrsta radnje).

³ Termin *atelic* i *telic* je uveo Garey (1957) (Comrie 1976, u fusnoti 1 na str. 44).

Allenova klasifikacija glagolskih predikacija na potklase *sufuziva* i *profuziva* je prikladnija od klasifikacije glagola na stativne i dinamičke, zato što se bazira na činjenici da dati glagol ne označava nepromjenjivo stativnu ili dinamičku situaciju, nego u jednom kontekstu može upućivati na stativnu situaciju, a u drugom na dinamičku. Tako, perzijski glagol *šenaxtan* (znati, prepoznati/prepoznavati)⁴ u kombinaciji sa perfektivnim markerom *ø-* upućuje na dinamičku situaciju, tj. na mentalnu aktivnost, a u kombinaciji sa imperfektivnim markerom *mi-* na stativnu situaciju⁵. Bosanski perfektivni ekvivalent glagola *znati*, prefiksacijom dobiva i novu nijansu značenja.⁶

ali fouran u ra šenaxt.ø (pfv.) /Ali ga je odmah poznao.
ali u ra mi.šenaxt (impf.) / Ali ga je znao/poznao.

Allenova zapažanja o gramatikalizaciji i leksikalizaciji aspektskih opozicija daju novi uvid u izučavanje glagolskog aspekta kao kategorije u engleskom, ali i općenito, kao općelingvističke kategorije, a također i u kontrastiranju ove kategorije u različitim jezicima, kao što su bosanski i perzijski jezik.

Z. Vendler u članku “Verbs and Times” (1957) u osnovi tretira temporalne karakteristike glagola kao leksičkih jedinica, što nije direktno vezano za izučavanje aspekta kao gramatikalizirane semantičke opozicije perfektivno/

⁴ Za razliku od infinitiva u bosanskom jeziku koji već u samom svom obliku ima aspektsku distinkciju, infinitiv u perzijskom jeziku je neutralan: perzijski infinitiv *šenaxten* znači znati, poznati/poznavati, prepoznati/prepoznavati.

⁵ U perzijskom jeziku aspektska opozicija je tročlana: perfektivno vs. imperfektivno vs. progresivno. Sva tri aspekta se pojavljuju u tri gramatička vremena: prezent, prošlost i gotova prošlost. Promjena aspekta se vrši isključivo gramatičkim procesom prefiksacije glagolske osnove (preteritalne ili prezentske) i dodavanjem pomoćnog glagola *daštan*. Morfološka sredstva kojima se vrši markiranje glagolskog aspekta u savremenom perzijskom jeziku su: prefiks *mi-* za imperfektivizaciju, prefiks *be-* i *ø-* za perfektivizaciju, te pomoćni glagol *daštan* i prefiks *mi-* za markiranje progresivnog aspekta.

Imperfektivnom markeru *mi-* u perzijskom jeziku ekvivalent u bosanskom jeziku je imperfektivni oblik glagola, a perfektivnom markeru *ø-* (za prošlo vrijeme) i *be-* za neprošlo vrijeme u bosanskom jeziku ekvivalent je perfektivni oblik glagola, koji se najčešće izvode od imperfektivnih oblika procesima prefiksacije. Modifikacija aspektskim markerima u perzijskom jeziku je čisto gramatički proces za razliku od bosanskog jezika. Progresivni aspekt u perzijskom jeziku podveden je pod imperfektivni aspekt u bosanskom jeziku.

⁶ Aspektska modifikacija u bosanskom jeziku se vrši procesima prefiksacije, sufiksacije i suplecije. Dok sufiksacija ima funkciju imperfektivizacije, ona mijenja samo aspekt glagola i pravi je gramatički proces, prefiksacija pored perfektivizacije glagola daje i posebnu nijansu značenju glagola, tj. derivira i novo značenje (derivaciona morfologija). Tako da je perfektivizacija leksičko-gramatički proces, pošto mijenja i značenje glagola.

imperfektivno. Međutim, njegova zapažanja o odnosu između glagola i vremena, sa jedne strane, i semantike, sa druge strane, veoma su interesantna, budući da je kategorija *aktionsarta* obično u interakciji sa kategorijom aspekta. Vendlerova tipologija glagola prilično je jednostavna. U njegovom radnom okviru glagoli su klasificirani u 4 kategorije: *aktivnosti* (activity), *izvršenja* (accomplishment), *dostignuća* (achievement) i *stanja* (states). Vendler koristi semantičke, kao i gramatičke kriterije za određivanje kategorije kojoj glagol pripada. Glagoli aktivnosti (activity), definirani prema Vendleru, jesu glagoli koji upućuju na radnje koje teku u vremenu bez promjena, nemaju terminalne tačke, a bilo koji dio procesa je iste prirode kao i cjelina (Vendler 1967:144–145), npr., *trčati, pisati, gurati* itd. Glagoli *izvršenja* (accomplishment) označavaju radnje koje teku u vremenu, ali suprotno glagolima aktivnosti “oni idu ka kraju koji je logično nužan da budu ono što jesu” (Ibid. 145) i kao takvi sastoje se od sukcesivnih faza - *trčati jednu milju, voziti jedan krug, otkriti ili prepoznati nešto* itd. *Dostignuća* (achievement) su glagoli koji upućuju na radnje koje se događaju u jednom momentu i shvataju se kao da nemaju trajanje (Ibid. 147), npr., *doseći vrh, pobijediti u trci* itd. Stativni glagoli opisuju stanja koja postoje i traju duže ili kraće vrijeme (Ibid. 147), npr., *znati, vjerovati, voljeti*.

Vendler nudi i nekoliko sintaksičkih testova za klasifikaciju glagola u ove četiri klase. Vendlerova klasifikacija nije primjenjiva ni na perzijskom ni na bosanskom jeziku. Naime, jednim stativnim glagolom možemo izraziti različite situacije, npr.:

Ja dobro vidim u tami (stativna situacija).

Ja vidim zvijezde (proces).

Tada sam vidio medvjeda (dostignuće).

Vidio sam ga juče na jedan sat (izvršenje).

Tipičan primjer je perzijski stativni glagol, npr., *danestan*, kao i njegov bosanski ekvivalent *znati*. Perfektivni oblik glagola *danestan/znati* ukazuje na dinamičku situaciju, sa značenjem *imati uvid*, a imperfektivni upućuje na stativnu situaciju:

fouran danestam (perf.) *ke mariz ast* / Odmah sam znao/uvidio da je bolestan.

midanam (impf.) *ke mariz ast* / Znam da je bolestan.

U pogledu Vendlerove sheme, smatramo da je bolje govoriti o kategorijama glagolskih predikacija nego o semantičkim tipovima glagola.

Lingvisti Comrie (1976) i Allen (1966) radije govore o teličkim⁷ predikacijama ili čak o teličkim rečenicama⁸ nego o teličkim glagolima.

Poutsma (1926:291) tvrdi da se značenje glagola (kao dinamički ili kao stativni) često modificira ili čak potpuno mijenja kontekstom. Lingvisti najčešće prihvataju njegovu klasifikaciju glagola na različite kategorije, a ne na tipove glagola, unutar koje su glagoli, nezavisno od konteksta upotrebe, kategorizirani na potklase stanja, radnji i puntualnosti. Ako to zahtijeva kontekst, mogu da mijenjaju svoja mjesta unutar klase.

J. Lyons diskutira o aspektu kao o općelingvističkoj kategoriji i u osnovi se bavi “aspekatskom distinkcijom koja je u jezicima gramatikalizirana kategorija” (Lyons 1977:705) nasuprot jezika gdje je aspekatska distinkcija leksikalizirana kategorija. Da bi predstavio aspekatske distinkcije koje se mogu gramatikalizirati, Lyons prvo pokušava da u potpunosti elaborira klasifikaciju situacija ili, još općenitije, glagola kao lingvističkih izraza tipova realnog svijeta.

Lyons dijeli situacije na stativne (situacije koje su homogene, trajne i nepromjenjive kroz svoje trajanje) i dinamičke (situacije koje nisu nužno homogene i trajne, ali mogu imati nekoliko vremenskih kontura). Dinamičke situacije su dalje djeljive na potklase, zavisno od toga da li su durativne ili puntualne⁹ (proces i događaji) i da li su pod kontrolom agensa ili ne (aktivnosti i činovi) (Ibid. 707). Lyonsova klasifikacija je složenija od Vendlerove i uključuje pojam agensa.

Prema Lyonsu, termin *glagolski aspekt* ima uže i šire značenje. U svom užem značenju, ovaj termin je ekvivalent ruske riječi *vid*, koja upućuje na opoziciju *perfektivan/imperfektivan* u slavenskim jezicima. U širem značenju, termin *glagolski aspekt* obično, premda ne uvijek, pokriva i druge opozicije, i to tako daleko da su gramatikalizirane u strukturi pojedinih jezika - opozicije koje se zasnivaju na pojmu trajanja (duracije), trenutnosti, kompletnosti itd. (Ibid. 705). Lyons upotrebljava šire značenje *glagolskog aspekta*, koje se

⁷ Termin *telic* odgovara terminu *accomplishment* koji koristi Vendler (1967:102). Termine *telic* i *atelic* uveo je Garey (1957) (Comrie 1976, u fusnoti 1, na str. 44) *Telic* je pojam koji se odnosi na ograničenost, a *atelic* na neograničenost.

⁸ Comrie definira teličku rečenicu kao nešto što označava ograničenu situaciju, odnosno situaciju koja se zasniva na terminalnim tačkama (tačka u kojoj je data situacija upotpunjena (svršena)). (Comrie, 1976:44)

⁹ Kriteriji homogenosti nisu bitni za puntualne situacije, pošto se ove situacije shvataju kao događanje u jednom momentu i kao takve nedjeljive su na manje dijelove, iste ili različite prirode od cjeline.

odnosi na opozicije između progresivnih i neprogresivnih formi u engleskom (he is writing vs. he writes), opozicije između proste prošlosti i imperfekta u književnom francuskom (il écrivit vs. il écrivait), opozicije između progresivne i aoristne forme u turskom (okuyor vs. okur) i uporedive gramatikalizirane opozicije u drugim jezicima (Ibid. 705).

Lyons smatra da je distinkcija između *aspekta* i *aktionsarta* koristan teorijski instrument, ali ne smatra da je njemački termin *aktionsart* (koji u osnovnom značenju ne znači ništa osim vrstu radnje) posebno prikladan termin za referencu onim semantičkim odlikama glagola pomoću kojih oni označavaju jednu vrstu situacije a ne drugu. Lyons predlaže termin *aspektualni karakter* umjesto *glagolski aspekt* i definira ga na sljedeći način: *Aspektualni karakter* glagola ili jednostavno njegov karakter dio je njegovog značenja pomoću kojeg označava jednu vrstu situacije a ne neku drugu (Ibid. 706). Njegov termin se oslanja na distinkciju između gramatikalizacije i leksikalizacije, tj. *aspektualni karakter*, kao i *aktionsart*, pokriva aspekatsku distinkciju koja nije gramatikalizirana u nekim jezicima. On to potkrepljuje primjerom engleskog jezika gdje je stativnost leksikalizirana i dio je aspektualnog karaktera glagola (Ibid. 707). Međutim, moramo istaći da lingvisti daleko češće koriste termin *aktionsart* u literaturi o aspektu da označe aspekatske distinkcije koje nisu gramatikalizirane u specifičnim jezicima, te stoga i mi preferiramo termin *aktionsart* u odnosu na Lyonsov termin *aspektualni karakter* (Lyons 1977) ili Comrijev termin *inherentno značenje* (Comrie 1976).

Prema Lyonsu, stativne situacije su inkompatibilne sa progresivnošću. Ovu tvrdnju u perzijskom jeziku potvrđuju stativni glagoli *danestan* (znati), *daštan* (imati) i *budan* (biti), koji nikada ne dolaze u progresivnoj¹⁰ formi. Što se tiče bosanskog jezika, gdje je imperfektivnim aspektom obuhvaćen progresivni aspekt, stativnost je inherentno značenje glagola nije rezultat bilo kakvog morfološkog procesa. Stativni glagoli (npr. ležati, spavati, stajati, sjediti, šutjeti, gladovati, radovati se, žalostiti se, bojati se, nadati se, biti, nalaziti se, postojati) nemaju aspekatsku opoziciju: uvijek su imperfektivni. Iz ovoga proizlazi da se i u perzijskom i bosanskom stativnost leksikalizira a ne gramatikalizira, što ukazuje da je dio aspektualnog karaktera pojedinih glagola.

U okviru duracije, prema Lyonsu (Ibid. 708), zajedno se mogu grupirati stanja i procesi nasuprot događajima. Ovo rezultira binarnom semantičkom distinkcijom: durativne situacije (stanja i procesi) vs. nedurativne situacije

¹⁰ Progresivni marker implicira progres prema izvjesnoj tački intenziteta, što podrazumijeva promjenu iz faze u fazu.

(događaji). A ako se uzme u obzir pojam markiranosti, pored dvije osnovne: stativne vs. dinamičke, durativne vs. nedurativne, moguće su još četiri distinkcije:

- stativne vs. nestativne
- dinamičke vs. nedinamičke
- stativne vs. dinamičke
- durativne vs. nedurativne
- punktualne vs. nepunktualne
- durativne vs. punktualne

Međutim, ovdje bi trebalo uključiti i aspekatsku opoziciju: progresivno vs. neprogresivno, što je, također, gramatikalizirano u jednom broju jezika, kao u engleskom i perzijskom. Ova aspekatska opozicija povećava broj potencijalnih aspekatskih opozicija na sedam.

Lyons kompozira *aspekt* i *aktionsart* u širu kategoriju aspekta i umjesto termina *aktionsart* koristi termin *aspektualni karakter*, što sugerira da “aspect, s jedne strane, i aktionsart ili njegov ekvivalent, s druge strane, upućuju na semantičku distinkciju iste vrste, jedina razlika je formalno-jezičko-specifično izražavanje ovih distinkcija.” (Bache 1982:64)

Aspekt (govornikovo gledanje na datu situaciju¹¹), kako tvrdi Lyons, i *aktionsart* (inherentno značenja glagola) su iste prirode, iako su ponešto različito definirani, oba uključuju elemenat subjektivnosti i oba se baziraju na nedeiktivnim temporalnim pojmovima kao što su duracija, punktualnost, potpunost itd. (Ibid. 705) Jedina razlika je u tome što prvi pokriva gramatikalizirane aspekatske opozicije, a drugi leksikalizirane.¹²

“Ono što govornik objektivno primjećuje jeste da ista situacija može biti i proces i događaj, zavisno od toga da li se govornika tiče unutarinja temporalna struktura ili ne...” (Ibid. 709). Ovo Lyonsovo zapažanje navodi na zaključak da tradicionalni pojmovi kao *svršenost* ili *nesvršenost* opisuju objektivno istu situaciju, pa su primjereniji termini *perfektivno* vs. *imperfektivno*.

Objašnjenje aspekta kod Smithove (1983)¹³ nije značajnije različito od njenih prethodnika. I Smithova, kao i drugi lingvisti, opisuje aspekt kao

¹¹ Lyons, kao i većina modernih lingvista, opisuje aspekt kao govornikov način gledanja na radnju u pojavnom svijetu, što smo i mi prihvatili.

¹² U vezi sa tim, treba istaknuti da je u perzijskom jeziku glagolski aspekt čisto gramatička kategorija, dok je u bosanskom jeziku leksičko-gramatička kategorija, što u potpunosti ne potkrepljuje Lyonsov stav.

¹³ Iako se Smithova primarno bavila engleskim aspektom, njen unificirani opis aspekta može se uzeti i za objašnjavanje aspekatske strukture i drugih jezika (Smith 1983:480).

govornikov/piščev pogled na stvarnu situaciju: “Rečenički aspekt predstavlja situaciju (događaj, stanje itd.) s određene tačke gledišta: on predstavlja govornikov izbor perspektive gledanja na situaciju.” (Smith 1983:470)

Poput Comrieja (1976) i Lyonsa (1977), i ona pravi razliku između *aktionsarta* i *aspekta*; njen termin za aktionsart je *situacioni aspekt*, a za glagolski aspekt *aspekt gledišta*. *Situacioni aspekt* uključuje klasifikaciju situacija na radnje (activity), dostignuća (achievement), izvršenja (accomplishments) i stanja (states). Isto tako, Smithova karakterizira perfektivni i imperfektivni aspekt pojmovima *jedinstvena cjelina*, *nepotpunost*, *krajnje tačke* itd. Smithova se slaže sa ostalim lingvistima u pogledu broja aspekata; ona tvrdi da postoje samo dva aspekta: perfektivni i imperfektivni. Zato, engleski glagolski aspekt, koji je predmet njene teorijske analize, ima samo dva aspekta: perfektivni (simple aspect) i imperfektivni (progressive aspect).

U odnosu na spomenute lingviste, Smithova daje nove postavke o karakteru gramatičke kategorije aspekta. Njeni komentari o prirodi aspekta, i kao općelingvističke kategorije i kao specifične lingvističke kategorije, veoma su važni za poimanje same prirode glagolskog aspekta:

- Smithova posmatra četiri glavna tipa situacija (radnje, dostignuća, izvršenja i stanja) kroz svojstva njihovih krajnjih tačaka (endpoints), budući da su značenja aspektualnih kategorija, perfektivno/imperfektivno, u korelaciji sa svojstvima krajnjih tačaka date situacije; dostignuća, radnje i izvršenja zajedno su događaji i uključuju promjene stanja. Dostignuća i izvršenja su događaji sa prirodnim finalnim tačkama (koje su za njih suštinske), budući da imaju različite faze od početka do završetka radnje, dok su radnje događaji sa arbitrarnim krajnjim tačkama, čije se faze ne razlikuju, i kao takve mogu početi ili završiti se proizvoljno, u bilo kojoj fazi (Ibid. 481). Finalne tačke stanja su u kontrastivnoj korelaciji sa krajnjim tačkama događaja i ne mogu biti dio samih stanja, pošto i počeci i svršeci obuhvataju promjene stanja, a prema definiciji, stanja ne mogu uključivati promjene stanja.
- Smithova je uočila da se interpretacija ili značenje perfektivnog aspekta donekle mijenja sa tipom događaj-rečenice koja ga uključuje. “Varijacija rezultira iz činjenice da radnje nemaju prirodne krajnje tačke, dok ih drugi tipovi događaja imaju.” (Ibid. 482)
- Ona smatra da imperfektivni aspekt pokazuje jedan momenat ili interval nekog događaja koji nije niti inicijalan niti finalan.

Općenito uzevši, teorija o aspektu Smithove predstavlja pokušaj premošćivanja postojeće praznine između analiza o aspektima, formuliranih na osnovu teorije odnosa ‘jedan oblik – jedno značenje’. Svakoje aspekatskoj formi datog jezika Smithova dodjeljuje jedno jedino invarijantno značenje i analizira svaku aspekatsku formu u interakciji između njegovog značenja i tipa situacije koja je obuhvaćena. Tumačenje perfektivnog aspekta mijenja se unekoliko sa tipom situacije koja se obuhvata. Varijacije proistječu iz činjenice da radnje nemaju prirodne krajnje tačke, dok ostali tipovi događaja imaju (Ibid. 482). Drugim riječima, ona pravi razliku između dvije komponente rečeničnog aspekta: *situacijskog aspekta*, koji obuhvata tip situacije, tj. događaj ili stanje, i *stanovišnog aspekta*, koji obuhvata tip perspektive - perfektivnu i imperfektivnu, a tzv. sekundarno značenje¹⁴ perfektivnog i imperfektivnog aspekta tumači kao rezultat interakcije između stanovišnog aspekta i situacijskog aspekta.

Comrie (1976) svoj stav o aspektu kao općelingvističkoj kategoriji zasniva na teoriji odnosa ‘jedan oblik – više značenja’. Comriejev doprinos izučavanju aspekta jeste u tome što je ukazao na netačnost tradicionalnih definicija perfektivnog aspekta. Uzimajući primjere iz pojedinih jezika gdje se koriste i perfektivne i imperfektivne forme za istu dužinu vremena, Comrie ukazuje na neprihvatljivost tvrdnje da perfektivne forme izražavaju situacije kratkog trajanja. Karakterizacija perfektivnih formi kao opisivanja situacija ograničenog (nasuprot neograničenog) trajanja ili punktualnih situacija, prema Comrieju, lingvistički je neopravdana. Iako Comrie kaže da “nije tačno da je osnovna funkcija perfektivnog aspekta da predstavlja događaj kao trenutni ili punktualan” (Comrie 1976:17), istina je da perfektivni aspekt ima efekat reduciranja date situacije na jedinstvenu tačku. U prilog “reducirajućem efektu perfektivnog aspekta” ide kompatibilnost vremenskih priloga (koji imaju značenje nedjeljivosti date vremenske konture) i u perzijskom i u bosanskom¹⁵. U sljedećem primjeru, uprkos objektivnom trajanju situacije jedne večere, vremenski prilog *dar yek češm be ham za.d.an* (u hipu, za tren oka), koji upućuje na nedjeljivost, reducira situaciju na jednu tačku, odnosno na jedinstvenu cjelinu:

¹⁴ Dijelovi informacije što impliciraju habitualnost, ingresivnost, hipotetičko značenje i dr., tradicionalno opisani kao sekundarno značenje aspekatskih formi, rezultat su uzajamnog djelovanja (interakcije) aspekatskih formi, akcionarskih i drugih leksičkih elemenata u kontekstu te nemaju nikakvu direktnu vezu sa aspekatskim markerima.

¹⁵ Perfektivni glagol obično je praćen prilogom, kao npr., *dār yek češm be.hām zā.d.ān* (u magnovenju, u tren), *nagāhan* (iznenada, odjednom), *fourān* (odmah), koji naglašavaju punktualni akcionarski ili, u bosanskom, leksičke jedinice tipa (a)onda, (pa) zatim, kadli i dr.

dar yek češm be ham zadan šamaš ra xord.ø (pfv.) / U hipu on večera.¹⁶

Što se tiče analize perfektivnih formi nekih stativnih glagola, Comrie zaključuje da neki stativni glagoli pokazuju ingresivno značenje, tj. pokazuju početak odvijanja neke situacije, pa takvi glagoli mogu upućivati na stanje ili ulazak u to stanje (Ibid. 20). Pošto ulazak u stanje, suprotno od bivanja u nekom stanju, uključuje promjene i kao takav jeste dinamičan, prije bi se reklo da je to rezultat kombinacije ovih glagola sa imperfektivnim, odnosno perfektivnim aspektom, a ne njihovo karakteristično obilježje. Primjer za ovo jesu perfektivne forme određenih glagola u perzijskom, posebno glagoli mentalnih aktivnosti (medijalni glagoli), kao *danstan* (znati), *šenaxtan* (znati, biti upoznat sa), *fahmidan* (razumjeti), koji nepromjenjivo imaju dinamičko značenje, a njihov imperfektivni parnjak ima stativno značenje, kao što se vidi iz sljedećih primjera:

- a) *fouran fahmidam* (pfv.) *če mi.guyad.* / Odmah sam shvatio o čemu govori.
mi.faham (impf.) *če mi.guyi* / Shvatam šta govoriš.
- b) *fouran u ra šenaxtam* (pfv.) / Odmah sam ga poznao.
u ra xub mi.šenasam (impf.) / Ja ga dobro znam.
- c) *foran danes.t.am* (pfv.) *ke bayad be.ravam* / Odmah sam znao da trebam ići.
mi.danam (impf.) *ke bayad be.ravam* / Znam da trebam ići.

Comrie ne poistovjećuje progresivni aspekt sa imperfektivnim aspektom. Prema njegovom teorijskom radnom okviru, iako neki jezici imaju i progresivni i imperfektivni aspekt (imperfektivni aspekt ne isključuje normalno progresivno značenje), progresivni i imperfektivni aspekt razlikuju se kao dvije potpuno odvojene kategorije (Ibid. 32), što potvrđuje i perzijski jezik, koji ima i imperfektivni i progresivni aspekt, a to potvrđuje i izbor aspekatskih markera.

U vezi sa habitualnošću (navikama), što su po njemu “sukcesivna događanja nekoliko primjera date situacije” (Ibid. 26), Comrie tvrdi da se ona ne iskazuju niti inherentnim aspektualnim značenjem glagola kao leksičke jedinice (aktionsartom) niti semantikom glagolskog oblika (aspekatskom formom), već drugim prisutnim elementima u rečenici, posebno vremenskim

¹⁶ Glagol večerati je dvoaspekatski glagol u našem jeziku.

prilozima. U prvom primjeru koji slijedi vremenski prilog *har ruz* (svaki dan) upućuje na ponavljanje situacije, dok u drugom primjeru vremenski prilog *farda* (sutra) sa istim glagolskim oblikom upućuje na semelfaktivnu situaciju, tj. situaciju koja se događa jednom i samo jednom.

ali har ruz be madrase mi.ravad / Ali svaki dan ide u školu.¹⁷
ali farda be madrese mi.ravad / Ali ide sutra u školu.

Većina punktualnih situacija, prema Comriejevom mišljenju, uopće nisu punktualne, već su situacije vrlo kratkog trajanja, budući da se pod posebnim okolnostima sastoje od nekoliko uzastopnih faza (Ibid. 26), kao na usporenom filmu. Ova opservacija je posebno značajna stoga što objašnjava spajanje izvjesnih punktualnih glagola sa imperfektivnim aspektom u aspekatskim jezicima.

Analiza O. Dahla (1985) bitno se ne razlikuje od već iznesenih. Njegova definicija perfekтивности (izuzev tumačenja obilježja ograničenosti) je manje-više identična Comriejevoj. Dahlova karakterizacija imperfektivnog aspekta kao 'aktivnost u toku' nije nova. Za ispitivanje semantike glagolskog aspekta u perzijskom, posebno su značajne Dahlove informacije koje potvrđuju činjenicu da standardni kolokvijalni dijalekat modernog perzijskog zaista ima kategoriju progresivnosti, koju je opisao Dehqan (1972), kao i kategoriju imperfektivnosti.

Dahlovi podaci o glagolskom sistemu (vrijeme, način, aspekt) modernog perzijskog, skupljeni pomoću kvestionara (od ograničenog broja perzijskih informatora u kojem nije specificirao broj informatora, nivo obrazovanja, ali s obzirom na to da je glavni uvjet za cjelokupni proces prikupljanja podataka sposobnost da čitaju i govore engleski, pretpostavlja se da su obrazovani), pokazuju da je moderni perzijski jezik jedan od onih jezika u kojima postoji progresivni aspekt. Zapravo, njegov popis od 28 jezika koji imaju progresivni aspekt (Dahl 1985:90–93), u redoslijedu statističke korelacije između općelingvističke i konkretno-jezičke kategorije progresiva, ukazuje na to da je perzijski jezik na šestom mjestu kao primjer jezika korelacije općelingvističke kategorije progresiva i kategorije progresiva konkretnog jezika u kontekstima sa predikacijama.

Bacheova teorija glagolskog aspekta (1985), koja se zasniva na metalingvističkoj karakterizaciji aspekatske kategorije na osnovu ruskog

¹⁷ I u bosanskom i u perzijskom jeziku moguće je na mjestu imperfektivnih formi koristiti perfektivne forme sa značenjem navike (tj., u rečenicama koje upućuju na uobičajene situacije), posebno gdje ostatak konteksta pokazuje habitualnost.

glagolskog sistema, u ovom je članku posljednja u pregledu aspekatskih teorija. Njegov pristup se značajno razlikuje od Allena, Comrieja, Dahla i Lyonsa, jer se ne zasniva ni na teoriji odnosa “jedan oblik – jedno značenje” niti na teoriji odnosa “jedan oblik – više značenja”. Tumačenje glagolskog aspekta kod Bachea slično je tumačenju aspekta koje nalazimo kod Smithove, pošto se bazira na “dva nivoa značenja (aspekta kao gramatičke kategorije): *definicijski* i *funkcionalni aspekt*.” (Bache 1985:145)

Dvije su pretpostavke Bacheove teorije:

- a) ni teorija odnosa jedan-jedan niti jedan-više između forme i značenja nije logična u pogledu aspekatskog sistema pojedinih jezika,
- b) vrijeme, aspekt i aktionsart, uprkos tijesnim vezama jednih sa drugim, jesu autonomne kategorije.

Bache (Ibid. 145) smatra da bi se “bazično značenje” aspekata trebalo definirati na osnovu analiza distinktivnih konstrukcija, tj. na osnovu konstrukcija gdje se najčistije pojavljuje perfektivna/imperfektivna opozicija, odnosno ono što mi nazivamo vidskim parovima. Bache *definicijskim nivoom* naziva bazično značenje aspekta, što rezultira izučavanjem (distinktivnih) konstrukcija, a izvedeno značenje, koje rezultira iz uzajamnog kategorijalnog djelovanja, tj. interakcije aspekta sa kategorijom aktionsarta i vremena, naziva *funkcionalnim nivoom*.

OSVRT NA IZNESENE TEORIJE O ASPEKTU

Sve predstavljene teorije o aspektu definiraju aspekt kao govornikov/ piščev način gledanja na datu situaciju; *perfektivni* viđenje situacije kao jedne potpune (nedjeljive) cjeline, a *imperfektivni* kao fokus na srednju(e) fazu(e) (odnosno dijelove jedne situacije). Sve analize aspekta možemo podijeliti na tri grupe. Grupa I obuhvata ona tumačenja aspekta koja se zasnivaju na odnosu “jedan-jedan” između aspekatskih formi i aspekatskih značenja (jedan oblik ima jedno značenje). Allenova analiza engleskog aspekta (1966) pripada ovoj grupi. Grupu II čine one aspekatske analize koje postuliraju da aspekatski oblici imaju više nego jedno značenje, od kojih je jedno centralno, tipičnije od ostalih značenja. Unutar radnog okvira ovih pristupa, centralno značenje često se naziva osnovnim ili primarnim značenjem, a ostala sekundarnim značenjem. Comriejeva (1976) i Lyonsova teorija aspekta (1977) pripadaju ovoj grupi. Konačno, grupa III obuhvata ona tumačenja aspekta koja uzimaju za pretpostavku da se tzv. sekundarno značenje perfektivnog i imperfektivnog aspekta, ustvari, može okarakterizirati interakcijom glagolskog aspekta i

ostalnih kategorija pridruženih glagolu. Ovoj grupi pripadaju tumačenja aspekta kod C. S. Smithove (1983) i C. Bachea (1985). Princip asocijacije aspekatskih teorija naučnika treće grupe evidentan je iz sljedećih navoda: “Pretpostavljene analize zavise od interakcije između dva tipa aspekta (situacioni aspekt i stanovišni aspekt) istaknutih u ovoj knjizi. Gledište se tumači prema suštinskim odlikama situacionih tipova.” (Smith 1983:492)

“Moj pristup, dakle, uključuje dva nivoa aspektualnog značenja: definicijski nivo (gdje je osnovno značenje aspekta i njegovih članova definirano na osnovu ograničenog područja mog sistema zamjene) i funkcionalni nivo, gdje je izvedeno aspektualno značenje definirano na osnovu drugih područja mog sistema zamjene: tj., gdje se određuju interkategorijalne relacije osnovnog značenja.” (Bache 1985:145)

Na osnovu navedenih teorija i analize primjera iz perzijskog jezika i njihovih ekvivalenata u bosanskom jeziku, činilo nam se da je najlogičnije da naš stav o aspekatskim značenjima¹⁸ baziramo na odnosu između aspekatskih oblika i semantičkih aspekatskih opozicija, što je donekle slično stavu Bachea i Smithove. Naime, unutar radnog okvira Bachea i Smithove “sekundarna značenja aspekata” su rezultat interakcije kategorije vremena, aspekta i akionsarta¹⁹ (posebno između akionsarta i aspekta), a unutar radnog okvira našeg istraživanja “sekundarna značenja” nisu samo rezultat interakcije vremena, aspekta i akionsarta (posebno aspekta i akionsarta) nego i ostalih leksičkih elementa u diskursu (vremenski prilozi, subjekat, objekat(i))²⁰. Ostale leksičke jedinice u lingvističkom izrazu (i bosanskom i perzijskom jeziku) sa svojim značenjem doprinose cjelokupnom značenju, stoga se glagolski aspekt i akionsart moraju posmatrati zajedno sa semantičkim i sintaksičkim kontekstom²¹ u kojem se pojavljuje glagolski oblik.

Značenje habitualnosti, prema tradicionalnom tumačenju, sekundarno značenje aspekatske forme, isključivo je rezultat prisustva vremenskih

¹⁸ Vidjeti S. Gačanin, *Glagolski aspekt u perzijskom i bosanskom jeziku*, POF 51/2001 (2003).

¹⁹ Vidjeti S. Gačanin, *Akionsart glagola u perzijskom i bosanskom jeziku*, Znakovi vremena, Vol. 5, br. 17, Sarajevo 2002.

²⁰ U oba jezika, sva ostala značenja koja su izvan pojma perfektivnosti i imperfektivnosti, proizlaze iz interakcije aspekta i drugih kategorija pridruženih glagolu (akionsart i vrijeme), ali i neglagolskih riječi i fraza koje mogu odrediti karakter radnje (*rijetko, uvijek, često, dugo, neprekidno, odmah, iznenada, polahko, brzo* i sl.) - sveobuhvatno značenje lingvističkog izraza jeste sveukupnost značenja svih njegovih komponenata.

²¹ Aspektualnost je širi pojam od pojma aspekt, koji je gramatička kategorija, i akionsart, koji je leksička kategorija, a i najčešći su u interakciji jedan sa drugim ili sa kontekstom. Analiza aspekatskih formi, dakle, nužna je kroz tri parametra: glagolski aspekt, akionsart i kontekst.

priloga u rečenici ili aktionsarta (ili drugih ekstralingvističkih faktora) i nema nikakvu direktnu vezu sa aspekatskim markerima. U sljedećim primjerima za habitualnost u oba jezika odgovorne su fraze *har ruz* (svaki dan) i *har sal* (svake godine) a ne imperfektivne forme.

Ali har ruz be madrese mi.ravad (impf.) /Ali svaki dan ide u školu.
har sal andža mi.raftam. (impf.) / Svake godine sam tamo išao.

Kroz pregled teorijskih analiza prirode glagolskog aspekta postavljen je teorijski okvir potreban za izučavanje aspekatskih formi i njihovih značenja u kontrastivnoj analizi ove kategorije u perzijskom i bosanskom jeziku, koju nije moguće uraditi bez izučavanja aktionsarta, semantičke strane aspektualnosti.

Literatura:

- 1) Allen, R. (1966) *The Verb System of Present-day American English*. The Hague: Mouton.
- 2) Bache, C. (1985) *Verbal Aspect: A General Theory and its Application to Present-day English*. Odense: Odense University Press.
- 3) Comrie, B. (1976) *Aspect*. An introduction to the study of verbal aspect and related problems. (Cambridge Textbooks in Linguistics). Cambridge: Cambridge University Press.
- 4) Dahl, O. (1985) *Tense and aspect systems*. Oxford: Blackwell.
- 5) Dehqan, I. (1972). *Dash.t.en as an Auxiliary Verb in Contemporary Persian*. Archiv Orientalni Praha. 40/3. Pp.198205-
- 6) Lyons, J. (1977) *Semantics I-II*. London, New York & Melbourne: Cambridge University Press.
- 7) Nels, D. (1992) *An Analysis of Verbal Aspect as a Cross-linguistic Category – Implications for Language Teaching*. IRAL, Nov 92, Vol.30/4. (Dostupno na Internet adresi: <http://www3.oup.co.uk/iral/contents/>)
- 8) Persian Profile. *The UCLA Language Materials Project*. (Dostupno na Internet adresi: <http://www.lmp.ucla.edu/profiles/profp01.htm>)
- 9) Smith, C. S. (1983). *A Theory of Aspectual Choice*. Language 59. Pp. 479501-.

- 10) Silić, J. (1978) *An Approach to the Study of Aspectuality in the Croatian Literary Language*. In: Filipović, R. (ed.) *Contrastive Analysis of English and Serbo-Croatian*. Vol. 2. Zagreb: Institute of Linguistics.

A THEORETICAL FRAMEWORK FOR THE CONTRASTIVE
ANALYSIS OF THE SEMANTICS OF THE VERBAL ASPECT
IN PERSIAN AND BOSNIAN

Summary

This paper is concerned with the research of the grammatical category of the verb aspect and its character. The theoretical framework, which is necessary for the study of the verb aspect, has been set by means of the survey of different approaches to the verb aspect and aspectuality, that is, approaches adopted by different authors: Allen (1966), Vendler (1967), Lyons (1977), Smith (1983), Comrie (1976), Dahl (1985) and Bache (1985). The goal of setting this theoretical framework has been the contrastive analysis of the nature of the verb aspect category in the representatives of Slavonic and Indo-Iranian languages, Bosnian and Persian respectively. These two languages are a very good illustration of the verb aspect, since the majority of linguists believe that only in these languages there is a close correspondence between the aspect meanings and morphological tools used to express them.

Although the verb aspect is an independent grammatical category, it must be examined within the broader category of aspectuality in both languages, since aspect, most frequently, is in interaction with aktionsart and verb tense.

Adnan KADRIĆ

O PROBLEMATICI TEORIJSKOG ODREĐENJA I OPISA ZAMJENICA U GRAMATICI “BOSANSKI TURSKI UČITELJ” (1893)

KLJUČNE RIJEČI: *kontrastivna gramatika, klasifikacija, zamjenice*

Pitanje upotrebe termina tipa zamjenice i/ili upućenice u gramatičkim djelima prije svega je teorijske naravi. Međutim, u djelima kontrastivne usmjerenosti takvo pitanje je i praktične naravi, pošto njegovo (ne) razrješavanje pri opisu dvaju (L1 i L2) jezika utječe i na razrješavanje brojnih problema ne samo na razini prijevodne ekvivalencije nego i na razini formalne gramatičke korespondencije. Iako to nije pravilo, problem se ponekad javlja čak i na razini klasifikacije te “vrste/vrsta riječi” unutar gramatičkog sistema jezika koji se opisuju. O tome govori i naš rad, gdje smo uzeli za primjer dvojezičnu Berbićevu gramatiku “Boşnakça-Türkçe Muallimi. Bosanski turski učitelj” (1893).

0.0. UVOD

0.1. Iako se u jezikoslovnim studijama, osobito onim u novije vrijeme, problematizira značenje i upotreba pojma “zamjenice”, kad bacimo makar i letimičan pogled na većinu gramatika indoevropskih jezika, uočavamo pojavu koja je već postala i opće pravilo: termin zamjenice u većini gramatika u praksi gramatičara, tačnije autora gramatika i udžbenika, naprosto je “nezamjenjiv”. Premda se i mi u našem radu bavimo relativnošću gramatičkoga značenja navedene kategorije vrste riječi, daleko od toga da time kanimo sugerirati nužnost moguće zamjene tog termina u gramatici maternjega jezika. No, svijest o “neadekvatnosti” terminološke oznake za širok opseg različitih značenja kojim se ona, ta značenja, žele obuhvatiti, zašto to ne naglasiti, nije novijeg datuma. U

našem radu naprosto želimo ukazati na spomenutu pojavu i u gramatici Ibrahima Berbića, izdatoj krajem 19. vijeka.

0.2. Mišljenja smo da se neadekvatnost upotrebe terminološke oznake “zamjenice” za iskazivanje svih funkcija navedene vrste riječi – koje se pod tim pojmom podrazumijevaju, najjasnije uočavaju u djelima kontrastivne naravi. To je prvi razlog zašto smo se odlučili aktualizirati navedeni problem na primjeru navedenoga djela (*Bosanski turski učitelj*). Drugi razlog jeste sljedeći: gramatička tradicija osmanskog turskog s kojim Berbić uspoređuje gramatički sistem maternjeg, bosanskoga jezika doista poznaje različite termine za oznaku navedenih različitih “susstitutucijskih i deiktičkih” gramatičkih kategorija koje se iskazuju “zamjenicama”, kao što su: kinâyât / ”narečenici”, zamirler (zamjenice) i mübhemât (neodređene riječi). Tačnije, Berbićeve upućenice, “narečenici” = zamjenice + ukazna imena + “nerazborna” imena. Imajući na umu da je današnja klasifikacija zamjenica u modernom turskom jeziku različita od navedene Berbićeve u osmansko-turskom jeziku 19. stoljeća, i da se sa pristupima sličnim u Berbićevoj gramatici srećemo samo u klasičnoj osmanskoj gramatičkoj tradiciji, te da se sa nekim aspektima te klasifikacije u modernom turskom jeziku srećemo tek u nekim teorijskim kontrastivnim studijama, doduše, s drukčijom formulacijom i terminološkim određenjima, mislimo da je potrebno skrenuti pažnju i na fenomen ukupne Berbićeve klasifikacije “zamjenica” i(li) upućenica u bosanskom (L1) i turskom (L2) jeziku.

Šta to zapravo znači? To znači da se Berbić, uspoređujući dva različita jezika i dvije tako različite gramatičke tradicije, morao sresti sa problemom ne samo teorijskog određenja i/ili klasifikacije “zamjenica” / upućenica nego i sa problemom njihova opisa u oba (L1 i L2) jezika.

1. “NAREČENICI:KINÂYÂT”: ZAMJENICE:ZAMÎRLER U BOSANSKOM I TURSKOM JEZIKU

1.1. Berbićeve definicija zamjenica i upućenica

1.1.1. *Definicija zamjenica u bosanskom*

1.1.1.1. Berbić u bosanskom definira zamjenice kao riječi koje stoje umjesto imenica:

[İsimlerin yerine kâ'im olan kelimelere zamâyir denilür niteki

1.1.2. *Definicija “zamjenica” u turskom*

1.1.2.1. U poglavlju *Nar'ečenici* = *Kinâyât* (50b) on uvodi čitatelje u jednu zanimljivu skupinu riječi koje

(*Škola je za državu od velike koristi jer ona nabavlja ovoj dobre građane*)'nin yerine = (Škola nabavlja državi dobre građane) ... 100a].

1.1.1.2. Posve je očito da se Berbić pri terminološkom preciziranju navedene vrste riječi koristi već ustaljenim terminom u južnoslavenskoj gramatičkoj terminologiji u Bosni i Hercegovini na kraju 19. stoljeća. Isti termin nalazimo i u *Gramatici bosanskog jezika* (1890) u izdanju Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu.

imenuje kao “kinâyât”, a zapravo ta skupina predstavlja riječi koje ukazuju i na druge, “upućivačke” funkcije “zamjenica”, kojih, izgleda, ni sam autor gramatike nije bio posve svjestan. Definiciju vrste riječi koju imenuje kao *nar'ečenici* ili kinâyât Berbić definira na sljedeći način:

[... Mesto poznati imenica u govoru i u pisanju što se upotrebljuju r'eči na tri ruke su: prvo (*zamîr*) ili (*muzmer*), drugo ukazne zam'enice (*ism-i ișâret*), treće nerazborne (*mübhemât*); 50b].

1.1.2.2. Međutim, odvojeno daje i definiciju zamjenica (u značenju termina *zamîr*):

[R'eči koje zamenjuju imenice zovemo zamenice... 50b–52b].

U južnoslavenskoj gramatičkoj tradiciji i u 19. stoljeću zamjenice su posebna kategorija vrste riječi, dok je u osmanskim gramatikama poznat i “širi” termin *kinâyât* (= upućenice), koji obuhvata zamjenice, pokazna imena i neodređena imena. U gramatici *Kavâ'id-i Osmâniyye* M. Fuada i A. Dževdeta imamo istu podjelu kao i kod Ibrahima Berbića. Dragomanović (1870:66) navedeni termin, *kinâyât*, prevodi kao “prinosne rieči” (također, *zamîr* = “zaima”, *ism-ișâret* = “ime pokazno”, *mübhemât* = “zaima tajno, zaima neopredeljeno”). Ista je situacija sa djelom *Külliyâtı Kavâ'id-i Lisân-ı Osmânî*, kao i sa svim sličnim, priručnim gramatikama osmanskog jezika. Kao što vidimo, Berbić je naprosto suočen sa dvije različite gramatičke tradicije koje imaju različit pristup vrsti riječi koja postoji u obama (L1 i L2) jezicima, ali sa različitim terminološkim odrednicama. Osim toga, isti termin “zamjenice” ima različit pojmovni opseg u svakom od (L1 i L2) jezika koje opisuje.

1.2. Berbićeva klasifikacija “zamjenica” u bosanskom i “zamjenica” u turskom jeziku

1.2.1. *Klasifikacija zamjenica u bosanskom*

1.2.1.1. Berbić, kako smo gore spomenuli, definira zamjenice u bosanskom u skladu s domaćom gramatičkom tradicijom. Ali, kad daje njihovu klasifikaciju, onda to čini jezikom i opisom tipičnim za osmansko-tursku gramatičku tradiciju:

[Zamîrler iki nev‘ olub biri zamâyir-i asliyye (*munfasılla*) ve diğeri zamâyir-i nesebiyye (*muttasıla*) dir; 100a].

Prema njemu, dvije su vrste zamjenica u bosanskom:

- a) osnovne / *zamâyir-i asliyye* (koje još naziva samostalnim / *munfasıla*, i
- b) *nesebiyye*, koje još naziva spojenim / *muttasıla*.

1.2.1.2. Berbić u nastavku daje definicije i opis sljedećih vrsta zamjenica u bosanskom:

a) *Lične (şahsiyye)*:

- 1) jesu ‘zamjenice koje zamjenjuju imenice’

[... zamâyir (şahsiyye) dahi denilür ki ismin yerine kâ’im olarak ... 100a].

- 2) Povratne zamjenice (zamâyir-i lâzime-i merci‘iyye / mübhem): vrsta ličnih zamjenica koja se koristi da se pokaže da se radnja o kojoj se govori ne prenosi na

1.2.2. *Klasifikacija zamjenica u turskom*

1.2.2.1. Berbić zamjenice u turskom dijeli na pet vrsta (52b):

- *lične* (zamîr-i şahsî) ili (zamîr-i munfasıl),
- *priložne* (zamîr-i izâfî) ili (milkiyye),
- *prisvojne* (zamîr-i vasfî),
- *glagolske* (zamîr-i fi‘lî) i
- *prilučne* (zamîr-i nesebî).

Lične zamjenice u turskom (zamâyir-i şahsiyye), po obliku, Berbić ubraja u “*neslučene*”, a za njih koristi i termin *munfasıla*. Ostale četiri vrste (priložne, prisvojne, glagolske, prilučne) za Berbića su “*slučene zamenice*” (*zamâyir-i muttasıla*; 52b).

1.2.2.2. Berbić potom prelazi na detaljniji opis navedenih vrsta zamjenica, kako slijedi:

- a) *Lične* su zamjenice one “što lica imena zame’njuju i kazuju” (52b).
- b) “*Priložne zamenice*” (*zamîr-i izâfî*) Berbić opisuje na sljedeći način:

[... roditelnog (padeža) na kraju priložne imenice od slučene zamenice jedna dodaje se te podlogsko (*muzâf ileyhovo*) nadvlastništvo nad prilogom (*muzâfom*) znači. Dakle, podlog kog lica bude priložna

drugu osobu ili stvar, nego da se vraća na vršitelja radnje bez obzira o kakvoj se osobi radi i bez obzira na to da li je jedna ili više osoba (102a).

Berbić u jednoj napomeni (104a) ističe da *lične* i *povratne zamjenice* mogu biti i *samostalne* i *spojene* [... zamâyir-i şahsiyye ve merci'yye-i lâzime ahvâl-i sittenin ba'zılarında iki sûretle müntehâ olurlar ya'ni tâmme, ve maksûra (muttasıla ve munfasıla)... 104a];

b) *Pitajuće zamjenice (zamâyir-i istifhâmiyye)*:

zamjenice pomoću kojih pitamo za nepoznate i neznane osobe i stvari [... Mezkûr zamîrlerle tanılmıyan ve gayri ma'lûm olan eşhâs ve eşyâ için su'âl ediyoruz... 104a];

c) *Priložne zamjenice (nesebiyye)*:

zamjenice koje objašnjavaju, osim osoba koje su gramatički određene (govornik, sugovornik, odsutno lice), i druge stvari (106a), a među njih se ubrajaju i *prisvojne zamjenice*: riječi koje ukazuju i pojašnjavaju šta kome pripada i čije je nešto vlasništvo a dobijaju se na pitanja: *çiji* - ako se radi o muškom rodu, *çija* - ako se radi o ženskom rodu i *çije* - ako se radi o srednjem rodu (106a);

d) *Ukazne zamjenice (zamâyir-i işâretiyye / ism-i işârat)*:

zamenica (*zamîr-i izâfi*) od istog lica valja da bude. U prvog lica jednine (*müfred-i mütekellim*) zamenica (-*M*) (u množine) *mütekellim me'a-l-gayr* (...) dostavljaju se; 54b-56b];

c) *"Prisvojne zamenice" (zamîr-i vasfî)* Berbić pojašnjava na sljedeći način:

[... Prisvojne zamenice u jednini (*Kİ*) da množina postane (-*LER*) dočetak dodaje se, (-*KİLER*) bude te imenici ili nekoj zamenici da nešto pripada znači i namesto prid'eva upotrebljuje se... 66b];

d) *Prilučne zamjenice (zamîr-i nesebî)*:

[...Od dv'e imenice ili od jedne imenice i jedne zamenice (složenoj izreki i misli "*cümle-i ismiyye*" a izrekinu podmetu (haber) rekne se (te njima od prvog i drugog lica zamenice dostavlja se i ove prilučne zamenice zovu se. Umesto trećeg lica zamenice podmetni dočetak dostavlja se.

(prvo lice jednine)

- *M* = (SAM)

Ben 'âlimim = (Ja uče van sam) ... 68b];

e) *Glagolske zamjenice (zamîr-i fi'li)*:

[... (Ove zamenice na kraju glagolja dostavljaju se te značu činitelja (fâ'ila) lice.

upitne riječi kojima se daje odgovor na pitanje *ko* i *koji*, *koja*, *koje* - prema rodu onoga o kome / čemu se pita (...mes'ûlin cinsine göre... 110a);

e) *Odnosne zamjenice (zamâyir-i mevsûla / ism-i mevsûl):*

imena koja se koriste da povežu govor (rečenicu), koji sadrži nove misli u odnosu na govor kojim se nešto izriče (110a).

1.2.1.3. Dakle, imamo osnovni tip podjele zamjenica na osnovu oblika:

a) samostalne / *munfasıla*, i

b) spojene / *muttasıla* zamjenice.

Prve zamjenice Berbić još naziva osnovnim ili čak i ličnim (*şahsiyye*), dok druge naziva priložnim (*nesebiyye*). S obzirom na oblik neke zamjenice one mogu biti i spojene i samostalne (104a). U tekstu Berbićeve gramatike ne postoji jasan opis klasifikacije zamjenica u bosanskom, tako da on često pri klasifikaciji nastoji definirati određenu vrstu zamjenica na osnovu više kriterija, i po obliku, ali i po značenju. Nejasno se naslućuje podjela zamjenica na imeničke (*lične*, *povratne*, *upitne*) i pridjevske (*prisvojne*, *ukazne*, *odnosne*). Čak spominje i *zamâyir-i mürekkebe* (*složene zamjenice*).

Oni uzgred glagola obširno razjasniće se. (Prvoga lica jednina (*mütekellim vahdeh*) (M) kao što: *okudum* = učih, čitah, ... 70b].

1.2.2.3. Zanimljivo je da Berbić, osim gore navedenih ranije klasificiranih vrsta zamjenica, dodatno opisuje i sljedeće vrste “zamjenica”:

- *neodređene* (*zamîr-i mübhem*) - 54b;
- *ukazne* (*ism-i işâret*) - 70b;
- *družne* (*zamîr-i müsâreket*) - 76b;
- *upitne* (*mübhemât-ı istifhâmiyye*) - 78b;
- *neoznačene* (*mübhemât*) / *povratne* (*zamîr-i lâzım*) - 78b.

Zašto “dodatno”? Zato što naprosto počinje u opis uvoditi, logikom maternjega jezika i one “podvrste” riječi / “narečica” (*kinâyât*), koje u osmanskom, nedvojbeno, klasificira odvojeno od zamjenica. Navedene podvrste – *ism-i işâret* i *mübhemât* – počinje uvoditi u opis koristeći se logikom opisa zamjenica u bosanskom jeziku a u skladu sa već postojećom gramatičko-terminološkom tradicijom. Nakon detaljnog uvida u *Gramatiku*, došli smo do sljedećeg zaključka: Berbić je svjestan postojanja termina šireg od termina “zamjenice”, što se vidi i po njegovom trudu da taj termin prevede na bosanski *kinâyât* = *narečenici*.

Pri susretu dviju gramatičkih tradicija sa različitim pristupom opisu vrste/vrsta/podvrsta riječi koje se terminološki ne određuje po istome principu ili, pak, koriste isto ime i u “užem” i u “širem” značenju, nužno se javlja i problem uporedne (kontrastivne) klasifikacije te vrste riječi.

1.3. Berbićev opis gramatičkih osobina zamjenica i/ili upućenica/narečenika

1.3.1. *Gramatičke osobine zamjenica u bosanskom: rod, broj, padež*

1.3.1.1. U samoj definiciji zamjenica Berbić uvodi i kategoriju lica, kao sastavni dio gramatičkoga opisa:

[... her kelâmnda ‘ilm-i kavâ’idin gôsterdiği üç şahıs tefrik ve temyîz ediyor; 100a].

Daje nazive za tri lica (prvo ili lice govornika / *mütekellim*, drugo ili lice sugovornika / *muhâtab* i treće ili lice odsutnoga / *gâ’ib*). Zanimljivo je da Berbić u terminološko nazivlje pri opisu lica kod prisvojnih zamjenica u bosanskom uvodi još jednu distinkciju: razlikovanje termina za treće lice na principu različitosti roda odsutnoga - *zamjenica za odsutnoga / gâ’ib: zamjenica za odsutnu / gâ’iba* (106a). Za prvo lice, govorno lice u jednini, Berbić koristi i termin *mütekellim vahdeh*, tj. ‘govornik sam’, dok za isto lice u množini koristi i termin *mütekellim me’a-l-gayr* ‘govornik sa ostalim’ (106a). Sastavni dio Berbićeva gramatičkoga opisa zamjenica jeste i ukazivanje na kategoriju broja (jednine / *müfred* i množine / *cem’*) kod nekih vrsta zamjenica.

1.3.2. *Opis gramatičkih osobina zamjenica u turskom: rod, broj, padež*

1.3.2.1. *Kategoriju lica* kod ličnih zamjenica u turskom Berbić opisuje na sljedeći način:

[U svakom govoru razlikujemo tri lica, te ovije prvo lice koji govori (*mütekellim*) u jednini (*ben*) ja, u množini (*biz*) mi; drugo lice kome se govori (*muhâtab*) u jednini (*sen*) ti, u množini (*siz*) vi ... 52b].

Pri opisu lica turskih z. daju se i naši i osmanski termini. Najčešći termini iz bosanskog jezika jesu: *prvo lice jednine, prvo lice množine, drugo lice jednine, drugo lice množine, treće lice jednine i treće lice množine*. Za oznaku prvog lica zamjenica u turskom jeziku Berbić koristi i osmanske termine *mütekellim vahdeh* (tj. “govornik sam”) i *mütekellim me’a-l-gayr* (“govornik sa ostalim”). Za drugo lice koristi termin (*muhâtab*) a za treće lice termin (*gâ’ib*). Napominjemo da nema termina *gâ’iba* za oznaku trećeg lica odsutne ženske osobe (vjerovatno zbog nepraviljenja distinkcije na osnovu roda u turskom – op. A. K.). Različite supletivne oblike zamjenica u turskom za lica u

1.3.1.2. Opis roda zamjenica u bosanskom Berbić počinje sa opisom ličnih zamjenica (100a). U bosanskom zamjenice imaju tri roda. Lične zamjenice za prvo i drugo lice imaju po jedan oblik za sva tri roda, npr.: [... Mütekellim (*prvo lice*) üç cins için müfredî (*ja = ben*) cem'î (*mi = biz*); 100a]. Lična zamjenica za treće lice ima posebne oblike za oba broja i sva tri roda. Povratna zamjenica *sebe / se* u bosanskom ista je za sva tri roda i oba broja, npr.:

[... (*sebe = yahud = se* (*kendi*) niteki *ja branım sebe = ben kendimi vıkâye ediyorum*) (*ti braniš sebe...*102a].

Pri davanju prijevodnih ekvivalenata u turskom jeziku za bosansku povratnu zamjenicu *sebe / se* Berbić navodi izraze u turskom tipa: *lična zamjenica + posvojno-povratna zamjenica kendi + finitni glagol (aktiv), ili refleksivni glagolski oblik (dodavanjem alomorfnog sufiksa -in na glagolsku osnovu)*. Pitajuće zamjenice *ko* i *što* iste su za sva tri roda [*Ko?* = kim) (*što?* = ne) ol ki bilâ-fark ecnâs selâse-i eşhâs için kullanılır ve sonraki eşyâ için kullanılır; 104a] i nemaju množine [Bunların cem'leri yokdur; 104a]. Posvojne zamjenice imaju različite oblike za rodove: za muški / *cins-i müzekker* [memlûk-i müzekker, *moj brat* = (benim kardeşim); 106a], za ženski / *cins-i mü'ennes* [memlûk-i mü'ennes, (*moja sestra* = benim

singularu i pluralu, i osnovne oblike i njihove promjene kroz padeže, Berbić detaljno daje za sljedeće zamjenice: lične, priložne / vlastične / prisvojne, razborne (povratne), prisvojne sa *-ki* (pridjevske), prilučne, glagolske, ukazne, družne. Od neoznačenih povratnih zamjenica kroz lica navodi oblike povratne zamjenice *kendi* (sa pridodatim posvojnim sufiksima). Kod ukaznih zamjenica (*ism-i işâret*) koriste se i sljedeće terminološke oznake za lice: *bliže, prvo lice, odkučeno u jednini, daleko u jednini* (70b). Upitne (76b) i većina neoznačenih (80b) zamjenica u turskom u Berbićevoj gramatici nemaju promjene kroz lica.

1.3.2.2. Opis kategorije broja kod zamjenica ne daje se odvojeno, već se samo koriste terminološke oznake *jednina, množina, müfred i muhâtab*, koje upućuju na to kako izgleda oblik određene zamjenice u množini. Nastavak *-lar / -ler* u Berbićevu opisu dobivaju sljedeće zamjenice:

- a) lične zamjenice “radi politike (ta'zima)”, npr. *bizler, sizler* (54b);
- b) prisvojne zamjenice sa *-ki* kojima se dodaje “dočetak *-ler*” da označi pripadanje nečemu a upotrebljava se namjesto pridjeva, npr., *benimkiler* (66b);
- c) prilične zamjenice “množinski dočetak *-ler*”, npr. *-dir + -ler* > *dirler* (68b);
- d) oblik glagolske zamjenice za 3. lice plurala (= *ler*) (70b);

hemşirem); 106a], i za srednji / bitaraf [memlûk bitaraf, (*moje d'ete* = benim çocuğum); 106a]. Pri nabravanju posvojnih zamjenica za treće lice Berbić spominje i zamjenicu svoj [...(*svoj brat* = kendi kardeşi), (*svoja sestra* = kendi hemşiresi), (*svoje d'ete* = kendi çocuğı); 108a]. To je ustvari prisvojno-povratna zamjenica čije značenje Berbić u prijevodu poistovjećuje sa značenjem prisvojno-povratne zamjenice *kendi*. Pitajuće riječi (zamjenice) koje ukazuju na veličinu [Büyükliğini su'âl zammında ... 110a], kao što su: *koliki, kolika, koliko* (ne kadar), imaju posebne oblike za rodove kao i “ukazne zamjenice” koje odgovaraju na postavljeno pitanje oblicima: *ovoliki, ovolika i ovoliko* (bukadar, bunun kadar), *toliki, tolika, toliko* (şu kadar, şunun kadar), *onoliki* i sl. (110a). Slična situacija je i sa upitnim zamjenicama *kakav, kakva, kakvo* (nasıl), i ukaznim zamjenicama *ovaki, ovaka, ovako* (böylesi), *takvi, takva, takvo* (şöylesi) i sl. (110a).

1.3.1.3. Promjena ličnih zamjenica (ahvâl-i sitte) podrazumijeva i razlikovanje oblika zamjenica kroz padeže. Kod zamjenica gdje se koriste različiti oblici za rod, Berbić daje promjenu svih navedenih oblika. Inače, Berbićev opis deklinacije zamjenica u bosanskom iscrpan je i detaljan. Opis deklinacije povratnih zamjenica (*zamâyir-i lâzime-i merci'yye / mübhem*) u bosanskom jeziku Berbić daje na sljedeći način:

- e) ukazne zamjenice, npr., *bunlar, şunlar* i sl. (72b);
- f) upitne zamjenice, npr., *kimler* (76b); neoznačena povratna zamjenica *kendi* u pluralu (*kendiler, kendüiler*; 78b);
- g) neoznačena zamjenica *kim* (80b).

1.3.2.3. U tematskoj cjelini *Rodovi - Ecnâs* (52b), u Berbićevu opisu kategorije roda kod zamjenica u turskom, srećemo svega jednu jedinu rečenicu, koja glasi:

[U zamenica ko ni u drugi r'eći nema rodova; 52b].

1.3.2.4. Opis deklinacije zamjenica u turskom kod Berbića je detaljan. Slijedi tematska potcjelina *Padeži (Ahvâl)* (50b), gdje se objašnjava koji su nastavci za genitiv (roditelni / izâfet) po licima, kako slijedi: 1. l. jdn. *-m*, 2. i 3. l. jdn. *-n* (*benim, senin, onun*). Nastavak je za dativ (*datelni*) za sva tri lica u jednini isti *-na* (50b): *bana, sana, ona*. U akuzativu (*vinitelnom*) u sva tri lica nastavak je za jedninu *-i* (50b): *beni, seni, oni*. U lokativu (*imatelnom*) padežni je nastavak *-de*, a u ablativu (odlagatelnom) padežni je nastavak *-den* (50b). Za treće lice jednine i množine karakteristična je promjena koja zahtijeva različite prijevodne ekvivalente u našem jeziku: tu se srećemo sa nekom vrstom gramatičke homonimije zamjenica (tj. višeznačnošću sa aspekta roda istoga padežnog nastavka kod lične zamjenice); 54b.

[... Mücerred - (izâfet) *sebe* (meʕ'ûl leh) *sebi*, *si* (meʕ'ûl bih) *sebe*, *se* (meʕ'ûl nidâ'i) - (meʕ'ûl me'a) *sobom*, bunlar eʕhâsin cümlesinde farksız kullanılır; 102a].

Upitne zamjenice *ko* i *što* predstavljene su kroz padeže bez posebnih oblika za rodove i bez oblika za množinu (104a). Berbić, pored naglašenih (dužih)/ *tâmme* oblika, daje i opis nekih nenaglašenih (enkličkih) / *maksûra* (kraćih) oblika ličnih i povratnih zamjenica. Tačnije, on naglašava da neke lične i povratne (*merci'iyye-i lâzime*) zamjenice u određenim padežima imaju kraće i duže oblike koje on još imenuje kao spojene / *muttasıla* i odvojene / *munfasıla*, aludirajući na to da se 'spojene' zamjenice ne mogu samostalno upotrebljavati u jeziku. Daje i grafički prikaz tih oblika:

[... (tâmme yahud munfasıla)

NJU NJOJ MENI SEBE NJE NJEGA TEBE MENE

| | | | | | | |

JU NJU MI SE JE GA TE ME

(maksûra yahud mutasıla); 104a].

Interesantnim nam se čini i Berbićev opis upotrebe nekih zamjenica u svakodnevnom govoru (106). Slijedi vrlo detaljan opis deklinacije priložne / prisvojne zamjenice *moj* (benimki) u jednini i množini - *moji* (benimkiler), uz prijevodne ekvivalente na turskom jeziku (106a–108a). Berbić ističe da se zamjenice *ovaj* (bu), *taj* (şu), *onaj* (o) dekliniraju isto kao "određeni

Slična je situacija i u ostalim padežima, kod ličnih zamjenica za 3. lice u Berbićevoj gramatici turskog jezika (npr. *onunla* = s njome; 54b). Nakon nabranjanja priložnih zamjenica, slijedi opis njihove promjene kroz padeže, koji uključuje i opis morfonoloških pojava koje su prateći element određenih padežnih oblika. Berbić ukazuje i na ostale slučajeve homonimije priložnih zamjenica u turskom (56b), npr.: [... (*kalemleri* = njegova pera (ili njihovo pero (ili pera) (*kalemlerinin* = njegovi pera (ili njihovog pera (ili njihovi pera) (*kalemlerine* = njegovim perima (ili njihovom peru ili (njihovim perima), (*kalemlerini* = njegova pera (ili njihovo pero) ili njihova pera) 58b]. Opis prisvojne zamjenice sa *-ki* (*vasfî*) dat je detaljno, a opis deklinacije koncentriran na izraze tipa *priložna zamjenica + prisvojna zamjenica -ki*, npr. N jdn. *benimki* (moj), G jdn. *benimkinin* (moga), a data je i deklinacija izraza tipa *posvojni G imenice (> posv. pridjev) + prisvojna zamjenica -ki*, npr. N jdn. *Hasaninki* (Hasin), G jdn. *Hasaninkinin* (Hasina), D jdn. *Hasaninkine* (66b–68b) itd. Kod priložnih zamjenica (*zamîr-i nesebî*), koje se koriste, kako Berbić navodi (68b), kao zamjenice dopune predikatu (*haberu*) ili kao predikatski (podmetni) dočetak u 3. licu (*-dir je*; *-dirler su*) ne možemo uopće ni govoriti o deklinaciji. Glagolske zamjenice u turskom "dostavljaju se na kraju glagolja" i one ukazuju na lice

pridjevi” (sıfât-ı mahsûsa, 110a). Deklinacija odnosnih zamjenica *koji, koja, koje* (kim ki, ki) data je neselektivno i kroz primjere njihove upotrebe u rečenici (110a–112a).

vršitelja radnje / “fâ‘ila” (70b). Dakle, imaju promjenu po licima, ali ne i kroz padeže. Deklinacija ukaznih zamjenica sa manje ili više naglašenom deiktikom funkcijom (prostor, način, osobina / “kakvoća” i sl.) detaljno je data sa pojedinačnim osobitostima (72b–76b), uključujući i deiktike zamjeničke izraze *kendi + priložne zamjenice*, npr. > D *kendülerine/ kendilerine* (njima), L *kendülerde / kendilerde* (u njiha) itd. Opis društinih zamjenica (recipročnih) u Berbićevoj gramatici sastoji se ustvari od promjene zamjeničkog izraza *birbiri + priložna zamjenica*, npr. 1. l. G mn. *birbirimizin* (mi jedan drugoga), 1. l. D mn. *birbirimize* (mi jedan drugom) itd. (76b). Od upitnih zamjenica u turskom Berbić daje samo deklinaciju upitne zamjenice *kim* kroz tri lica i četiri padeža (G, D, Ak, Ab), npr., N jdn. *kim* = tko, N mn. *kimler* = tko su, G jdn. *kimin* = čî, G mn. Neoznačena / neodređena zamjenica *kim* nema promjene kroz padeže. Pokazno-adverbijalnu zamjenicu *şura* = (tuda) Berbić mijenja kroz šest padeža u oba broja, G jdn. *şuranın* = tudašnjeg, G mn. *şuraların* = tudarnje, D jdn. *şuraya* = (dotle), D mn. *şuralara...* itd. (78b). Zamjenica “potvrđenja” (78b) *kendi* (on sobom), *kendiler* (sami sobom) uglavnom se daje kroz padeže kad stoji uz izraz *kendi + priložna zamjenica*. (npr., *kendi kendine* = sam sebi) i sl.¹

¹ Zamjenica *kim* kod Berbića ima i neodređeno-odnosno ili pogodbeno-odnosno značenje, npr. u idiomatskom izrazu *kim olursa olsun* (ko je da je), i/ili u rečenici *Onların kimi böyle kimi şöyle dedi = Od njih đekoji tako đekoji ovako reče* (80b). Daju se i neka idiomatska značenja zamjenice *kim* (80b). Zanimljive su i značenjske nijanse u Berbićevim primjerima: a) *Bizim*

Berbićev opis gramatičkih osobina “zamjenica” (ustvari “narečenika” / upućenica) u turskom zauzima više prostora u gramatici nego opis zamjenica u bosanskom. U lingvistici se navedena pojava može predstaviti i na sljedeći način: *prirodni jezici ispoljavaju tendenciju da funkcioniraju kao sistemi, ili bolje rečeno kao sistemi sistemâ, ali ako se ti sistemi proučavaju primjenjivanjem nekih eksternih kriterija kao što je (a)simetričnost, neki segmenti njihovih globalnih struktura pokazat će se sistematičnijim od drugih.*² Posve je uobičajeno da se opis “preklapa” na dodirnim tačkama gdje se ispoljavaju sličnosti u jezicima, ali kad imamo slučaj postojanja jedne pojave u jednom (L1) a nepostojanja iste u drugom (L2) jeziku, ili se pak te pojave bitno razlikuju, onda je posve prirodna pojava asimetričnosti opisa, koja se ispoljava i u “količini” podataka u gramatičkom opisu te pojave.

1.4. Termin “narečenici” u južnoslavenskoj i “kinâyât” u osmanskoj gramatičkoj tradiciji

1.4.1. Ako bacimo letimičan pogled na naše gramatike u 19. stoljeću, uočit ćemo sljedeće terminološke oznake koje su se unutar šire južnoslavenske gramatičke tradicije³ koristile za “zamjenice”:

- a) *pronomeni*⁴;
- b) *zaimenak*⁵; *městoimenije*⁶;

kimimiz çalışıyor kimimiz çalışmaz = Od nas neki mori se a neki ne mori se, gdje je zamjenica kim u funkciji subjekta rečenice; b) *Kimine mükâfât kimine mücâzât verildi = Nekoga kazniše nekome naknadu dadoše*, gdje je z. kim u funkciji daljeg objekta u dativu (80b). Zamjenice za neodređeno lice *kimse/ kimsene (jedan ko)*, *hepsi (sve)*, *hiç kimse (nitko)*, *her (svaki)*, *herkes (svatko)*, *herbir (svaki)*, *her biri (svaki)*, *her nesne (svašto)*, *ikiside (obadvojca)*, *berheri (svako)* Berbić daje samo u osnovnom obliku. Posebna je upotreba zamjenice *ne* kao upitne (*Ne yapdın? - Šta si učinio ili uradijo; Ne oldu? - Šta bi?:* 80b), kao određene / zamjenice za “preuzetak” / “istigrak” (*Ne olursa olsun - Šta bilo da bilo;* 80b) i neodređene zamjenice (*Ne oldu bilmem - Ne znam šta bi;* 80b). Međutim, Berbić ne daje opis deklinacije te zamjenice, iako daje njezinu upotrebu u različitim idiomatskim konstrukcijama (82b). Pogodbeno-odnosna zamjenica *nasıl (kako)* data je u različitim značenjima slično kao i zamjenica *ne* i zamjenica *nice*, u različitim rečenicama i idiomatskim konstrukcijama (82b). Zamjenica *kaç*, kako Berbić opisuje, također može biti upitna, određena i neodređena kao i prethodne tri zamjenice (82b). Osim navedenih, Berbić na isti način opisuje i zamjenicu *kangi* (84b). Opis deiktičke funkcije “zamjenice” -*ki* (78b) i priložni izrazi sa pokaznim i neodređenim zamjenicama (npr. *bu kadar = ovoliko*, *her ne kadar = koliko god je;* 84b) na kraju su opisa zamjenica unutar Berbićeva opisa turskoga jezika.

² Bugarski (1997:239) Ka jedinstvu lingvistike.

³ Cit. prema: Mevlida Karadža (1984).

⁴ M. A. Reljković: *Nova slavonska i nimačka gramatika*, Agram 1767.

⁵ Lovro Sitović Ljubuški: *Grammatica Latino-Illyrica ex Emmanuelis, Aliorumque Approbatorum Grammaticorum Libris ... Venetiis 1781.*

- c) *zaimе, zaimenik, zaimenak* pl. *zaimena*⁷;
- d) *zamjenice /zamenice*⁸;
- e) *namjesnik*, kao i
- f) *zamjenik*⁹.

Da podsjetimo, u južnoslavenskim gramatikama u 19. stoljeću srećemo i termin “narečje”, koji ima sljedeća značenja:

- a) narečje ili narječje u značenju *dijalekt, izgovor, govor, način govorenja, izgovornost, izgovorstvo*;
- b) narječje u značenju *prilog, adverb* (Milaković, Ninković, Popović, Stulli, Vujić, Zaharijević, Vuk, Smotricki, Mrazović, Vidaković, Vujić);
- c) narječje u značenju *gerundium* (Ninković).¹⁰

No, Berbić je umjesto termina “*narječje*” u značenju *priloga* koristio termin “*narečice*” /*zarfu hal*, tj. “reči koje radnju podloga ili neku kakvoću izbliže označuju” (BTU 189b). Dakle, termin “narečenik” (ili narečenici) u Berbićevoj gramatici nije nastao na osnovu analogije sa postojećim terminom “narječje” u značenju *priloga*. Osim toga, izraz “kinâye” u klasičnoj orijentalnoj filologiji označava “izraz ili riječ koja upućuje na nešto, na drugu riječ ili izraz” (nešto kao “upućivačke riječi”). Taj termin koristi i Berbić (sa našom terminološkom istoznačnicom “narečenik”). Jedna od mogućih pretpostavki za tvorbu izraza “narečenici”, dakle, možda može biti i Berbićeva prijevodna analogija¹¹, pri prevođenju izraza “kinâyât” u naš jezik. Na kraju, posve je utemeljeno govoriti i o intuitivnom Berbićevu razlikovanju posebne vrste riječi koja u sebe uključuje

⁶ Rukovodstvo k’ slavenstaj gramatice vo upotreblenije... izdano trudom Avrama Mrazoviča 1794; M. Vidaković: *Gramatika serbska crkvenim slovima štampana*, Pešta 1838; I. Zaharijević: *Srbska gramatika*, Beograd 1847; Srbska gramatika spisao Petar’ Ninković’ ... Beograd 1848.

⁷ Š. Starčević: *Nova ričoslovica ilirička*, Trst 1812; A. Mažuranić: *Temelji ilirskoga i latinskoga jezika za početnike*, Zagreb 1839; V. Babukić: *Ilirska slovnica*, Zagreb 1854; V. Pacel: *Nauka o prišlovu u jeziku hrvatskom ili srpskom*, Zagreb 1860; A. Veber: *Slovnica hrvatskoga za srednja učilišta*, Zagreb 1876.

⁸ Gramatika bosanskog jezika za srednje škole, dio I, II: *Nauka o glasovima i oblicima*, Sarajevo 1890; Đ. Daničić: *Mala srpska gramatika*, Beč 1850; M. Divković: *Oblici i sintaksa hrvatskoga jezika za srednje škole*, Zagreb 1908; T. Maretić: *Gramatika i stilistika*, Zagreb 1899; Ibrahim Edhem BERBIĆ: *Bosanski turski učitelj*, Carigrad 1893.

⁹ Cit. prema: Ljiljana Stančić (1986).

¹⁰ Usp. Stančić (1986) i Karadža (1984).

¹¹ Prijevodna analogija vrlo je značajna pri Berbićevom prevođenju termina iz osmanske tradicije kad u južnoslavenskoj gramatičkoj tradiciji ne postoji slična kategorija, pojava, vrsta riječi i sl. Usp. izraz *şibh-i fi’l* i “nalikovac glagolja”.

i zamjenice i neke druge “deiktičke riječi”, a mogla bi se uvjetno predstaviti gramatičkim terminom “*upućenice*” (što je zapravo i formalni sadržaj Berbićeva termina “narečenici”), bez obzira na to koliko on takvu spoznaju primjenjivao pri opisu obaju jezika, našeg i osmanskog¹².

1.4.2. Ako bacimo pogled na većinu osmanskih gramatika u 19. stoljeću, možemo uočiti prisustvo termina “*kinâyât*” u istom kontekstu u kojem se upotrebljava u Berbićevoj gramatici. Klasična orijentalna gramatička tradicija, dakle, poznaje klasifikaciju koja u sebe uključuje i terminološku oznaku za “*upućenice*” i sve ostale “vrste” riječi koje najčešće u slavenskim jezicima uvrstavamo pod pojam “zamjenice”.

2. BERBIĆ “IZMEĐU ZAMJENICA I NAREČENIKA”

2.1. Berbićevu klasifikaciju upućenica ili/i zamjenica u bosanskom i turskom jeziku možemo predstaviti na sljedeći način:

Jezik	BOSANSKI	TURSKI	Dodatna klasifikacija
Termin	ZAMJENICE	ZAMÎRLER	KINÂYÂT
	lične <i>ي صخشد</i> / povratne <i>مهيمه</i> <i>يعجرم</i> pitajuće <i>هيماهفتسا</i> priložne <i>هيبسنه</i> prisvojne <i>هيكلمه</i> ukazne <i>تاراشا مهسا</i> odnosne <i>ملوصوم مهسا</i>	lične <i>ي صخشد</i> priložne <i>هيكلمه</i> prisvojne <i>يفصوه</i> glagolske <i>يلعفه</i> prilučne <i>يبسنه</i>	neoznačene / <i>تامهيمه</i> povratne <i>مزلا ريمض</i> upitne <i>هيماهفتسا تامهيمه</i> ukazne <i>تاراشا مهسا</i> družne <i>تكراشم ريمض</i> neodređene <i>تامهيمه</i>

Kod Berbića, imajući na umu sve gore navedeno, srećemo i neke nejasnoće pri klasifikaciji zamjenica u širem smislu. Zašto Berbić

¹² Što se tiče detaljnijeg, izravnog sučeljavanja tih termina u našoj i osmanskoj tradiciji, i na teorijskoj razini, mora se istaći - takve vrste “eksplicitnog” kontrastiranja nema.

pri terminološkome kontrastiranju slijedi logiku maternjeg jezika i sve upućivačke riječi / *upućenice* naziva zamjenicama i u bosanskom jeziku, a ne narečenicima kao što je to učinio u turskom jeziku? Da li mu je “logika” maternjeg jezika i južnoslavenske gramatičke tradicije skrenula pažnju od ukupnosti “gramatičkih značenja” i funkcija vrste riječi koju je u turskom imenovao kao “kinâyât / narečenicici”, te tako zapada u neočekivane “probleme” čak i pri klasifikaciji zamjenica u turskom (*lične, priložne, prisvojne, glagolske, prilučne*), te mu se, posve neočekivano, javlja čak i “višak” zamjenica: *neodređene, ukazne, družne, upitne, neoznačene povratne*. “Višak” su mu one “zamjenice upućenice” / “narečenicici” u turskom, gdje obično na početku “terminološke odrednice” u osmanskome stoji riječ *ism* ili *mübhemât*.¹³ Osim toga, kad pogledamo zamjenice u bosanskom i zamjenice (*zamirler*) u turskom unutar Berbićeve klasifikacije, zapaziti ćemo i tu mnoge nedorečenosti: on izravno ne kontrastira one zamjenice koje terminološki određuje na isti način. Tako, u bosanskom, kod Berbića, nema glagolskih, “prilučnih” i družnih zamjenica, dok se u turskom termin povratna zamjenica drukčije razumijeva nego u bosanskom (op. A. K.). U bosanskom se odnosne zamjenice posebno opisuju, ali se uvijek implicira, makar posredstvom prijevodnih ekvivalenata, usporedba sa upotrebom onih zamjenica i zamjeničkih izraza u turskom kojima se iskazuju funkcije bosanskih odnosnih zamjenica. Navedenu pojavu možemo jedino objasniti “snagom” tradicionalnih klasifikacija zamjenica i “narečenika” u postojećim gramatičkim tradicijama, snagom kojoj se nije mogao otrgnuti ni Berbić, a ne mogu ni brojni današnji jezikoslovci. Gramatička tradicija kao da je “zacementirala” vlastitu terminologiju.

2.2. Prave elemente kontrastiranja zamjenica ili upućenica u bosanskom i turskom srećemo onda kad je Berbić primoran objasniti sve funkcije određene vrste zamjenica u bosanskom koja se drukčije razumijeva u turskom i obratno. U nastojanju da u turskom izrazi, naprimjer, različite značenjske nijanse u upotrebi bosanskih odnosnih zamjenica Berbić je prisiljen tražiti odgovarajuće vrste zamjenica u turskom, ili pak zamjeničke sintagme. Drugim rječima, ako se radi o zamjenicama koje se na isti način razumijevaju u obama jezicima, npr., ličnim zamjenicama u bosanskom i turskom, Berbić se zadovoljava

¹³ Iako ni tu nije posve dosljedan.

kontrastiranjem na razini njihova paradigmatškoga opisa, uglavnom nudeći (i) prijevodne ekvivalente. Radi li se, pak, o zamjenicama koje se drukčije razumijevaju u spomenutim jezicima, Berbić je prisiljen na kontrastiranje na sintagmatskoj razini, na razini rečenice i idiomatskih izraza. Kod tih zamjenica u Berbićevu opisu postaje irelevantan opis deklinacije i on se njime i ne bavi. Berbić napominje da bosanska odnosna zamjenica *što* može zamjenjivati odnosnu zamjenicu *koji, koja, koje*:

[...(što = ne ki) ism-i mevsûl Boşnak lisânında (*koji, koja, koje*) ism-i mevsûllerin yerinde tekellüm olunur lâkin evvel zaman mezkûr zamîr-i mevsûl tebdîl ve tasrîf olunmaz; 112a].

K tomu, Berbić daje i vrlo zanimljivu napomenu, koja se tiče isključivo pravila sintaktičkog opisa upotrebe odnosne zamjenice *što* u našem jeziku, sljedećeg sadržaja: samo u nominativu zamjenica *što* stoji samostalno, dok joj se u ostalim padežima pridodaje odgovarajući padež lične zamjenice, zavisno od roda onoga na što zamjenica upućuje (112a). No, Berbić se tu ne zaustavlja. On ističe da se u slučajevima kada se bosanska zamjenica *što* odnosi na predmete i neživa bića katkada, kad ne stoje uz prijedloge, ne koriste oblici ličnih zamjenica u “odgovarajućim padežima”:

[...Ba‘zı yerlerde cemâdât ve birûh olan eşyâdan bahs olundığı zamân, (*ga, je, njim, njom*) harf-ı cersiz olurlarsa ise hazf ve sâkit olunurlar; 112a].

Kao primjere navodi sljedeće sintagme: *voće što smo danas jeli* = (bugün yediğimiz meyveler), *yahud (meyveler ki ne bugün yemişiz), vodu što smo pili* = (içtiğimiz su) *yahud (su ki ne içmişiz)* itd. (112a). Sve te detalje i nijanse Berbić daje i na turskom jeziku, navodeći odgovarajuće, ekvivalentne konstrukcije u obama jezicima (L1 i L2). Kad opisuje prisvojne zamjenice u bosanskom, Berbić ih shvata u skladu s gramatičkom tradicijom našeg jezika (106a)¹⁴. Neodređene zamjenice *o* i *onlar* u turskom opisuju se i unutar opisa ličnih zamjenica, ali je

¹⁴ Međutim, iste te zamjenice u turskom imenuje kao priložne zamjenice (nesebî), dok pod terminom prisvojne zamjenice (vasfî) podrazumijeva prisvojno-pridjevsku zamjenicu -ki. Mislimo da je u navedenom slučaju, pri sučeljavanju dvaju različitih gramatičkih opisa, Berbić samo nespretno terminološki odredio nijanse prisvojnosti kod turskih prisvojnih zamjenica. Opis priložnih i glagolskih zamjenica osobitost je osmanskih gramatika 19. st.

neobično da te zamjenice Berbić doslovce poistovjećuje sa određenim članom u turskom

[... U složenom govoru (*o*) i (*onlar*) određeni član (*harf-ı ta 'rîf*) budu; 54b].

Da li se tu radi o terminološkome poistovjećivanju njihove deiktičke (upućivačke) funkcije sa funkcijom određenog člana (*koji također ima upućivačku funkciju u skladu s onim na što upućuje*)? Istodobno, dakle, Berbić te zamjenice u turskom uvrštava u lične, ali ih i poistovjećuje sa članom - koji se također smatra jednom vrstom upućenica / “narečenika”¹⁵.

3. BERBIĆEVO KONTRASTIRANJE I RELATIVNOST GRAMATIČKE ODREDNICE “ZAMJENICE” KAO KATEGORIJE VRSTE RIJEČI

3.1. Na relativnost termina “zamjenice” upućuju brojni radovi iz lingvistike, često i ne nudeći odgovarajući termin koji bi bio “zamjena zamjenicama”. Problem je, prije svega, u tome što zamjenice ne predstavljaju jedinstvenu leksičko-gramatičku klasu riječi, nego se radi o poprilično heterogenom jezičkom podsistemu, unutar kojega postoje semantički koherentnije podgrupe sa nekim zajedničkim obilježjima¹⁶. Kada bacimo pogled na Berbićev opis zamjenica u bosanskom i “iste klase riječi” u osmanskome, zapažamo da se Berbić pri opisu zamjenica u bosanskom “priklonio” njihovoj tradicionalnoj južnoslavenskoj klasifikaciji, dok je u opisu “istog” leksičko-gramatičkog sistema “zamjeničkih” riječi u osmanskome primjetno sljedeće: unutar klase riječi koju Berbić određuje kao “narečenici” (ili kinâyât) nalazi se podklasifikacija određenih semantički koherentnijih grupa zasnovana na više principa:

¹⁵ Katkad nam se učini da se Berbić gubi u sistematizaciji i klasifikaciji, iako i dalje sasvim “logično” i već provjerenim načinom nastavlja opis gramatike maternjeg i turskog jezika, pa čak i usporedbu na razini prijevodne ekvivalencije, što zapravo predstavlja i optimum za gramatičko djelo kakvo je Bosanski turski učitelj (1893). Takvim opisom, autor intuitivno ukazuje na temeljnu razliku i sličnosti vrste riječi koje u jednom jeziku imenuje kao “kinâyât” / “nar'ečenic”, a u drugom kao “zamjenice” / “zamîrler”.

¹⁶ Piper (1983:14).

- a) Podgrupa “*zamjenice - zamirler*” unutar narečenika očigledno je utemeljena na klasifikacijskom kriteriju “zamjenjivanja”. Sama etimologija termina *zamir* u orijentalnoj filologiji upućuje na “*nešto što se skriva, taji, podrazumijeva, odnosno na sažimanje nečega*”, a navedeni termin Berbić postovjećuje sa našim terminom zamjenica. Navedeni termin koristi i pri opisu bosanskog i pri opisu osmanskog jezika, jedino što mu isti termin ima daleko šire značenje u bosanskom (uključuje gotovo sve upućivačke i zamjeničke riječi), dok se u osmanskom nastoji ograničiti na nešto što bi se moglo okarakterizirati kao “zamjenjivačka riječ”. Dakako, Berbić i ne pokušava isuviše objašnjavati različite vrste zamjenjivačkih riječi, zadržavajući se na “općoj definiciji zamjenica u južnoslavenskoj gramatičkoj tradiciji” i prenoseći je u cijelosti u osmansko-tursku gramatičku tradiciju.¹⁷ “Zamjenjivost” zamjenica bazira se na logičkom postulatu funkcije te vrste riječi, koja je razlikovna u odnosu na ostale vrste riječi. Radi se zapravo o sintaktičkoj osobini, odnosno tradicionalnom objašnjenju naravi zamjenica na osnovu njihove sintaktičke funkcije. No, objašnjenje te klase riječi ne iscrpljuje se samo u takvom objašnjenju i zato što je upotreba zamjenica uslovljena naravi njihova općega značenja, koje se svodi na dvije osnovne osobine: deiktičnost i kategorijalnost¹⁸;
- b) Podgrupa “*ukazna imena*” (ili *ism-i işarat*) uglavnom se bazira na primarnom kriteriju *deiktičnosti* zamjenica, odnosno njihovoj upućivačkoj funkciji. Ono što je bitno za teorijsku raspravu jeste činjenica da Berbić nije uzeo kriterij *deiktičnosti* kao primarni kriterij za klasifikaciju šire klase riječi “narečenici” (*kinâyât*), već je pod taj kriterij uvrstio pokazne zamjenice (“*ukazna imena*”) gdje je taj kriterij, prema njemu, najnaglašeniji. Stoga on nije ni nastojao utvrditi i objediniti sve deiktičke riječi pod tim terminom. Naprosto, za uključivanje u terminološke tokove osmanske gramatičke tradicije u 19. stoljeću tipologija deiktičkih riječi nije mu bila ni potrebna¹⁹. Doduše, katkad poistovjećuje funkciju određenih zamjenica i “određenog člana” (tu zamjenicu čak i ne

¹⁷ Predmet se bitno usložnjava prenošenjem definicije jednog pojma u drugu gramatičku tradiciju gdje se taj pojam razumijeva u svom “užem” značenju.

¹⁸ Piper (1983:20).

¹⁹ Kod Kenana Tahira u gramatici osmansko-turskog jezika, pri analizi gramatičkih riječi, posvećuje se pažnja i određenim deiktičkim “česticama” (*huruf/ edevat/ gr. riječima*).

imenuje zamjenicom, već za nju *eksplicite* koristi termin “određeni član” - op. A. K.), ali, ipak, izvan konteksta bilo kakve prethodne klasifikacije i(li) tipologizacije navedene podvrste riječi (ism-i işarat). To smatramo rezultatom Berbićeve vlastite potrage za određivanjem funkcije nekih “zamjenica” u turskom jeziku. Dakle, navedena Berbićeva podvrsta riječi “*ukaznih imena*” (ism-i işarat) predstavlja samo jedan dio ukupnog sistema deiksi - tek jednu vrstu “narečenika”;

- c) Treća podgrupa “neodređeni(ci)” (*mübhemât*) u Berbićevu opisu bosanskog jezika podrazumijeva uglavnom neodređene zamjenice, dok se u opisu osmanskog širi i na neke druge jezičke jedinice čija bi bitna kategorijalna odrednica mogla biti “uopćenost, nedovoljna jasnoća i semantička izdiferenciranost koja se katkad pomjera - ako se promatra izolirano - i prema asemantičnosti u općem smislu”. Berbić termin *mübhemât*, osim kao “*nerazborne*” i “*neodređene*”, prevodi i kao “*neoznačene zam'enice*” (78b). Jasno je da kategorijalna osobina općenitosti semantike neke vrste riječi nije samo osobina zamjenica, već i nekih nezamjениčkih riječi. Piper ističe da o prijelaznom karakteru granice između zamjениčkih i nezamjениčkih riječi svjedoči i činjenica da su u raznim jezicima svijeta mnoge zamjenice nezamjениčkog porijekla, ili su, pak, u pitanju zamjениčko-nezamjениčke složenice (Piper 1983:31), dajući za primjer i turski zamjениčko-priložni izraz *her zaman, her vakit* (od *zaman, vakit* - “vrijeme”). Slične primjere za “neodređene” riječi zamjenice (*mübhemât*) nalazimo i kod Berbića. Radi se, očito, o riječima specifičnog apstraktnog značenja koje u određenom kontekstu imaju uglavnom upućivačku funkciju i prema kojoj se uglavnom i razlikuju od sličnih apstraktnih imena. Čak se i razlikuju tipovi deiktčnosti tih neodređenih “zamjениčkih” jedinica (pretežno prema semantičkim kategorijama mjesta, vremena, načina i sl.).

Kada govorimo o navedenim podtipovima “narečenika” u Berbićevoj gramatici, odnosno o kriterijima za njihovo ustanovljavanje: kriteriju zamjenjivosti, kriteriju deiktčnosti i kriteriju zamjениčke kategorijalnosti, treba imati na umu sljedeće: prisustvo jednog kriterija, odnosno funkcije ne isključuje prisustvo ostalih. Tako da ni stav o tome da neodređene zamjenice imaju značenje zamjениčke općenitosti određene kategorije neodređenosti čega, zapravo, nije održiv. Pojam “nepoznatosti” (u smislu termina “*mübhemât*”) ima smisla samo

ako je u odnosu s drugim pojmovima. Ono što je zanimljivo također za Berbićev opis zamjenica u osmanskome jeste da on termin koji uglavnom koristi za neodređene zamjenice (*mübbemât*) koristi i uz upitne zamjenice (*mübbemât-i istihâmiyye*; 76b) – za njega su to upitne zamjenice sa semantikom “neodređenosti, nepoznatosti” možda zato, kako bi neki jezičari mogli pretpostaviti, “što se takvim zamjenicama pita o nečemu što nije poznato”²⁰. Podtip “narečenika” (“zamjeničkih upućenica”) koji se naziva *mübbemât* iz svoga sadržaja, dakle, ne isključuje deiktičku / upućivačku funkciju u najširem smislu. Dakle, podrazumijeva i “subjektivnu deiksu” vezanu za sistem lica²¹.

3.2. Na kraju, pri Berbićevoj klasifikaciji zamjenica (ili) i upućenica u bosanskom i turskom potvrđuje se i sljedeće: a) klasifikacija riječi na vrste i u jednom (L1) i u drugom jeziku (L2) vrši se na osnovu više kriterija (funkcija, distribucija, oblik, značenje i sl.); b) klasifikacija riječi na vrste, kao i dalje podjele i klasifikacije određene vrste riječi, uveliko zavisi od postojećih gramatičkih tradicija dvaju različitih (L1 i L2) jezika, makar se radilo o različitim pristupima pojavama koje su u suštini iste u obama jezicima; c) relativnost klasifikacije određenih vrsta riječi, u ovom slučaju zamjenica i upućenica, utječe i na relativnost njihova kontrastiranja u gramatičkome sistemu jednog (L1) i drugog (L2) jezika; d) pri uspoređivanju riječi koje imaju slabije razvijenu fleksiju u obama jezicima (L1 i L2) sve više dolazi do izražaja usporedba tih vrsta riječi po “funkcionalnom” kriteriju. Kad se uspoređuju dvije različite gramatičke tradicije, onda tačke strukturnih razlika stvaraju problem asimetričnosti usporednog opisa i otvaraju brojna pitanja teorijske naravi, često i dovodeći u ekstremnim situacijama pod znak pitanja čak i “adekvatnost” upotrebe određene terminološke oznake za neki gramatički pojam.

4. ZAKLJUČAK

Kontrastiranje dvaju različitih pristupa klasifikaciji zamjenica u dvama tipološki i rodoslovno različitim jezicima, sa posve različito ustrojenim gramatičkim tradicijama, kako vidimo na Berbićevu primjeru opisa zamjenica u bosanskom i osmansko-turskom jeziku, do kraja relativiziraju i sam pojam

²⁰ Piper (1983:38).

²¹ V. povezanost ličnih zamjenica i neodređenih zamjenica.

“zamjenica” kao gramatički termin za jednu prilično heterogenu klasu riječi, kojoj je jedna od važnijih funkcija i funkcija “zamjenjivanja” (ali ne i jedina). Možda bi se moglo prigovoriti Berbićevu kontrastiranju i uvođenje različitih kriterija (jednog “preuskog” i/ili jednog “preširokog”) u opis navedene klase / vrste riječi; međutim, ako se ima na umu da je katkad usporedba različitih gramatičkih tradicija (u punom značenju te riječi) vrlo važna za preispitivanje ukupnog opisa date klase riječi u obama (L1 i L2) jezicima, čini se logičnim i zaključak da različitost pri opisu “iste vrste riječi” u dvjema gramatičkim tradicijama pokreće i neka važna pitanja teorijske naravi, kakvo je i sljedeće: šta je univerzalno obilježje (*tertium comparationis*) za usporedbu neke vrste riječi u dva (ili u više) jezika - *da li njihov postojeći formalni opis ili univerzalne gramatičke osobine koje posjeduje spomenuta vrsta riječi*. Na primjeru Berbićeva opisa zamjenica u spomenuta dva jezika naprosto se srećemo sa dvije različite mogućnosti opisa i definiranja gramatičkoga pojma “zamjenice”.

Izvori i literatura:

- 1) Berbić, Ibrahim Edhem (1311 h./ 1893) *Boşnakça Türkçe Muallimi - Bosanski turski učitelj*, Istanbul.
- 2) Bugarski (1997) *Ka jedinstvu lingvistike*, Beograd.
- 3) Fisiak, Jacek, Maria Lipińska-Grzegorek, Tadeusz Zabrocki (1978) *An Introductory English-Polish Contrastive Grammar*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- 4) Karadža, Mevlida (1984) *Izvori srpskohrvatske gramatičke terminologije - uloga i mjesto Vuka Karadžića u njenom formiranju i standardizaciji*, Sarajevo.
- 5) Stančić, Ljiljana (1986) *Lingvistička terminologija u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave*, Sarajevo.
- 6) Piper, Predrag (1983), *Zamjenički prilozi (gramatički status i semantički tipovi)*, Novi Sad.

ON THE PROBLEM OF THE THEORETICAL
DEFINITION AND DESCRIPTION OF PRONOUNS IN THE
GRAMMAR BOOK 'BOSANSKI TURSKI UČITELJ' (1893)

Summary

This paper deals with the relativity of the use of the grammatical term pronoun, which is illustrated by Ibrahim Berbić's bilingual Bosnian-Turkish grammar *Bosanski turski učitelj*, first published in 1893 in Istanbul. Trying to give the best possible description of the above mentioned word class, Berbić introduces a new term, "narečenici". Our hypothesis is that the question of the use of the term pronoun in grammar books is primarily theoretical in nature, while such a question can also be practical in nature in works dealing with the contrastive analysis. This is so because in the description of two languages (L1 and L2) the solution to this problem has a strong impact on the solution to numerous other problems, not only on the level of the translational equivalence, but also on the level of the formal grammatical correspondence (a problem may also arise on the level of the classification of a word class within the grammatical systems of L1 and L2). Our drawing the attention to the relativity of the use of the term pronoun in works dealing with the contrastive analysis has no intention of suggesting the introduction of the "new", more adequate terms in the grammar of our mother tongue.

Sabina BAKŠIĆ

NEKA ZAPAŽANJA O UPITNIM REČENICAMA U TURSKOM I BOSANSKOM JEZIKU

KLJUČNE RIJEČI: *upitne rečenice, da/ne-pitanja, wh-pitanja, inverzija*

Poznata je činjenica da se rečenice s obzirom na njihov komunikacijski cilj klasificiraju kao:

1. izjavne
2. upitne
3. poticajne
4. usklične rečenice: za ove posljednje Draginja Pervaz će reći da ne predstavljaju posebnu klasu rečenica, jer, prema njenom mišljenju, sve se ostale rečenice mogu javiti kao eksklamatorne (Pervaz 1973: 109); i u *Gramatici bosanskog jezika* one su postavljene, na neki način, odvojeno od ostalih i, isto tako se kaže da se sve ostale rečenice mogu ostvariti kao usklične (Jahić, Halilović, Palić 2000: 361).

Predmet interesovanja ovog rada bit će upitne rečenice, i to direktne (u turskom i bosanskom jeziku), znači, rečenice pomoću kojih se postižu informacije o nečemu što nije poznato, pa je, samim tim, naglašavanje njihovog komunikacijskog značaja suvišno. Prema mišljenju Kay Wikberg, kroz upitne rečenice u lingvistici moguće je na pojednostavljen način pratiti razvoj od formalne sintakse do semantike, pragmatike i tekstualne lingvistike. (Wikberg 1984: 29). Specifičnost postavljenog pitanja i odgovora jeste njihova potpuna gramatička nezavisnost, dok s druge strane, oni moraju biti posmatrani kao cjelina kad je u pitanju ravan diskursa (Wikberg 1984: 31). Ovaj rad nema intenciju da obuhvati svu širinu ovog problema, već će se držati okvira sintakse.

Aspekt s kojeg će biti pokušano rasvjetljavanje sličnosti i razlika ovih rečenica (kad je u pitanju sintaksa) u turskom i bosanskom jeziku jeste aspekt generativne gramatike, i to ne zato što smatram da je ovaj metod i pravac u

potpunosti ispravan i jedini, već zato što se za ovu problematiku učinio prilično prigodnim i uspješnim

Upitne rečenice nastaju preoblikom iz izjavnih rečenica, ili, jezikom generativne gramatike rečeno: one su rezultat primjene određenih transformacijskih procesa na dubinsku strukturu izjavne rečenice. Upitne rečenice, opet, mogu se podijeliti na:

1. pitanje koje se odnosi na cijelu rečenicu i
2. pitanje koje se odnosi na neki dio rečenice

U anglističkoj lingvistici nazivi za ove dvije vrste pitanja su:

1. *Yes / No* pitanja (Da / Ne pitanja)
2. *Wh* - pitanja (sve upitne riječi u engleskom jeziku, osim *how*, u inicijalnoj poziciji sadrže skupinu glasova *wh*)

YES / NO PITANJA (DA / NE PITANJA) U TURSKOM I BOSANSKOM JEZIKU

Transformacija kojom nastaju upitne rečenice naziva se *inverzija* (engl. *inversion*), što je, ustvari, pomicanje jednog elementa s jedne pozicije na drugu. Ova transformacija postoji i u našem jeziku, samo je nešto različita od one u engleskom, naime, ne postoje restrikcije kad su u pitanju glagoli (jer, za razliku od engleskog jezika, moguća je inverzija i leksičkih glagola), i u našem je jeziku obavezna “upitna morfema” *li* (Pervaz 1973: 113), za koju M. Mihaljević kaže da “nema posebnog leksičkog značenja” i da se radi o “funkcionalnoj kategoriji čija je uloga potpuno gramatikalizirana” i uvijek se nalazi na drugom mjestu (Mihaljević 1997: 193). Drugim riječima, u našem jeziku nije dovoljna inverzija, već je ona, nužno, praćena tom upitnom česticom.

U turskom jeziku, opet, nije zastupljena transformacija (odnosno inverzija), već ova vrsta pitanja nastaje tako što na kraju rečenice dolazi upitna čestica *mi*. Slična pojava u tamilskom jeziku (ovdje na kraju rečenice dolazi morfema *-a*) tumači se kao posljedica toga što je tamilski jezik u kojem se glava (head) nalazi na kraju rečenice (baš kao što je slučaj i s turskim jezikom: upravni član sintagme, kao i glagol, kao najvažniji element rečenice, dolaze u finalnoj poziciji). Karakteristično za turski jezik jeste i to što ova upitna čestica može doći i iza bilo kojeg drugog rečeničnog konstituenta (koji se ne mora nalaziti na kraju rečenice), kao i redupliciranje ove partikule ako je u pitanju alternativa. Ta partikula, iako se piše odvojeno, ravna se prema vokalnoj harmoniji s prethodnom riječju (Čaušević 1996: 473). Postoji još

jedna specifičnost kad je turski jezik u pitanju: nakon te upitne partikule (za prvo i drugo lice jednine i množine; izuzetak je perfekt na – *di* jer se tvori na drugačiji način) dolaze nastavci za prezent pomoćnog glagola *imek*.

Primjeri:

Izjavna rečenica:

Masada çanta var.
Na stolu ima (nalazi se) torba.

Upitna rečenica:

*Masada çanta var **mi**?*
İma li na stolu torba?

U turskoj upitnoj rečenici nije došlo do inverzije, samo se u finalnoj poziciji nalazi upitna partikula *mi*, dok je u našem jeziku prisutna inverzija: glagol *ima* premješten je na početnu poziciju u rečenici (tj. terminima generativne gramatike rečeno: na položaj C – complementizers), i slijedi ga upitna čestica *li*.

Izjavna rečenica:

Sınıf boş.
Razred je prazan.

Upitna rečenica:

*Sınıf boş **mu**?*
Je li razred prazan?

U turskoj upitnoj rečenici, opet nije došlo do inverzije i u finalnoj poziciji stoji upitna partikula *mi*. U našoj upitnoj rečenici došlo je do inverzije i umetanja upitne partikule *li*.

Izjavna rečenica:

Yolda uyudun.
Spavao si za vrijeme putovanja.

Upitna rečenica:

*Yolda uyudun **mu**?*
Jesi li spavao za vrijeme putovanja?

I ovdje se u turskom primjeru može zapaziti ista pojava kao u gornjim primjerima, dok u upitnoj rečenici na našem jeziku dolazi do inverzije i umetanja upitne čestice *li*.

Izjavna rečenica:

Siz öğrencisiniz.

Vi ste studenti.

Upitna rečenica:

*Siz öğrenci **misiniz**?*

***Jeste li** vi studenti?*

(Da li ste vi studenti?)

U turskoj upitnoj rečenici pored izostajanja inverzije, može se zapaziti da na upitnu partikulu *mi* dolazi nastavak za prezent pomoćnog glagola *imek* (za drugo lice množine). Što se, pak, tiče primjera na našem jeziku ponovo dolazi do inverzije, samo što umjesto nenaglašenog (enklitičkog) prezentskog oblika glagola *ste*, s obzirom na pravilo o enklitikama, na početak rečenice dolazi naglašeni pomoćni glagol *jeste*.

Izjavna rečenica:

Bu evi aliyorsunuz.

Uzimate (kupujete) ovu kuću.

Upitna rečenica:

*Bu evi aliyor **musunuz**?*

*Uzimate (kupujete) **li** ovu kuću?*

***Da li** kupujete ovu kuću?*

U turskoj upitnoj rečenici zapaža se ista pojava kao i u gornjem primjeru. U upitnoj rečenici na našem jeziku (tačnije rečeno u prvoj upitnoj rečenici) dolazi do inverzije i umetanja upitne partikule *li*. Međutim, zapaža se da u drugom primjeru ne dolazi do inverzije, što znači da i naš jezik može graditi *da / ne* pitanja bez inverzije i postavljanjem “upitnog elementa” (Pervaz 1973: 115) *da li* ispred izjavne rečenice.

Izjavna rečenica:

Frank bozduracaksınız.

Promijenit ćete franke.

Upitna rečenica:

*Frank **mi** bozduracaksınız?*

***Hoćete li** promijeniti franke?*

*(**Da li** ćete promijeniti franke?)*

U primjeru na turskom jeziku vidi se da upitna partikula *mi* dolazi i nakon nekog drugog konstituenta, a ne samo na kraju rečenice. U upitnoj rečenici na našem jeziku prisutna je inverzija, umetanje upitne čestice *li*, samo što na početak (u prvom slučaju, s obzirom na spomenuto pravilo o enklitikama) mora doći naglašeni prezentski oblik pomoćnog glagola *htjeti*. U drugoj upitnoj rečenici dolazi samo do inverzije, jer se na početku nalazi “upitni element” *da li*.

Izjavna rečenica:

*Mutfak büyük veya küçük.
Kuhinja je mala ili velika.*

Upitna rečenica:

*Mutfak büyük mü, küçük mü?
Da li je kuhinja mala ili velika?
(Je li kuhinja mala ili velika?)*

U turskoj upitnoj rečenici vidi se nužnost redupliciranja upitne partikule *mi* kada je riječ o alternativni. U upitnoj rečenici na našem jeziku zastupljena je inverzija, kao i umetanje upitne čestice *li*, ili upitnog elementa *da li*.

DIREKTNA “WH” PITANJA, TJ. PITANJA S UPITNOM RIJEČJU U TURSKOM I BOSANSKOM JEZIKU

Za razliku od *da / ne* pitanja, tzv. “*Wh*” pitanja zahtijevaju informaciju za jedan dio rečenice. Za engleski jezik važit će pravilo o inverziji, ali će, ovaj put, na početku rečenice biti neka od upitnih riječi ili upitnih prepozicijskih fraza (ili će sam prijedlog dolaziti na kraju rečenice). Što se, pak, našeg jezika tiče, D. Pervaz za ovu vrstu upitnih rečenica predlaže naziv *k-* pitanja, doduše samo uslovno, jer, iako većina upitnih riječi u inicijalnoj poziciji sadrži ovaj konsonant (*ko, koji, kakav, kamo, kuda, kada*), postoje i upitne riječi s nekim drugim glasom na početku riječi (*šta, čiji, gdje*) (Pervaz 1973: 118). Kao i u engleskom jeziku, na početku rečenice nalazit će se ova upitna riječ ili upitna prepozicijska fraza. Međutim, inverzija u našem jeziku neće biti svaki put obavezna, što će D. Pervaz uputiti na zaključak da pojava inverzije nije znak upitnosti već, najvjerojatnije, “sintaksičko sredstvo za emfazu” (Pervaz 1973: 119), i da je glavni nosilac upitnosti, u stvari, upitna riječ ili prepozicijska fraza na početku rečenice. Za turski, pak, jezik, ponovo će biti karakteristično odsustvo inverzije, upitna riječ dolazit će na mjesto na kojem bi se u dubinskoj strukturi nalazila “riječ – odgovor”.

Primjeri:

Izjavna rečenica:

Bu Emin Beydir.

Ovo je gospodin Emin.

Upitna rečenica:

Bu kim?

Ko je ovo?

Primjeri potvrđuju ono što je već rečeno: u turskoj upitnoj rečenici nije zastupljena inverzija, upitna zamjenica *kim* dolazi na mjesto tzv. “riječi – odgovora”: *Emin Bey* (kopula *dir* nije obavezna). U primjeru na našem jeziku dolazi do inverzije, a upitna zamjenica *ko* nalazi se na početku rečenice.

Izjavna rečenica:

Kitap burada.

Knjiga je ovdje.

Upitna rečenica:

Kitap nerede?

Gdje je knjiga?

Isti zaključci važiti će i za te primjere, kao i za slijedeće:

Izjavna rečenica:

Çantada kitap var.

U torbi je knjiga.

Upitna rečenica:

Çantada ne var?

Šta je u torbi?

Izjavna rečenica:

Çay içmek istiyorum.

Želim popiti čaj.

Upitna rečenica:

Ne içmek istiyorsunuz?

Šta želite popiti?

Izjavna rečenica:

*Bu elbiseyi beğendim.
Svidjela mi se ova haljina.*

Upitna rečenica:

*Neyi beğendiniz?
Şta vam se svidjelo?*

U turskoj upitnoj rečenici upitna zamjenica (neyi) u istom je padežu u kojem je i “riječ – odgovor”.

Izjavna rečenica:

*Bugün gelecek.
Doći će sutra.*

Upitna rečenica:

*Ne zaman gelecek?
Kada će doći?*

Izjavna rečenica:

*Dokuzuncu derse kadar okudum.
Čitala sam do devete lekcije.*

Upitna rečenica:

*Kaçıncı derse kadar okudunuz?
Do koje ste lekcije čitali?*

U našoj upitnoj rečenici na početku stoji prepozicionalna fraza.

Izjavna rečenica:

*Esen Hanıma bakıyorum.
Gledam u gospođu Esen.*

Upitna rečenica:

*Kime bakıyorsunuz?
U koga gledate?*

U turskoj upitnoj rečenici na mjestu “riječi – odgovora” stoji upitna zamjenica i to u odgovarajućem padežu. U našoj upitnoj rečenici na početku se nalazi prepozicionalna fraza.

U turskom jeziku ne mogu u istoj upitnoj rečenici doći zajedno upitna partikula i upitna zamjenica (prilog i sl.). Izuzetak su bespredikatske rečenice tipa: “*Nasil mı? İşte şöyle..*” (Aktwel, 1997, 320, 115. s) – “*Kako, je li?*” (umjesto: *Pitate: Kako? Je li ?,* ili *Da li pitate kako?*).

U našem, pak, jeziku ne postoji restrikcija takve vrste. U upitnim rečenicama mogu se naći zajedno upitna partikula i upitna riječ, npr., *Kako li je?, Šta li radi?*, gdje ova upitna partikula, po svemu sudeći, ima funkciju naglašavanja (zabrinutosti i tome slično).

ZAKLJUČAK

Cilj ovog rada bio je naznačiti neke razlike u turskom i našem jeziku, kada su u pitanju upitne rečenice. Za razliku od engleskog i našeg jezika, turski jezik prilikom preoblike izjavne u upitnu rečenicu ne poznaje transformaciju zvanu inverzija, što nerijetko stvara poteškoće nenativnim govornicima prilikom govorenja i učenja turskog jezika.

Generativna gramatika korištena je ovdje samo kao prigodan metod da se ove razlike jasnije prikažu i potcrtaju.

Literatura:

- 1) Čaušević, Ekrem (1996): *Gramatika suvremenoga turskog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada: Zagreb
- 2) Hengirmen M., N. Koç (1997): *Türkçe Öğreniyoruz 1*, Ankara
- 3) Jahić, DŽ., S. Halilović, I. Palić (2000): *Gramatika bosanskog jezika*, Dom štampe: Zenica
- 4) Mihaljević, Milan (1997): Jestno – niječna pitanja u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku, *Suvremena lingvistika*, 43/44, Zagreb
- 5) O’ Grady, Dobrovolsky, Aronoff (1997): *Contemporary Linguistics*, St. Martin’s Press: New York
- 6) Pervaz, Draginja (1973): O sintaksi pitanja u engleskom i srpskohrvatskom jeziku, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XVI / 2, Novi Sad
- 7) Wikberg, Kay (1985): On Questions in English and Swedish, *Papers and Studies in Contrastive Linguistics*, Vol. 19., Poznan

SOME REMARKS ON INTERROGATIVE SENTENCES
IN TURKISH AND BOSNIAN*Summary*

This paper tries to bring some observations on *yes-no* and *wh* questions in Turkish and Bosnian. In Turkish-as a head-final language, *yes-no* questions are signalled by the presence of the morpheme *mi* at the end of the sentence, rather than by an inversion transformation (what is, on the other hand, characteristic of Bosnian *yes-no* questions). In the same way there is not *wh*-movement in the formation of *wh* questions in Turkish, which makes a problems to learners of Turkish. The model of transformation grammar seems appropriate to show differences in the structure of *yes-no* and *wh* questions in Turkish and Bosnian.

Vedad SMILAGIĆ

ANALIZA NOVINSKIH NASLOVA U BIH
(Pokušaj sintaksičke i stilsko-semantičke analize
naslova u bh. štampi)

KLJUČNE RIJEČI: *naslov, elipsa, informativnost, konativnost*

Cilj ovog rada je da analizira i predstavi sintaksičku strukturu naslova u bh. pisanim medijima, da ukaže na najznačajnija stilistička sredstva, a prije svega na retoričke figure koje se pojavljuju u istraženom korpusu naslova. Pri tome ćemo pokušati da ukažemo na razlike između naslova u sedmičnim i dnevnim novinama. Naše istraživanje se bazira na korpusu od 374 novinska naslova, odnosno 139 iz dnevnih i 235 iz sedmičnih novina, i to: *Dnevni avaz, Oslobođenje, Dani, Ljiljan, Start i Walter*.

Novinski naslov je ustvari dio teksta i to u jakoj poziciji - predstavlja jedno od mjesta koja su po svojoj poziciji u tekstu i po svojoj formi izuzetno značajna za razumijevanje toga teksta - (Katnić-Bakaršić 2001:268) koji prethodi stvarnom novinskom članku, ali se od njega tipografski kao i jezički razlikuje istovremeno ispunjavajući određene funkcije kako prema čitaocu tako i prema samom novinskom tekstu. Pod pojmom *naslov* Brandt (1991:215) ipak podrazumijeva posebnu vrstu teksta bez obzira na to da li se sam naslov sastoji od jedne ili više riječi. Naslov se može sastojati samo od jednog ili od više dijelova – tada govorimo o glavnom naslovu i podnaslovima. Glavni naslov, koji predstavlja glavni predmet ove analize, posebno je istaknut veličinom, oblikom i bojom slova.

Budući da se čitalac sa novinskim tekstom susreće i upoznaje upravo preko naslova, Brinker (2001:19) smatra da su naslovi jezički signali za početak teksta, koji predstavljaju vezu između čitaoca i samog teksta. Njihove dvije najbitnije funkcije su informativna, što je moguće tačnije informirati čitaoca

o sadržaju, i konativna, tj. apelativna, najefikasnije ga potaknuti, “natjerati” na čitanje. Istovremeno, zbog prostora naslovi ne smiju biti predugi, što dalje uslovljava njihovu posebnu strukturu.

Najbitnija funkcija naslova jeste da na koncizan način informira čitaoca o sadržaju teksta na koji se taj naslov odnosi, pri čemu se može ići od generalizacije do detaljnog opisa, odnosno od jedne jedine osnovne informacije:

(1) *Portparoli* (Ljiljan, 16. 12. 2002),

do telegrafskog nabranja svega bitnog:

(2) *Sumnjivi putnik na sarajevskom aerodromu imao simptome gripe* (Avaz, 21. 3. 2003).

Osim što predstavlja rezime aspekta teksta, naslov ima zadatak i da privuče pažnju čitalaca, odnosno da djeluje poput reklame. Zato stoji tvrdnja da se na naslov može primijeniti AIDA formula (Brandt 1991:217), odnosno formula kojom je predstavljena američka psihologija reklame: Naslov mora privući pažnju (*attention*), probuditi interes (*interest*), želju (*desire*) i time potaknuti na djelovanje (*activation*). Ovdje je važno istaći da su pojedine komponente ovakvog zahtjeva međusobno tijesno povezane, drugim riječima, da jedna drugu uslovljavaju, odnosno ne bude li pažnja čitaoca privučena, izostaje i interes, zatim želja, te ne dolazi ni do djelovanja, odnosno čitalac ne čita tekst. Da bi bio ispunjen ovaj zadatak, a uzimajući u obzir skučenost prostora, naslov se mora razlikovati od običnog teksta, odnosno od običnih rečenica. Ta različitost se postiže odstupanjima od uobičajene sintaksičke strukture – elipsama – ili igrom riječi, stilskim figurama i slično.

Za “idealni” naslov neophodni su jasnoća, razumljivost, ali i neobičnost i zagonetnost. Analizirajući naslove može se doći do zaključka da je većina naslova ili primarno informativna, odnosno više informativna, ili primarno konativna, odnosno više konativna. Primarno informativni naslovi se lahko interpretiraju budući da se dio koji nedostaje može rekonstruirati ili je u kontekstu irelevantan, odnosno njihova interpretacija je neovisna o tekstu koji slijedi. Ovakvi su naslovi namijenjeni prije svega pasivnom čitaocu. Analiza našeg korpusa pokazala je da su ovakvi naslovi vrlo karakteristični za dnevne bh. novine, odnosno velika većina naslova u dnevničkim novinama je više informativna, o čemu svjedoče i primjeri (3) i (4) koji su prvenstveno informativnog karaktera:

(3) *Samo država može imati oficira za vezu u Bukureštu*
(Avaz, 21. 3. 2003),

(4) *Srbija se grijala na račun Sarajeva* (Ljiljan, 2. 12. 2002).

Čak se može reći da je u naslovima poput navedenih već sve rečeno, a tekst koji slijedi ima zadatak da detaljnije opiše događaj ili upotpuni informaciju.

S druge strane, primarno konativni naslovi teže se interpretiraju, jer se ono što tekst implicira ne može rekonstruirati, a mogu se interpretirati tek uz pomoć teksta koji slijedi. Ovi naslovi zahtijevaju više aktivnog čitaoca, a što se tiče bh. pisanih medija vrlo su česti u sedmičnim novinama, kakvi su recimo primjeri:

(5) *Šaputanje kod vječne vatre* (Dani, 06. 12. 2002),

(6) *Bistrički Ted Tarner* (Dani, 07. 3. 2003),

(7) *Mumija je živa* (Walter, 25. 12. 2002).

Tekst sa naslovom (6) govori o Elviru Švrakiću, direktoru NTV Hayat, o njegovom privatnom i profesionalnom životu. U njemu se navodi da je E. Š. rođen i odrastao na *Bistriku*, dijelu Sarajeva, u kojem se nalazi i TV-kuća u kojoj Švrakić radi. Niti na jednom mjestu u tekstu se ne spominje ime *Ted Turner*¹, ali se ovim naslovom Švrakić predstavlja kao vrlo uspješan direktor vrlo uspješne TV-kuće u BiH. Ovaj naslov služi i kao (unaprijed dati) zaključak teksta, tj. priče o Elviru Švrakiću: Elvir Švrakić, porijeklom iz Sarajeva - medijski magnat Bosne i Hercegovine.

Uglavnom, može se reći da informativni i konativni naslovi nisu dihotomični, nego samo čine dva pola, tako da se većina naslova nalazi “negdje između”, bliže jednom ili drugom polu.

Ovim dvjema glavnim funkcijama naslova mogu se dodati još neke, kao što je informiranje o “sadržaju”, tj. posredovanje prvog dojma o vijestima i temama toga dana. Zatim optičko odvajanje tekstova jednih od drugih, što pomaže većoj preglednosti u novinama, a pri tome čitaocu daje predstavu o dužini teksta, te posebnim grafički variranim oblicima obavještavaju čitaoca o važnosti i vrsti teksta².

Iako ne predstavljaju predmet ove analize, mi ćemo se ovdje ipak kratko osvrnuti i na neke funkcije podnaslova, kao što su detaljnije preciziranje, odnosno dopunjavanje izjava u naslovima, uvrštavanje izjave iz glavnog

¹ Ted Turner je medijski magnat u SAD-u.

² Njemački dnevni list Frankfurter Allgemeine Zeitung koristi poseban oblik slova za komentar, a poseban za vijesti bez komentara.

naslova u širi kontekst, te povezivanje te izjave sa konkretnim događajima, dešavanjima i osobama (Brandt 1991: 222).

Kao što je gore rečeno, naslov se kako zbog ograničenog prostora, tako i zbog potrebe da svojom “posebnošću” privuče čitaočevu pažnju svojom strukturom i sadržajem vrlo često razlikuje od običnog teksta. Kada se govori o strukturi novinskih naslova i naslova uopće, kao prva karakteristika upada u oči izostavljanje čitavog predikata ili njegovog finitnog dijela, te se naslovi prema Sandig (1971: 14) mogu smatrati jezičkim izrazima bez predikata kakvi su i sljedeći primjeri:

(8) *Čudo čehoslovačkog otpora* (Dani, 07. 2. 2003),

(9) *Zemlja ranjivog sjevera* (Dani, 07. 3. 2003),

(10) *Psihoanaliza ZLA* (Ljiljan, 20. 1. 2003).

Iako vrlo rijetko, naslovi se mogu pojaviti i u formi potpunih rečenica, što je više karakteristično za dnevne novine. U našem korpusu 21% čine prave izjavne rečenice, koje su i najčešći oblik naslova u vidu rečenica, a od tog broja, osim nekoliko izuzetaka, svi primjeri su iz dnevnih novina. Zanimljivo je mali broj složenih rečenica, kao i imperativnih – po 0,8%.

(11) *Budimo ono što smo* (Dani, 14. 2. 2003),

dok upitnih rečenica, uglavnom retoričkih pitanja, ima 2,7%:

(12) *Kako je Čavić ugostio Đinđića* (Dani, 28. 2. 2003).

Također rijetko, ali su ipak zabilježene i atributske rečenice, zajedno sa odnosnom riječju:

(13) *George, kralj kojem ne treba luda* (Dani, 27. 12. 2002).

Ipak, samo se naslovi u vidu pravih izjavnih rečenica mogu smatrati više informativnim jer izjavne rečenice i jesu informativnog karaktera. Već i sama promjena izjavne rečenice u upitnu, uzvičnu, imperativnu ili slično predstavlja odstupanje, odnosno pomjerenje ka retorički obojenom stilu. Brandt (1991:233) ovakve rečenice ne smatra samo varijacijama ili promjenama stila, nego često i emocionaliziranjem informacije, što ovakvim naslovima daje konativnu funkciju.

Ukupno 21% svih naslova našeg korpusa su prave rečenice – dodajmo tu i nekoliko upitnih, odnosno imperativnih – najčešće u prezentu sa nesvršenim glagolom. Futur I se rijetko pojavljuje, perfekat nešto češće (ostala vremena vrlo rijetko), ali uglavnom bez pomoćnog glagola, što od takvih rečenica već

čini eliptične. Dakle, više od 70% naslova su eliptične rečenice – u dnevnim novinama taj postotak je niži, u sedmičnim viši, odnosno velika većina novinskih naslova jesu elipse, nastale uglavnom izostavljanjem predikata ili njegovog jednog dijela, ali ponekad i nekog drugog rečeničnog dijela:

(14) *Bh. film ispraćen aplauzima* (Avaz, 10. 3. 2003),

(15) *Umjesto cvijeća, dobila probleme* (Avaz, 17. 3. 2003),

(16) *Oslobođenje u tajkunskoj prašini* (Dani, 7. 2. 2003).

U primjeru (14) nedostaje pomoćni glagol *je*, primjeru (15) nedostaje subjekat, odnosno *ko* je “dobio” probleme, kao i enklitika *je*, koja zajedno sa *dobila* čini predikat rečenice u perfektu, te bi ovaj primjer predstavljao elipsu u kojoj su izostavljeni lični glagolski oblik i subjekat. Također i u primjeru (16) nedostaje predikat – npr., *se nalazi* ili opet *je*.

Da li su takvi naslovi, bez predikata ili nekog njegovog dijela, ipak rečenice? Za običnog govornika izrazi poput gore navedenog nisu prihvatljivi, između ostalog i zbog toga što ni on sam ne proizvodi takve rečenice. Ipak, ako na njih naiđe u novinama, neće ih smatrati pogrešnim, što znači da su naslovi dio pasivne kompetencije govornika, ali ne i aktivne (Sandig 1971:14). Sa formalne strane gledajući, većina novinskih naslova nisu, ili su rijetko, prave rečenice, međutim, potrebno je razgraničiti eliptične naslove, naslove u formi glagolskih rečenica – rečenice sa predikatom ili rečenice bez predikata ili nekog njegovoga dijela, a koje se daju lahko rekonstruirati – od naslova koji uopće nemaju vrijednost glagolske rečenice, tj. od naslova u formi nominativnih tj. nominalnih rečenica. U primjerima:

(17) *Vjetroelektrane u BiH* (Start, 11. 3. 2003),

(18) *Najbližaviji trenutak* (Dani, 21. 2. 2003)

ne može se govoriti o izostavljenom predikatu, “jer jedini glavni član – nominativna riječ ili sintagma – preuzima na sebe predikativnost, a opća semantika tih rečenica jeste postojanje predmeta ili predmetno predstavljene pojave, radnje, stanja” (Katnić-Bakaršić 2001:261). Funkcija ovakvih naslova može se opisati formulom: “Ovdje se može pročitati nešto o temi X”, pri čemu bi X bilo *Vjetroelektrane u BiH*. Formalno gledajući, nominativne rečenice se svode na odnosnu riječ i pripadajuće atribute. Najčešći atributi (izuzimajući adjektivne) su prepozicionalni izrazi

(19) *Zločin bez kazne* (Dani, 28. 2. 2003),

(20) *Ured za razdor* (Ljiljan, 2. 12. 2002),

koji se pojavljuju u 8,3% nominativnih rečenica, slično kao i genitivni

(21) *Ismijavanje Ahmića* (Ljiljan, 10. 2. 2003).

Dativni atributi su rijetki, svega tri primjera u našem korpusu:

(22) *Priznanja najzaslužnijima* (Avaz, 10. 3. 2003),

a apozicije nešto češće, 6 primjera. Ovdje bismo na dva primjera željeli pokazati kako se apozicije razlikuju od imenskih predikativa:

(23) *Milan Milutinović, haški optuženik* (Start, 28. 1. 2003)

i

(24) *Cvetko Savić novi načelnik* (Avaz, 17. 3. 2003).

U primjeru (23) je posrijedi apozicija, što se vidi već i po zarezu, ali i sam tekst govori o Milanu Milutinoviću kao o haškom optuženiku. Dakle primjer (23) se sastoji od jednog rečeničnog dijela – sam naslov je, dakle, u formi nominativne rečenice - dok primjer (24) kaže: *Cvetko Savić je postao novi načelnik*, iz čega se vidi da u primjeru (24) imamo dva rečenična dijela, subjekat i predikativ – sam naslov je eliptičan.

Što se tiče pravih elipsi, da se primijetiti da se i one međusobno razlikuju. Ako pogledamo i uporedimo sljedeće primjere:

(25) *Malta za priključenje EU* (Avaz, 10. 3. 2003),

i

(26) *I dalje bez medalje* (Ljiljan, 16. 12. 2002),

lahko ćemo ustanoviti da i u prvom i u drugom primjeru nedostaje predikat. Međutim, dok ćemo vrlo brzo intuicijom zaključiti da je predikat prve rečenice *je*, pravi predikat druge rečenice nam je u potpunosti skriven; ali ne samo predikat nego i dodatna objašnjenja kao naprimjer: ko je bez medalje i o kakvoj medalji je riječ.

U primjeru (25) može se lahko zaključiti koja je glagolska komponenta izostavljena, jer je oblik glagola *biti* implicitna komponenta čitavog iskaza, odnosno možemo utvrditi da je na sadržinskoj razini došlo da “uštede”, te se ovdje može govoriti o *skraćenim rečenicama* (Sandig, 1971:20). Kada bi u ovoj rečenici bio naveden i predikat *je*, mogli bismo govoriti o redundanciji.

U primjeru (26) je osim predikata izostavljen i subjekat, što nam onemogućava da u potpunosti budemo informirani o sadržaju teksta. Ovdje

se ne radi o samoj uštedi (prostora) nego o “izostavljanju”, odnosno o pojavi kada izostavljeno nije samo po sebi implicirano. Ovakve forme Sandig (1971: 23) naziva *rečeničnim fragmentima*. Kod njih je dio koji nedostaje izostavljen kako na izražajnoj tako i na sadržinskoj razini.

Di Meola (1998:220) smatra elipse kod kojih se izostavljeni dio dá lahko rekonstruirati transparentnim elipsama u funkciji jezičke ekonomije, a ako se izostavljeni dio ne može rekonstruirati, onda elipsa ima konativnu funkciju i služi kao podstrek na čitanje.

Osim elipsi koje imaju funkciju da probude pažnju čitaoca, u novinskim se naslovima pojavljuju i druga jezička sredstva kao što su retoričke figure³, koje se prema Katnić-Bakaršić (2001: 308) mogu podijeliti na:

fonetsko-fonološke figure:

aliteracija (ponavljanje istih ili istotipskih suglasnika u tekstu):

(27) *Karlovac – Karlohad – Carla del Ponte* (Ljiljan, 3. 3. 2003),

zatim sintaksičke figure:

epifora (ponavljanje iste riječi ili grupe riječi na kraju dviju ili više rečenica, stiha pasusa...):

(28) *Vlast koje nema u državi koje nema* (Dani, 20. 12. 2002),

anafora (ponavljanje iste riječi ili grupe riječi na početku dviju ili više rečenica, stiha, pasusa...):

(29) *Jal' general, jal' pokojnik* (Ljiljan, 3. 3. 2003),

retoričko pitanje:

(30) *Kako je Čavić ugostio Đinđića* (Dani, 28. 2. 2003),

te semantičke:

antiteza:

(31) *Sud za ratne zločine ili posao stoljeća* (Start, 11. 3. 2003),

(32) *Šef mafije i policija* (Ljiljan 20. 1. 2003),

antonomazija (metonimijska zamjena vlastitog imena):

(33) *Britanski premijer živi u Bunkeru a vozi se u automobilu tvrđavi* (Avaz, 10. 3. 2003),

³ Za pojašnjenja pojedinih retoričkih figura pogledati Katnić-Bakaršić: 2001: 307–333.

metonimije različitih tipova:

(34) *Amerikanci demonstrirali protiv Busha*, (Avaz, 17. 3. 2003),

(35) *Ljubljanska banka najavljuje žalbu Sudu u Hagu*
(Avaz, 10. 3. 2003),

(36) *Mostar u šoku* (Start, 11. 3. 2003).

U ovom kontekstu ne smiju se zaboraviti metafore, za koje Di Meola (1998: 222) kaže, kako su prije svega u funkciji “sabijanja” informacija, tj. pomoću metafora se “ekonomičnije” prenose složenije informacije. Informativnu funkciju imaju izbljedjele metafore tipa *Argument-is-War* ili *Sport-is-War*, odnosno kad se u ne-sportskim i ne-ratnim temama koriste ratni ili sportski termini.

(37) *Bitka za Butmir u Chicagu* (Dani, 28. 2. 2003),

(38) *Nova Pink agresija* (Dani, 07. 3. 2003),

(39) *Skok preko ograde* (Dani, 27. 12. 2002).

Nasuprot ovima su sugestivne metafore sa konativnom funkcijom, odnosno nove metafore koje također mogu biti iz jezika rata ili sporta, ali i iz drugih oblasti (Di Meola 1998: 222):

(40) *Kruna bogate političke karijere* (Avaz, 17. 3. 2003),

(41) *Piramida za prevare* (Dani, 21. 2. 2003).

U tekstu koji počinje naslovom (41) govori se o načinu na koji su prevareni mnogi građani BiH. Naime, osobe su se uključivale u tzv. grupe za samofinansiranje u kojima se može prosperirati samo ako se nađe određeni broj novih članova, koji bi onda tražili nove članove itd. To širenje članstva (žrtava) dâ se uporediti sa piramidom.

Također se u funkciji buđenja pažnje čitaoca mogu koristiti i znakovi interpunkcije kao i tipografija. Tako se vrlo često u naslovima mogu naći sljedeći znakovi interpunkcije ili isticanja:

crtâ:

(42) *Instalacije i “Grizelj” – sankcije* (Ljiljan, 16. 12. 2002),

(43) *Nož i žica – za dom spremni* (Ljiljan, 2. 12. 2002),

čitave riječi ispisane velikim slovima ili štampane kurzivom:

(44) *PODOBNI umjesto stručnih* (Ljiljan, 2. 12. 2002),

(45) *Carlina lista zaostalih potraživanja*⁴ (Start, 28. 1. 2003),

navođenje slova ili grupe slova u zagradama čime naslov postaje dvosmislen:

(46) *Strogo p(r)ovjerljivo* (Ljiljan, 3. 3. 2003),

ili navodnici:

(47) *Došlo vrijeme "prohibicije"* (Avaz, 17. 3. 2003).

Nerijetko se kao naslovi pojavljuju puni ili modificirani naslovi poznatih pjesama, filmova, knjiga i slično, ili pak izreke:

(48) *Turski predugi marš* (Dani, 20. 12. 2002),

(49) *Viza za budućnost* (Ljiljan, 2. 12. 2002),

(50) *Kraljevina na zrnu zlata* (Walter, 25. 12. 2002),

(51) *Fosovska bitka* (Ljiljan, 20. 1. 2003),

(52) *Sve će to građani platiti* (Ljiljan, 3. 3. 2003),

(53) *Zločin bez kazne* (Dani, 7. 3. 2003),

(54) *"Eronet" s onog svijeta* (Ljiljan, 20. 1. 2003).

Primjer (49) koristi naziv popularne domaće serije dok se u tekstu uopće ne govori o televiziji ili seriji nego o razvojnoj strategiji BiH.

Kao sredstvo isticanja koriste se i igre riječi:

(55) *Wolfgangov GANG* (Ljiljan, 3. 3. 2003),

(56) *Borac za "Borac"* (Dani, 21. 2. 2003),

(57) *Krst bez Ljilje* (Ljiljan, 16. 12. 2002),

(58) *Sinalco schmeckt u Deželi* (Ljiljan, 16. 12. 2002),

(59) *Franjo Tomac ili Zdravko Tuđman* (Ljiljan, 16. 12. 2002).

U zaključku možemo reći sljedeće: Dvije osnovne funkcije novinskih naslova su informiranje o sadržaju i poticanje na čitanje. Pri tome se ne može reći da naslovi imaju samo informativnu ili samo poticajnu funkciju, nego da je u svakom naslovu manje ili više izražena i jedna i druga, tj. da se ovdje radi o jednom pravolinijskom pomjeranju od jednog pola ka drugom i obrnuto, ali se ipak nakon analize dâ primijetiti da naslovi u dnevnim novinama uglavnom

⁴ Podvučeni dio je u originalnom tekstu bio napisan kurzivom, a nepodvučeni recte.

ispunjavaju informativnu funkciju, dok naslovi u sedmičnim uglavnom poticajnu. Za poticajnu funkciju naslovi koriste jezička sredstva kao što su retoričke figure, od kojih smo samo neke naveli u tekstu. Većina naslova u kojima se pojavljuju različite stilske figure potječe iz sedmičnih novina.

Formalno gledajući, možemo izdvojiti četiri različita tipa naslova: *prave rečenice* (izjavne, upitne, uzvične i imperativne):

(60) *Porezni inspektori radili su 59 sati bez prekida*

(Avaz, 10. 3. 2003),

skraćene rečenice:

(61) *Delegacija iz Vatikana danas u Banjoj Luci i Sarajevu*

(Avaz, 10. 3. 2003),

rečenične fragmente:

(62) *Na Hezbollah raketama* (Dani, 07. 3. 2003),

te nominativne, tj. nominalne rečenice:

(63) *Pokret niotkud* (Dani, 7. 3. 2003).

Pravih rečenica ima oko 21% i to uglavnom u dnevnim novinama, skraćene rečenice su zastupljene u procentu od 19% (45% naslova u dnevnim novinama je u formi skraćenih rečenica, a samo 4% u sedmičnim), fragmenti u procentu od 9% (4% u dnevnim i 12% u sedmičnim), te nominativne rečenice u postotku od 36% (9% u dnevnim i 52% u sedmičnim novinama), dok ostatak od desetak procenata predstavljaju složene rečenice različitih tipova, zavisne rečenice bez glavnih:

(64) *Da prostitutkama bude lakše* (Dani, 7. 3. 2003),

infinitivne konstrukcije:

(65) *Suprotstaviti se imperiji* (Dani, 14. 2. 2003),

atributske rečenice sa odnosnom riječi:

(66) *Zlatko kakvog žele stranci* (Dani, 6. 12. 2002)

i slično.

Literatura:

- 1) Brandt, W. (1991): Zeitungssprache heute: Überschriften. Eine Stichprobe. U: Brinker, str. 213–244.
- 2) Brinker, K. (2001): Linguistische Textanalyse. Eine Einführung in Grundbegriffe und Methoden. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- 3) Di Meola, C. (1988): Zur Syntax und Semantik von Schlagzeilen in der deutschen Tagespresse. U: Muttersprache 108, str. 217–231.
- 4) Di Meola, C. (1998): Schlagzeilen in Presse und Werbung. U: Deutsche Sprache, str. 218–240.
- 5) Glovacki-Bernardi, Z. (1990): O tekstu. Zagreb: Školska knjiga
- 6) Glovacki-Bernardi, Z. (1991): Prilog tipologiji naslova. U: Jezik i stil sredstava informisanja. Sarajevo: Svjetlost.
- 7) Glovacki-Bernardi, Z. (1992): Text und Titel. U: Zagreber germanistische Beiträge, str. 105–115.
- 8) Katnić-Bakaršić, M. (2001): Stilistika. Sarajevo: Ljiljan.
- 9) Muratagić-Tuna, H. (1999): Znamen magijske moći reči u naslovima pesama Desanke Maksimović. U: Poezija i poetika Desanke Maksimović, str. 123–136. Priština: Stručna knjiga.
- 10) Polenz, P.v. (1988): Deutsche Satzsemantik. Grundbegriffe des Zwischen-den-Zeilen-Lesens. Berlin: De Gruyter.
- 11) Popadić, Hanna. (1971): Untersuchungen zur Frage der Nominalisierung des Verbalausdrucks im heutigen Zeitungsdeutsch. Mannheim: (= IDS 9).
- 12) Sandig, B. (1971): Syntaktische Typologie des Schlagzeile. Möglichkeiten und Grenzen der Sprachökonomie im Zeitungsdeutsch. München: Hueber.
- 13) Sowinski, B. (1999): Stilistik. Stuttgart: Metzler.

ANALYSE VON SCHLAGZEILEN
IN BOSNIEN-HERZEGOWINA

Abstract

Im vorliegenden Aufsatz werden Schlagzeilen in bosnisch-herzegowinischen Tages- und Wochenzeitungen nach formalsyntaktischen und stilistisch-semantischen Kriterien analysiert. Auf syntaktischer Ebene werden vier Arten von Schlagzeilen: *Satz*, *verkürzter Satz*, *Satzfragment* und *Nominalsatz*, und auf stilistisch-semantischer Ebene wird der Gebrauch von rhetorischen Figuren betrachtet. Abschließend gehe ich auch auf verschiedene typografische Lösungen, die eine persuasive Funktion haben, sowie auf Wortspiele und Modifikationen der bekannten Titel, Sprüche, Redewendungen usw. ein.

Književnost

Vahidin PRELJEVIĆ

GRANICE STRUKTURALISTIČKE KNJIŽEVNE TEORIJE:

Na primjeru Barthesove koncepcije pripovjednih jedinica

KLJUČNE RIJEČI: *strukturalizam, Barthes, temporalnost, kontingencija*

U ovom tekstu pokušat ćemo rekonstruirati neka temeljna polazišta strukturalističke književne teorije i time ujedno ukazati na njene ozbiljne nedostatke, koji joj, da na neki način anticipiramo osnovnu tezu ovog rada, odriču sposobnost da primjereno opiše, analizira i vrednuje fenomen književnog teksta.

Kao primjer strukturalističke episteme uzeli smo Barthesov esej o pripovjednim jedinicama, koji slovi kao jedan od temeljnih tekstova moderne naratologije. Pošto se radi o jednom od tekstova iz tzv. strukturalističke faze Barthesova stvaralaštva, čini se važnim napomenuti da ovdje svjesno zanemarujemo njegove kasnije radove (S/Z 1970, *Uživanje u tekstu* 1973), koji se značajno udaljavaju od brojnih zasada klasičnog strukturalizma. Barthesov esej, naglasimo to još jednom, služi nam samo kao primjer jedne šire paradigme unutar nauke o književnosti.

Kritički dio ovog rada započinje općim razmatranjem problema ukidanja temporalnosti u strukturalističkoj teoriji. Nakon toga, vraćamo se Barthesovoj koncepciji pripovjednih jedinica, koju pokušavamo primijeniti na Kafkin tekst *Grabljivica*. Pri tome ukazujemo na nedostatke ovog naratološkog modela kao što su zanemarivanje fenomena kontingencije i strogi dualizam relacioniranja. Konačno, ponovno se vraćamo strukturalizmu kao takvom pokušavajući u vidu rezimea rekonstruirati epistemološke premise njegovih grijeha spram književnosti. Istodobno se upuštamo u skiciranje jednog nacrtu revizije pojma strukture, svjesni opasnosti da to može zazvučati pomalo emfatično.

I. BARTHESOVA KLASIFIKACIJA PRIPOVJEDNIH JEDINICA

Jedan od vrhunaca strukturalističke naratologije predstavlja Barthesova studija *Uvod u strukturalnu analizu pripovjednih tekstova*¹, u kojem on pokušava dati podosta iscrpnu klasifikaciju segmenata pripovjednog teksta: “Pošto se svaki sistem sastoji iz kombinacije jedinica čije su klase poznate, pripovjedni tekst stoga treba najprije raščlaniti i odrediti segmente pripovjednog diskursa, koji se mogu rasporediti na ograničen broj klasa; riječju, treba definirati najmanje pripovjedne jedinice”².

Slično kao što su to radili formalisti, Barthes pripovjedne jedinice definira kao “svaki segment priče koji se javlja kao sastavni dio određene korelacije”³. Dakle, pripovjedna jedinica postaje takvom ukoliko ispunjava određenu funkciju u priči. Ona se, precizira Barthes, ne poklapa uvijek sa gramatičkom definicijom rečenica, već može obuhvatati veće ili manje cjeline (npr., jednu jedinu riječ). Funkcije koje pripovjedne jedinice ispunjavaju dijele se u *distributivne*, koje Barthes naziva *pravim funkcijama*, i *integrativne*, koje označava indicijama. Distributivne jedinice nose tok pripovjedne radnje; otuda ih možemo smjestiti na sintagmatsku os priče. One se dalje dijele u kardinalne funkcije (jezgra) i katalize. Ove prve, zapravo, čine fabularni kostur pripovjednog teksta te označavaju fiktivne dijelove radnje koji “otvaraju posljedičnu alternativu za daljnji tok priče”. Drugim riječima, oni zahtijevaju nastavak ili odgovor ili predstavljaju odgovor na neku prethodnu radnju. Barthes navodi primjer kardinalne radnje “telefon zvoni”. Ova radnja ili moment dešavanja zahtijeva odgovor i reakciju, recimo “dizanje slušalice”. Obje pripovjedne jedinice bi, prema Barthesu, bile kardinalne, a one radnje koje se pojave između dviju susjednih kardinalnih jedinica predstavljale bi katalize, tj. radnje čija se uloga sastoji tek u tome da popune međuprostor. Njihova funkcionalnost se ne gubi, jer stupaju u korelaciju prema susjednom jezgru, ali je ona oslabljena i “parazitska”. Kardinalne funkcije, objašnjava Barthes, predstavljaju rizične momente priče, dok su katalize “sigurnosne zone, pauze, zapravo luksuz”.

Drugu klasu pripovjednih jedinica u Barthesovu sistemu čine indicije. Ako distributivne funkcije čine horizontalnu ravan priče, onda one grade njenu vertikalnu razinu. Indicije dočaravaju karakter, osjećaj ili atmosferu u nekoj

¹ Ovdje citirano prema njemačkom prijevodu. Einführung in die strukturale Analyse von Erzählungen. U: Isti: Das semiologische Abenteuer. Frankfurt: Suhrkamp 1988, str. 102–116.

² Barthes (1988), str. 109. (prijevod sa njemačkog ovog i narednih citata V. P.)

³ Ibidem.

određenoj fazi priče ili u priči u cjelini⁴. Barthes ovdje uglavnom misli na dijelove priče koje bismo terminologijom tradicionalne naratologije nazivali “opisima”, ali i na sporedne minimalne radnje (npr., pušenje cigareta, ispijanje nekog pića), koje pridonose stvaranju određene atmosfere. Ne zaboravimo da Barthes razlikuje i *informante*, jednu podgrupu indicija, koja pruža osnovne podatke o vremenu i prostoru i čitatelju tako omogućavaju orijentaciju u fiktivnom svijetu priče.

II. STRUKTURALISTIČKO POLAZIŠTE BARTHESOVE KLASIFIKACIJE

Barthesova klasifikacija odaje njegovu privrženost strukturalističkom mišljenju, koje je sredinom 20. stoljeća, u jeku tzv. *linguistic turna*, nastupilo kao revolucija naučne paradigme u humanističkim znanostima. Književni tekst je u Barthesovu članku shvaćen kao struktura u kojoj svaki element ispunjava određenu funkciju, bilo na horizontalnoj ravni pripovjedne radnje bilo na integrativnoj ravni indicija. Njegova podjela na funkcije i indicije manje je više podudarna općoj Jakobsonovoj dihotomiji sintagmatske i paradigmatičke osi⁵.

Dakle, matrica ovog teksta iz rane Barthesove faze dakako je pojam strukture. Prema klasičnoj definiciji, struktura predstavlja količinu relacija među elementima unutar jednog sistema⁶. Pri tome, kategorija odnosa ili relacije uglavnom korespondira sa pojmom funkcije. Element ispunjava određenu funkciju u odnosu na neki drugi element. Ovakvo shvaćanje strukture, u kojoj element ne dobiva značenje sam po sebi nego samo u odnosu prema drugim, dá se izvesti iz poznate Saussurove teze da ne postoje znakovi sami po sebi nego samo razlike među znakovima. Iz toga proizlazi da odnos dobiva primat nad elementom⁷. Ovim tekstom Barthes pokazuje da se nalazi na razvojnoj crti strukturalističke ideje, čiji je je koncept, barem u oblasti naratologije, dijelom i sam utemeljio.

U svom antologijskom tekstu *Strukturalistička djelatnost*⁸ Barthes razlikuje dvije operacije strukturalističke djelatnosti, raščlanjivanje i

⁴ Ako se značenje indicije ne ograničava samo na dati momenat, nego na atmosferu cijele priče, onda one poprimaju “parametrički karakter” (Ibidem, str. 114).

⁵ Vidi Roman Jakobson: Poetik. Ausgewählte Aufsätze 1921–1971. Frankfurt, 1993 (1979).

⁶ Metzler Lexikon der Literatur- und Kulturwissenschaft. Ansgar Nünning (ed.) Stuttgart, 1998, str. 511.

⁷ Vidi Vladimiri Biti: Pojmovnik suvremene književne teorije, Zagreb, 1997, str. 381.

⁸ Roland Barthes: Strukturalistička djelatnost. U: Miroslav Bekker: Suvremene književne teorije. Zagreb, 1986, str. 191–195.

aranžman. Pri tome, objekat istraživanja bi prvo trebalo svesti na najmanje moguće jedinice, da bi se u narednom koraku utvrdila pravila po kojima one čine smislenu cjelinu. Sami elementi značenje ne proizvode samostalno, oni zapravo i nemaju autonomno značenje nego tek funkciju u proizvodnji cjelovitog značenja. Smisao stoga više nije metafizički pretpostavljena tajna niti nerješiva zagonetka, on se javlja kao “efekat diferenciranja jedinica, koje same po sebi nemaju nikakvo značenje”⁹.

Preneseno na Barthesovo shvaćanje pripovjednog teksta kao strukture, ona postaje nadmoćna u odnosu na pripovjedne elemente. Oni gube svoju individualnost i pretvaraju se u vojnike u armiji strukture. U pripovjednom tekstu to znači da pripovjedne sekvence (u Barthesovoj terminologiji: jedinice) nemaju značenje same po sebi već jedino u odnosu prema drugim sekvencama, što zorno pokazuje primjer kardinalnih funkcija.

III. UKIDANJE VREMENA U STRUKTURALIZMU

Derrida i Adorno

Strukturalizam je već često kritiziran zbog svoje vezanosti za apstraktne modele i svog zazora od slobodnih elemenata. To je, između ostalog, bio i jedan od najznačajnijih razloga za novu orijentaciju strukturalističke misli kasnih šezdesetih godina, koja se javlja pod natuknicama kao što su neostrukturalizam¹⁰ ili, češće i ispravnije, poststrukturalizam. Derridin esej *Snaga i značenje*, prvobitno objavljen u časopisu *Critique* (br. 193–194) 1963. godine¹¹, jedan je od prvih tekstova koji osnovne postulate strukturalizma iznutra dovode u pitanje. U tom tekstu Derrida isprva hvali strukturalističku paradigmu kao izraz spoznaje da jezik predstavlja “počelo povijesti”¹². Nasuprot egzistencijalističkoj kritici, Derrida, kako pokazuje citirana sintagma, strukturalizam oslobađa optužbe da je nepovijesan, nego, štaviše, smatra da je “strukturalistička svijest svijest uopće, kao promišljanje prošlosti (...), refleksija postignutog, konstituiranog;

⁹ Stefan Münker und Alexander Roesler: *Poststrukturalismus*. Stuttgart, 2000, str. 20.

¹⁰ Pojam neostrukturalizam koristio je njemački filozof i teoretičar književnosti Manfred Frank, koji je time htio naglasiti da kasni Barthes, Derrida, Deleuze, Lyotard i dr. još uvijek za polazište uzimaju pojam strukture i da se u načelu nisu značajno udaljili od premisa klasičnog strukturalizma.

¹¹ Ovdje citirano prema njemačkom izdanju. Jacques Derrida: *Kraft und Bedeutung*. U: J. D.: *Schrift und Differenz*. Frankfurt, 1997 (1976), str. 9–52.

¹² “Die strukturalistische Einstellung und unsere heutige Haltung vor oder in der Sprache sind nicht nur Momente der Geschichte: vielmehr Erschütterung und Erstaunen durch die Sprache als Ursprung der Geschichte”, *Ibidem*, str. 10.

ona je historijska, eshatična (...)”¹³. Međutim, Derrida kasnije precizira da strukturalizam ne indicira konkretnu nego opću povijesnost; riječ je zapravo o ideji povijesnosti koja osobenu povijesnost predmeta istraživanja neumitno gubi iz vida. Govoreći o umjetničko-kritičkim radovima strukturaliste Rousseta, Derrida primjećuje: “Struktura je doista jedinstvo forme i značenja. No, forma djela ili forma kao djelo mjestimično se tretira *kao da* nema porijekla, kao da je sreća djela (a Rousset je zainteresiran samo za umjetnička djela) u umjetničkom djelu bespovijesna; kao da nema svoju unutarnju povijest.”¹⁴ To je posebno vidljivo u činjenici da “esencijalistički” strukturalizam strukturu shvaća kao geometrijsku metaforu, isključivo kao prostornost koja guta “sve ono što se ruga geometrijsko-mehaničkoj shemi (...), ne samo snagu i kvalitet, koji sami jesu smisao, nego k tome i *trajanje*, ono što je u pokretu čista kvalitativna heterogenost”¹⁵.

Derrida esencijalizam i mehanicizam strukturalističke umjetničke kritike ispravno shvaća kao njegovu najslabiju tačku. Ona zanemaruje trajanje kao kategoriju umjetničkog djela jer je fiksirana na njegovu datost, drugim riječima, ona za svoj temelj ne uzima *postajanje* nego *bitak* (otuda i pogrdni atribut “esencijalistički”). Zanimljivo je da se u ocjeni značaja vremenske kategorije Derridino shvaćanje umjetničkog djela poklapa sa Adornovim. U *Estetičkoj teoriji* (1970) Adorno postulira da je umjetničkom djelu imanentan njegov procesualni karakter. Ako se Derrida pobunio protiv statično-prostornog poimanja strukture, tako se i Adorno, koji dolazi iz drugačije tradicije, pa se, shodno tome, ima boriti s drugačijim protivnicima, protivi metafizičkom bezvremenom centriranju smisla, kao što je to običavala činiti starija duhovnopovijesna škola:

“Šta god da se u artefaktu zvalo jedinstvo smisla, nije statično nego procesualno, iznošenje antagonizama koje svako djelo nužno ima u sebi. Analiza umjetničkog djela je tek tada dostatna ako odnos njegovih momenata shvati procesualno, ne svodeći ga raščlanjivanjem na tobožnje praelemente. Da umjetnička djela nisu bitak nego postajanje, shvatljivo je sa tehnološkog stanovišta. Kontinuitet umjetničkog djela teleološki zahtijevaju njegovi pojedinačni momenti. Kontinuitet im je potreban i oni su ga sposobni proizvesti zbog svoje nedovršenosti, a često i beznačajnosti.”¹⁶

¹³ Ibidem, str. 12.

¹⁴ Ibidem, str. 27.

¹⁵ Ibidem, str. 37–38.

¹⁶ Theodor Adorno: *Ästhetische Theorie*. Frankfurt, 1995 (1970), str. 262–263.

*Ricoeurova kritika strukturalizma
i pronalaženje narativnog vremena*

Osim iz Derridine poststrukturalističke i Adornove postidealističke vizure, Barthesov atemporalni koncept analize književnog teksta moguće je kritizirati i iz hermeneutičke perspektive. Paul Ricoeur, jedan od najistaknutijih predstavnika novije hermeneutike u Francuskoj, u svom monumentalnom djelu *Temps et récit*¹⁷ bavi se historiografskim, književnim i filozofskim aspektima fenomena vremena. Ricoeur u svojoj studiji ističe temeljni antropološki značaj naracije time što postavlja tezu da je ljudsko iskustvo vremena moguće samo u činu pripovijedanja. To, *vice versa*, znači da je i samo pripovijedanje moguće samo u vremenu. Polazeći od usporedbe Aristotelova i Augustinova shvaćanja vremena, francuski filozof ustvrđuje da je grčki mislilac u svojoj teoriji mimeze vrijeme i pripovijedanje doveo u veoma tijesnu vezu, dok je rodonačelnik kršćanske teologije fenomen vremena pokušao istražiti nezavisno od naracije. Kako pokazuje Ricoeur, Aristotel naglašava konkordanciju a Augustin diskordanciju vremena. Pristajući uz Aristotelovu teoriju, Ricoeur, međutim, ne preuzima direktno njegovo utemeljenje mimeze, nego je raščlanjuje u tri varijante, *mimezu I*, koja označava vanjski svijet koji je dostupan samo preko jezika kao medija, pa se prema tome javlja kao simbolički posredovan odnosno prefiguriran znakovima, pravilima i normama; *mimezu II*, odnosno, konfiguriran svijet fiktivne i historijske priče te *mimezu III*, koja predstavlja transfigurirani svijet čitatelja.

U svom eseju *Narativna funkcija i ljudsko iskustvo vremena*¹⁸, Ricoeur prikazuje, u sažetoj formi, osnovne teze svoje teorije narativnosti te pri tome izričito kritizira strukturalistički naratološki model, posebno se osvrćući na Barthesovu teoriju pripovjednih jedinica. Ricoeur isprva iznosi generalnu primjedbu da strukturalizam zanemaruje vremenski aspekt pripovijedanja, ali da ga ipak ne može sasvim zaobići. Tako se vrijeme u Barthesovom i inim strukturalističkim konceptima, ako se ikako i uzima u obzir, javlja tek kao hronološki i linearni slijed trenutaka. Strukturalistička analiza, zaključuje Ricoeur, poznaje samo alternativu “između ahronijskog koda i linearne

¹⁷ Paul Ricoeur: *Temps et récit*. Paris 1983–1985. Njem. izdanje: *Zeit und Erzählung*. München 1988–1991. Srpsko izdanje prvog toma: P. R. *Vreme i priča*. Prevele s francuskog Slavica Miletić i Ana Moralić. Sremski Karlovci – Novi Sad, 1993.

¹⁸ Paul Ricoeur: *La fonction narrative et l'expérience humaine du temps*. U: *Archivio di Filosofia!* (1980). Citirano prema njemačkom izdanju: *Narrative Funktion und menschliche Zeiterfahrung*. U: *Romantik. Literatur und Philosophie*. Internationale Beiträge zur Poetik. Volker Bohn (ed.), Frankfurt, 1987, str. 45–79.

hronologije pripovijedanog”¹⁹. Ova redukcija vremena najočiglednije se manifestira u Barthesovim kardinalnim funkcijama. One, podsjetimo, “otvaraju posljedičnu alternativu za daljnji tok priče”, njihovo je pozicioniranje u analizi uvijek hronološko, a njihovi međuodnosi uvijek uzročni. Ovdje se najbolje vidi da shvaćanje vremena kao puke linearnosti od njegova svođenja na uzročnost do potpunog ukidanja dijeli tek jedan korak. Pretvaranje vremenitosti u uzročnost nije ništa drugo do pretvaranje naracije u eksplikaciju²⁰; književno djelo bi, prema tom modelu, manje imalo funkciju da *pripovijeda* o tome šta se desilo ili moglo desiti, već više da *objasni* zašto se nešto tako desilo a ne drugačije. Ako stvari osmotrimo iz ove perspektive, nesporno je zašto je u analizi književnog odnosno pripovjednog djela važno očuvati njegovu specifičnu vremensku dimenziju. Svođenjem na linearnost i kauzalitet fiktivnom književnom svijetu oduzima se njegova prirodna *ambigvalnost*, koja se u estetici od Baumgartena do Lyotarda provlači kao osnovno obilježje umjetničkog, štaviše, kao utemeljenje njegova prava na postajanje i kao odgovor na Adornovu dilemu sa početka *Estetičke teorije*²¹.

Diskurs kauzalnosti naime, implicira da tačno određeni uzrok ima tačno određene posljedice, on počiva na principu jednoznačnosti i određenosti i neophodan je za funkcioniranje parcijalnih sistema kakvi su medicina, pravo(suđe) itd. Međutim, umjetnost se, barem tako tvrde gotovo svi mislioci koji su se bavili problemima estetskog, odlikuje upravo time što nije ono što jeste “normalni diskurs”.²²

Mislim da smo u dovoljnoj mjeri obrazložili koliko je postojeća koncepcija strukturalističke kritike nepodesna da se adekvatno uhvati ukoštac sa fenomenom pripovjednog vremena, koji, usput rečeno, ne predstavlja neki

¹⁹ Ibidem, str. 52.

²⁰ Ricoeur (1987), str. 52.

²¹ Adorno se pita da li umjetnost uopće ima pravo na postojanje: “Zur Selbstverständlichkeit wurde, daß nichts, was die Kunst betrifft mehr selbstverständlich ist, weder in ihr noch in ihrem Verhältnis zum Ganzen, nicht einmal ihr Existenzrecht”. Adorno: *Ästhetische Theorie*, str. 9.

²² Umjetnost se od samog svog početka javlja kao Drugo, kao jedino što je istinski drugačije od common sense-a, od društvenog mentalnog konsenzusa. Prema Kantu, percepcija umjetničkog djela treba izazvati “bezinteresni osjećaj ugodnosti” (“interesseloses Wohlgefallen”). Sintagma “bez interesa” je u poznom 18. stoljeću mogla označavati prodor u onaj prostor koji bi bio on-kraj važećih pragmatičkih pravila i principa koristi, koji je, činilo se, postao temeljem društva u moderni. Nakon dezavuiranja filozofije kao refleksije o svijetu koja se zasniva na pojmu i logičkom postupku, koji taj svijet objašnjava time što ga pokorava i stavlja u okove stavlajući se tako nolens volens u službu poretka, umjetnost postaje jedino pribježište odistinski drugačijeg pogleda na svijet. Od Kanta i njemačkih romantičara pa sve do Heideggera, Adorna i Derride, umjetnost se tretira kao jedini put u spoznaju nekazivog.

sporedan aspekt u književnim djelima nego ključni problem za razumijevanje i estetsko doživljavanje pripovjednih tekstova. Da li to znači da bismo se u analizi posve trebali odreći metoda strukturalizma? Koliko god “strukturalistička poetika”²³ bila manjkava, preuranjeno bi je bilo odbaciti dok ne pogledamo kako su problem pripovjednog vremena pokušali riješiti njeni kritičari. Jedan od najjemenitijih protivnika Sausseurovih sljedbenika je upravo netom citirani Paul Ricoeur, premda i njegova književna teorija predstavlja neku vrstu sinteze hermeneutičkih, egzistencijalističkih i strukturalističkih primjesa²⁴. Ricoeurovo polazište je Heideggerova egzistencijalistička analitika i njegova trijada *Zeitlichkeit – Geschichtlichkeit - Innerzeitigkeit* (vremenost – povijesnost - unutrašnja vremenost). Poznato je da je Heidegger u vremenu vidio mogućnost ostvarenja bitka i da je, u skladu s tim, svoje najznačajnije djelo naslovio *Vrijeme i bitak (Sein und Zeit, 1927)*. Vremenost predstavlja zamišljenu prvobitnu cjelovitost vremena, u kojem još nisu bili razlučeni vremenski modusi sadašnjost, prošlost i budućnost. Povijesnost predstavlja protok ili protezanje vremena između zamišljene početne i zamišljene krajne tačke, zapravo, između života i smrti. I, konačno, unutrašnje vrijeme bi bilo doživljaj ili tumačenje povijesnosti u konkretnim životnim prilikama. Ovo posljednje je stvarno ljudsko vrijeme, vrijeme koje čovjek doživljava u određenim trenucima. Za Ricoeura je upravo ova vremenska dimenzija najzanimljivija za koncipiranje njegove teorije narativnosti. Unutrašnja vremenost je svojevrсна tačka križanja apstraktnog vremena, koje dobivamo određivanjem intervala i njihovim mjerenjem, to je ono što poznamo kao časovničko vrijeme, s jedne strane, i povijesnosti, kao protezanja vremena između života i smrti, s druge. Ricoeur smatra da je Heidegger u koncepciji svog pojma *zbivanja*, koji predstavlja revalorizaciju antičkog termina *sudbine*, nije uspio povezati unutrašnju vremenost i povijesnost, odnosno da zanemaruje pojedinca, koji je nosilac unutrašnje vremenosti i koji uvijek djeluje u povijesnosti. Ricoeur tvrdi da je jedino naracija u stanju predočiti ovu povezanost. Za ovu smjelu reviziju Heideggerove filozofije vremena Ricoeur nudi sljedeće argumente: Priča, prema njemu, sadrži dvije osnovne dimenzije, epizodnu i konfigurativnu. Epizodnu dimenziju čine “kontingentni momenti pripovjednog toka”, koji proizlaze iz sintagme “I onda...” ili pitanja kao: “Šta se desilo onda?”, “Kako se završilo?” i sl. Riječ je, dakle, o sukcesivnom poretku priče.

²³ Termin iz knjige Ljubomira Doležela: *Poetike Zapada*. Sarajevo, 1991.

²⁴ Vidi članak o Ricoeuru u Metzlerovu leksikonu *Literatur- und Kulturtheorie*. Stuttgart, 1998, str. 465–466.

S druge strane, konfiguracija predstavlja osobenost priče da omogući doživljaj pojedinih momenata kao signifikantnih cjelina, i to stoga što je priču moguće recipirati iz “perspektive njenog kraja”, tako da se pojedine faze neumitno stapaju u smislene cjeline. Ovim postupkom *koligacije* i *rekapitulacije* slijed sekvenca je moguće pohraniti u pamćenju, pa ona ima i važnu memoričku funkciju.

Ricoeur posebno naglašava da se ove dvije dimenzije nalaze u stanju međusobne ovisnosti te da su neodvojive jedna od druge.

Pošto, kako Ricoeur ispravno primjećuje, pripovijedanje priču “smješta u vrijeme”, ne “reflektira o njoj nego je naravski podrazumijeva”, onda se, da se vratimo na Heideggerovu trijadu, unutrašnja vremenost ispostavlja kao glavni domen priče. Ako je tako, onda se ona manifestira kao prožimanje epizodne i konfiguracijske dimenzije pripovjednog teksta. Naime, preko epizodne dimenzije, koja odslikava sukcesivno, linearno vrijeme, unutrašnja vremenost uspostavlja vezu sa apstraktnim vremenom, a preko konfiguracije sa povijesnošću.

Ocjena Ricoeurova naratološkog koncepta

Ricoeuru pripada zasluga što je uvjerljivo istaknuo koliko je značajan problem vremena u pripovjednim tekstovima.²⁵ Taj značaj se ogleda u notornoj antropološkoj činjenici da je ljudsko razumijevanje svijeta vremenski dimenzionirano i da se, sljedstveno tome, ne može predočiti u apstraktnim modelima narativne gramatike. Ricoeur, naime, polazi od teze da “između pripovijedanja jedne priče i vremenskog karaktera ljudskog iskustva postoji korelacija, koja nije slučajna, već predstavlja oblik nužnosti koji nije vezan isključivo za neku određenu kulturu”²⁶, nego ima univerzalno obilježje.

On je pokazao u kojoj je mjeri strukturalistički koncept, koji u ovom radu egzemplarno predstavlja Barthesova teorija pripovjednih jedinica, zanemario i pojednostavnio fenomen vremena, reducirajući ga na linearnost ili ga posve ukidajući u shematiziranim modelima kauzaliteta. Ricoeur tome suprostavlja znatno složenije shvatanje pripovjednog vremena, koje omogućava da se u priči uoče povezanosti između različitih vremenskih dimenzija. Istovremeno,

²⁵ Time se Ricoeur nadovezuje na određene tendencije u ranijim fazama razvoja njemačke nauke o književnosti, koja je u 20-im i 50-im godinama 20. stoljeća bila pod utjecajem morfološkog shvaćanja književnog djela, razvijenog uglavnom iz Goethevih radova o estetici i poetici. U tom kontekstu, bitni su radovi Günthera Müllera (*Morphologische Poetik*, Darmstadt, 1968) i Eberharda Lämmerta (*Bauformen des Erzählens*, Stuttgart, 1954).

²⁶ Ricoeur: *Zeit und Erzählung*, prvi svezak, str. 87.

njegov neupitan doprinos naratologiji se sastoji i u tome što je naglasio da je samo u narativnoj formi moguće sagledati i estetski iskusiti povijesnost u svojoj isprepletenosti sa individualnim doživljajem vremena (unutrašnja vremenost). Time je učinjen odlučan iskorak u osvješćivanju značaja književnosti za razumijevanje tako važnog egzistencijalnog fenomena kao što je vrijeme.

Međutim, nemoguće je zanemariti i slabosti njegove teorije. Prije svega, to je njen, cum grano salis, esencijalistički pristup. Ricoeur nam otkriva bit fenomena priče i pripovijedanja kao takvih, ali nam ne pruža mogućnost da primjenom njegove teorije valjano utvrdimo osobitost pripovjednog vremena u konkretnom tekstu. Pojmovi kao što su “epizodna” i “konfigurativna” dimenzija imaju svoju validnost u određivanju esencijalnog karaktera naracije, ali je njihova heuristička vrijednost veoma mala ako bismo pokušali usporediti konstituciju fiktivnog vremena, recimo, *Čarobnog brijega* sa onom *Traganja za izgubljenim vremenom*. U poređenju sa Ricoeurovim siromašnim analitičkim aparatom, strukturalistička terminologija, premda zanemaruje ili reducira vremensku dimenziju pripovijedanja, ipak je primjenjiva i izuzetno eficientna.

IV. PROVJERA BARTHESOVA MODELA

Do sada smo se bavili teorijskim utemeljenjem strukturalističke episteme. Pokušat ćemo sada ispitati upotrebnu vrijednost Barthesova modela pripovjednih jedinica. Najprije ćemo segmentirati tekst prema kategorijama funkcija (jezgra i katalize) i indicija (pravih indicija i informanata) te nakon toga provjeriti u kojoj mjeri nam takva kategorizacija pomaže u analizi i interpretaciji jedne Kafkine priče.

*Kafkin tekst Grabljivica*²⁷

Bijaše jednom jedna grabljivica, kljucala mi je po nogama. Već mi je bila razderala čizme i čarape, a sada je već kljucala same noge. Uvijek bi napala, pa me onda više puta nemirno obletjela i onda opet nastavila sa svojom rabotom. Naiđe neki gospodin, pogleda nas na časak i onda upita zašto trpim grabljivicu. “Bespomoćan sam”, rekoh, “došla je i počela kljucati, htjedoh je naravno otjerati, pokušah je čak i udaviti, ali ovakva životinja je veoma snažna, čak mi je htjela skočiti u lice, pa sam radije žrtvovao

²⁷ Franz Kafka: *Der Geier*. U: F. K.: *Erzählungen und andere Prosa*. Frankfurt, 1996, str. 381.

noge. Eto, sad su mi već skoro razderane.” “Kako se samo date tako mučiti”, reče gospodin, “samo jedan metak i grabljivica je gotova”. “Je li to tako?”, upitah, “a biste li htjeli to riješiti?” “Rado”, reče gospodin, “samo moram otići kući i donijeti oružje. Možete li sačekati još pola sata?” “Ne znam”, rekoh i ukočih se za trenutak od bola pa onda kazah: “Molim vas, pokušajte za svaki slučaj.” “Dobro”, reče gospodin, “požurit ću”. Grabljivica je cijelo vrijeme mirno slušala razgovor pogledavajući čas mene čas onog gospodina. Sad shvatih da je sve razumljivo, poleti, nagnu se unatrag da bi uzela dovoljno zamaha i onda zarinu svoj kljun kroz moja usta duboko u mene. Padajući osjetio sam oslobođen kako se bez spasa davi u mojoj krvi što puni sve dubine i zapljuskuje sve obale.

Sintagmatska os teksta: Funkcije i kontingencija

Jezgre, podsjetimo, predstavljaju radnje koje izazivaju posljedice u daljnjem toku priče. One kao kauzalna okosnica priče markiraju prijelaze iz jedne pripovjedne faze²⁸ u drugu. U našem tekstu možemo otkriti nekoliko takvih jezgri radnje:

- A) Napad grabljivice na neimenovani lik (ujedno i naratora priče)
- B) Dolazak drugog lika (u priči nazvanog “gospodin”) na mjesto zbivanja
- C) Razgovor sa žrtvom i nuđenje pomoći
- D) Gospodin odlazi po oružje
- E) Grabljivica sluša razgovor
- F) Grabljivica prodire u tijelo naratora
- G) Grabljivica se utapa u njegovoj krvi

Barthesov koncept predviđa da su kardinalne funkcije kauzalno povezane; izuzmemo li početnu jezgru, sve predstavljaju posljedicu prethodne jezgre i, osim posljednje funkcije, sve ostale proizvode ili izazivaju narednu jezgru. Gotovo sve jezgre koje smo mi utvrdili u ovom tekstu uglavnom

²⁸ Barthesov pojam jezgri unekoliko se podudara sa terminom pripovjedne faze koji je razvio njemački naratolog Eberhard Lammert (1954) te sa terminom pripovjedna sekvenca koji se pojavljuje kod Claudea Bremonda i Jochena Schulte-Sassea (1994). Pri tome treba naglasiti da su jezgra ipak uži pojam jer predstavljaju pojedinačne radnje dok faze ili sekvence mogu obuhvatati više hronološki povezanih radnji koje se mogu posmatrati kao jedna cjelina, bilo da su od susjednih faza odvojene temporalno, prostorno ili semantički. Pošto je kod Kafke riječ o jednom kratkom tekstu, jezgre se uglavnom poklapaju sa pripovjednim fazama.

zadovoljavaju taj kriterij. Možemo uistinu reći da dolazak “gospodina” (B) za posljedicu ima razgovor sa napadnutim naratorom (C), te da to opet rezultira odlaskom po oružje (D). Nešto je slabija kauzalna veza između (D) i (E) i (E) i (F), te (F) i (G), ali se i tu, slijedeći logiku radnje u priči, a ne princip empirijske vjerovatnoće, uzročno-posljedični odnos dâ rekonstruirati.

Jednu vezu, onu između jezgri A i B, smo izostavili, jer ona zbog svoje specifičnosti zaslužuje da se posebno osmotri. Između spomenutih jezgri, naime, nije vidljiva nikakva uzročno-posljedična relacija. To što se “gospodin” pojavljuje na mjestu zbivanja (B), nikako se kauzalno ne može izvesti iz činjenice da grabljivica napada naratora (A). Moglo bi se tvrditi da je jezgra A direktno priključiva na jezgru E, pa bi zapravo jezgre B–D predstavljale “višak” koji bi se dao svrstati u indicije. Međutim, iz priče jasno proizlazi da se grabljivica odlučuje na završni udarac reagirajući na prethodni razgovor, tako da jezgre C i D, a time i jezgra B, čine neodvojivi dio temeljnog kostura radnje.

O kakvoj se onda vrsti relacije radi? Riječ je o *kontingenciji*, poetskom slučaju, na kojem se zasniva najveći dio tekstova književne tradicije. Takve “slučajnosti” jedino se rijetko pojavljuju u tekstovima sa izuzetno visokim stupnjem kauzalne integracije na sintagmatskoj razini, u koje se mogu ubrojati i kriminalističke, odnosno detektivske priče, koje Barthes znakovito često koristi za ilustraciju svoje teorije. Osim u takvoj vrsti tekstova, “slučajnost” je gotovo nezaobilazni kompozicijski faktor u svim značajnijim pripovjednim djelima od antike naovamo²⁹.

Kontingencija kao ostvarenje mogućeg naspram predodređenosti nužnog uvijek je dobivala na značaju kada se trebalo suprostaviti filozofijskim, teološkim pa i društvenim sistemima koji su stvarnost tretirali kao nužnost kojoj se niti može niti je potrebno umicati. Aristotel je oponirao ortodoksnom shvaćanju sudbine kao predeterminacijske sile, upravo ističući dimenziju kontingencije u mitovima; u humanizmu i baroku se razvija pikarski roman, čiji se epizodni karakter primarno temelji na principu slučajnosti, kao reakcija na srednjovjekovni svjetonazor, koji na svijet gleda kao na ostvarivanje božijeg providenja. Konačno, i otpor prosvjetiteljskoj verziji *providencije*, oličene u rigidno racionalističkoj shemi uzroka i posljedice, javlja se u vidu “kulta genija”, slavljenja slučajnosti prirode, slobode stvaralačkog individualizma

²⁹ Vidi Erich Köhler: *Der literarische Zufall, das Mögliche und die Notwendigkeit*. Frankfurt, 1993. (München, 1973). Riječ je o vjerovatno najznačajnijoj studiji o ovoj temi, koja, uz to što daje teorijsko utemeljenje poetske slučajnosti, obiluje nizom primjera, prije svega, iz francuske književnosti 18, 19. i 20. stoljeća.

naspram okova pravila i nužnosti: Slučajnost, navodi Köhler, nije ništa drugo nego reakcija “čovjeka, izoliranog u stvarnosti, na bezsojećajnu i doslovce nečovječnu kauzalnost”³⁰.

Mada se kauzalnost, čak ni u najsmjelijim eksperimentima moderne, kao što je Joyceov *Uliks*, nikada posve ne ukida, slučajnost se najkasnije od romantizma učvršćuje ako ne kao predominantan onda makar kao jedan od najvažnijih kompozicijskih principa.

Stoga možemo zaključiti da je ozbiljna manjkavost Barthesove koncepcije, a i strukturalističke teorije u cjelini, što ne predviđa mjesto za kontingenciju. Krajnje konsekventno shvaćena, ona u svojoj opsjednutosti gramatičkim determinizmom, čime dakako plaća danak isključivo logičkom poimanju jezika, isključuje *moгуće* a, slično prosvjetiteljskim dogmatskim poetolozima poput Gottscheda, ponovno instalira *nužno* kao osnovu za analizu i vrednovanje književnih tekstova.

Upitnost podjele na funkcije i indicije

Strogo kauzalno utemeljenje sintagmatskih relacija i isključivanje kontingencije samo je jedna od ozbiljnih nedorečenosti teorije pripovjednih jedinica. Druga je načelne prirode, a odnosi se na strogu podjelu na funkcije i indicije. Ova dihotomija je na tragu općeg strukturalističkog dualizma sintagmatske i paradigmatike osi. Već smo pokazali u kojoj mjeri je kauzalno shvaćena sintagmatska ravan nepodesna kao polazište za analizu književnih tekstova. Sada ćemo se pozabaviti načelnom utemeljenošću stroge podjele na paradigmatike i sintagmatske slojeve teksta, kakvu sugerira Barthesova podjela tekstualnih segmenata na funkcije i indicije.

Pokušajmo za početak odrediti koji bi se segmenti Kafkinog teksta mogli nedvojbeno odrediti kao indicije. Ne zaboravimo pri tome da je odlučujući kriterij za razlikovanje funkcija i indicija taj što su prve neophodne za formiranje kostura radnje. On se u našem slučaju apstraktno može svesti na shemu napadač-žrtva-pomoćnik:

1. Nosilac radnje A napada nosioca radnje B.
2. Nailazi nosilac radnje C i nudi pomoć.
3. C odlazi po pomoć.
4. A posljednji put napada B i pri tome umire.

³⁰ Köhler (1993), str. 32.

Možemo prema tome tvrditi da su funkcije oni segmenti teksta koji su neophodni za održavanje ove sheme, a indicije su sav preostali semantički višak, koji, kako Barthes tvrdi, pridonose nastajanju određene atmosfere. Uzmimo, naprimjer, signifikant “grabljivica”. Osim što pokriva jednog od nosioca radnje, u ovom slučaju napadača, on proizvodi specifičan semantički višak, koji jednostavno ne bi bio isti kada bi umjesto njega uzeli signifikant “lešinar”³¹ premda takva zamjena ne bi ugrozila fabularni kostur. Mada je “grabljivica” nosilac jezgre i kao takva ne može se bez posljedica po shemu bez zamjene izostaviti iz teksta, možemo tvrditi da se radi o zasebnoj indiciji. Međutim, stvari se kompliciraju kada osmotrimo segment “Bijaše jednom jedna grabljivica, ključala mi je u noge”, koji se nalazi na početku teksta i zapravo predstavlja kardinalnu funkciju, bez koje bi se fabularni kostur priče raspao. Međutim, imperfekt “bijaše” kao i parataksična struktura rečenice nedvojbeno izaziva asocijacije na klasične početke narodnih bajki, što itekako pridonosi stvaranju specifične atmosfere, naime, bajkovitog mitskog prostora, čime je već ispunjen kriterij za svrstavanje cijelog ovog segmenta u indicije. Ako k tome uzmemo i obrazac napadač-žrtva-pomagač, također poznat iz mnogih bajki, onda je van sumnje da Kafkin tekst intertekstualnim prizivanjem drugog žanra otvara prostor za jednu specifičnu recepciju.

Kafkin tekst se, dakle, opire svrstavanju segmenata *ili* na sintagmatsku *ili* na paradigmatSKU ravan. Pokazali smo da se pripovjedne sekvence pa i pojedinačni signifikanti mogu istodobno nalaziti na obje ravni teksta, s tim što na sintagmatsku ravan dopijevaju tek određeni segmenti teksta dok paradigmatSKU ravan mogu činiti svi dijelovi teksta. Stoga indicije nisu tek puka dopuna funkcijama, kako to sugerira Barthes, nego bi se, bar što se tiče Kafkine priče, prije moglo reći da su funkcije tek podloga za indicije, za stvaranje semantičkog efekta, koji bitno usmjerava recepciju teksta.

Kao što pokazuje primjer Kafkine priče, književni tekstovi se odlikuju time da isprepliću sintagmatsku i paradigmatSKU ravan teksta, da zapravo dovode do apsurdna tu strogu dihotomiju koju je utemeljila strukturalistička lingvistika. Svaka teorija i analiza koja bi to ispustila iz vida ne bi bila dorasla specifičnim i kompleksnim relacijama koje generira književni tekst.

³¹ Njemački pojam “Geier” može se prevesti i kao grabljivica i kao lešinar. Odlučili smo se za prvu verziju jer je ona semantički obuhvatnija, premda predmnijevamo da je Kafka htio svjesno zadržati i drugo značenje.

UMJESTO ZAKLJUČKA:
NACRT ZA REVIZIJU POJMA STRUKTURE

Jednostrano odbacivanje strukturalizma na polju estetičke kritike, to smo vidjeli na primjeru jednog konkurentskog modela, bilo bi preuranjeno. U prilog strukturalističkoj teoriji može se reći da je unaprijedila estetičku kritiku utoliko što ju je, napravivši otklon od morfološkog atomizma i metafizičkog *organicizma*, podigla na viši nivo apstrakcije, i time što je u prvi plan stavila kategoriju relacije, a ne elemenat ili cjelinu.

Međutim, upravo se tu i krije najslabija tačka strukturalističke teorije. Ona je pojam relacije shvatila odveć kauzalno i izolacionistički; elementi se javljaju tek kao mrtve tačke hispostaziranih relacija koje im gotovo sudbonosno pripisuju uloge, umjesto da se problem odnosa postavi tako da se zauzme perspektiva elemenata koji stvaraju uvijek osobite a ne unaprijed određene relacije. Derrida u svojoj kritici Rousseta, o kojoj smo već govorili, govori o svojevrsnom strukturalističkom “preformizmu”.

Takvo shvaćanje relacije i elemenata direktno proizlazi iz pojma strukture, koja, kako je Luhmann jednom lucidno primijetio, funkcionira prvenstveno kao “ograničenje mogućnosti”. Osnovna mentalna figura strukturalističke analize je “pretakanje nestrukturirane kompleksnosti u strukturiranu kompleksnost”³². Nestrukturirana kompleksnost predstavlja entropijsko haotično stanje u kojem se elementi nalaze u stanju ravnopravnosti. Zadatak strukture je da postupkom selekcije elemenata i uspostavljanjem relacija među njima uspostavi smisleni poredak. Cijena tog poduhvata je sužavanje horizonta mogućnosti.

Pošto je riječ o uistinu temeljnoj antropološkoj tehnici suzbijanja haosa i uspostavljanja poretka, strukturalizam, pogotovo onaj francuske provenijencije, često je naginjao tome da operativni model strukture poistovijeti sa nekom postojećom “objektivnom strukturom”³³, kao što to čini Levi-Strauss u svojim spisima o primitivnim društvima, pri čemu pojam strukture jamči postojanje istovrsne realnosti³⁴. Ova “dedukcija ontološkog strukturalizma iz principa metodološkog strukturalizma”³⁵, koja je primjetna i kod Chomskog, “dovodi do stapanja realnosti i analize”³⁶.

³² Niklas Luhmann: *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt, 1987 (1984), str. 382.

³³ Isp. Umberto Eco: *Einführung in die Semiotik*. München, 1994, str. 365.

³⁴ Vidi Luhmann (1987), str. 379.

³⁵ Eco (1994), str. 365.

³⁶ Luhmann (1987), str. 380.

Stoga ne čudi što strukturalizam, koji nije razvio svijest o vlastitoj kontingenciji, zaziire od elemenata koje je selekcijom isključio iz uspostave poretka: “Za isključivanje drugih mogućnosti (...) potrebna je (relativna) ograda od ponovnog pripuštanja isključenog. Samo na taj način funkcija strukture može biti ispunjena.”³⁷

Da rezimiramo: Za strukturalizam slučajnost ne postoji. Isto tako, vremenitost elemenata mora se zanemariti kako bi se osigurala stabilnost strukture. Iz istog razloga elementima se moraju nametnuti nepromjenjive i često jednosmjerne relacije, jer svako povećanje kompleksnosti u odnosima među elementima potencijalno može dovesti do destabilizacije struktura. Otuda i afinitet za binarne i dualističke modele.

Iz svih ovih pobrojanih razloga, uvriježeni pojam strukture nije u stanju adekvatno opisati književni tekst. Ovdje nije riječ tek o uobičajenoj nedostatnosti teorijskih modela i popratnim boljicama apstrahiranja koje, u krajnjoj konsekvenci, na neki način uvijek mora obuzdati konkretno; ovdje su u igri temeljne osobitosti književnosti kao jezičke umjetnosti: estetski doživljaj vremena, događajnost elemenata, kontingencija i, na kraju, sama višesmislenost kao horizont mogućnosti koji u strukturalističkim analizama iščezava pred terorom nužnosti i kauzalnosti.

Vrijeme je stoga za reviziju pojma strukture, koji nam se u svom elementarnom značenju sinteze forme i sadržaja čini ipak vrijednim spašavanja. Smatramo da je to moguće ostvariti. S tim u vezi dozvolit ćemo sebi nekoliko napomena:

- 1) Potrebno je teorijsko utemeljenje dinamičke umjesto statičke strukture, kako je to zamišljao ali nažalost ne i do kraja razvio češki strukturalista Jan Mukaržovski³⁸. Taj pojam strukture bi od samog početka trebao sadržavati vlastitu temporalizaciju.
- 2) Pojam strukture ne bi trebao gušiti već predvidjeti – ali nipošto projicirati – autonomnu *emergenciju* elemenata književnog teksta. Relacije među elementima, a time i značenja, ne treba nasilno stvarati analitičkim *presumpcijama* i preuranjenom selekcijom nego empirijski korektno rekonstruirati.

³⁷ “Die Ausschaltung anderer Möglichkeiten bedarf, wenn sie überhaupt erfolgen soll, einer relativen Absicherung gegen die Wiederzulassung des Ausgeschalteten. Nur so ist die Funktion von Strukturen zu erfüllen.” Luhmann (1987), str. 385.

³⁸ “Za specifično svojstvo strukture u umjetnosti označavamo uzajamne odnose među njenim komponentama, odnose u samoj svojoj suštini dinamične.” Jan Mukaržovski: *Struktura, funkcija, znak vrednost*. Beograd, 1971, str. 206.

- 3) Strukturalna analiza bi trebala u književnom tekstu naglasak staviti na otkrivanju *posebnog* a ne *općeg*, kako je to u najrigoroznijem maniru činio model “dubinske gramatike”, koja je možda u stanju da utvrdi zajedničke korijenske strukture svih bajki, ali je nesposobna da nam pokaže u čemu je specifična strukturalna razlika između bilo kojih dviju bajki. Simptomatično je da model “dubinske gramatike” definitivno zakazuje kada je riječ o kompleksnijim žanrovima kakav je, npr., roman.
- 4) A da, razlika! Zanimljivo je da epistema (kojoj i poststrukturalizam, uprkos svemu, ipak ostaje vjeran), koja je toliko slavila razliku da ju je čak promovirala u jedan od svojih ključnih teorijskih pojmova, nije bila u stanju odrediti individualnu posebnost teksta, nego je uvijek u njemu pronalazila apstraktne ahistorijske modele i banalne binarne strukture tipa priroda-kultura, smrt-život itd. ili navodne ideologijske esencijalnosti koje je poststrukturalistička dekonstrukcija prema principu “sumnje”³⁹ otkrivala svugdje gdje ih je htjela otkriti. Bizarno je da dekonstrukcija optužuje tekstove da zanemaruju imanentne razlike u signifikantima, a da ih sama svojim postupkom deindividualizira (i time briše razlike među njima i u njima), svodeći ih na neki navodno prikriveni ideološki signifikat (logocentrizam, falocentrizam, kolonijalističku svijest itd.). Time se to “otvaranje” tobože zatvorene strukture završava njenim ponovnim zatvaranjem.

Literatura:

- 1) Adorno, Theodor: *Ästhetische Theorie*. Frankfurt, 1995. (1970)
- 2) Barthes, Roland: *Einführung in die strukturelle Analyse von Erzählungen*. U: Isti: *Das semiologische Abenteuer*. Frankfurt: Suhrkamp 1988, str. 102–116.
- 3) Barthes, Roland: *Strukturalistička djelatnost*. U: Miroslav Beker: *Suvremene književne teorije*. Zagreb, 1986, str. 171–175.
- 4) Biti, Vladimir: *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Zagreb, 1997.

³⁹ Vidi Carsten Rohde: *Schule des Verdachts. Über die poststrukturalistische Wende in der Literaturwissenschaft*. U: *Merkur* 2/56 (februar 2002), str. 91–101.

- 5) Derrida, Jacques: *Kraft und Bedeutung*. U: J. D.: *Schrift und Differenz*. Frankfurt 1997 (1976), str. 9–52.
- 6) Doležel, Ljubomir: *Poetike Zapada*. Sarajevo, 1991.
- 7) Eco, Umberto: *Einführung in die Semiotik*. München, 1994.
- 8) Jakobson, Roman: *Poetik*. Ausgewählte Aufsätze 1921–1971. Frankfurt, 1993. (1972)
- 9) Kafka, Franz: *Erzählungen und andere ausgewählte Prosa*. Roger Hermes (ed.). Frankfurt, 1996.
- 10) Köhler, Erich: *Der literarische Zufall, das Mögliche und die Notwendigkeit*. Frankfurt, 1993. (München, 1973)
- 11) Lämmert, Eberhard: *Bauformen des Erzählens*. Stuttgart, 1954.
- 12) Luhmann, Niklas: *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt, 1987. (1984)
- 13) Metzler Lexikon der Literatur- und Kulturwissenschaft. Ansgar Nünning (ed.). Stuttgart, 1998.
- 14) Mukaržovski, Jan: *Struktura, funkcija, znak, vrednost*. Beograd, 1971.
- 15) Münker, Stefan; Roesler Alexander: *Poststrukturalismus*. Stuttgart, 2000.
- 16) Ricoeur, Paul: *Narrative Funktion und menschliche Zeiterfahrung*. U: *Romantik. Literatur und Philosophie. Internationale Beiträge zur Poetik*. Volker Bohn (ed.), Frankfurt, 1987, str. 45–79.
- 17) Ricoeur, Paul: *Zeit und Erzählung*. München, 1988–1991.
- 18) Rohde, Carsten: *Schule des Verdachts. Über die poststrukturalistische Wende in der Literaturwissenschaft*. U: *Merkur* 2/56 (februar 2002), str. 91–101.
- 19) Schulte-Sasse, Jochen: *Einführung in die Literaturwissenschaft*. München, 1994. (1977)

DIE GRENZEN DER STRUKTURALISTISCHEN
LITERATURTHEORIE

Am Beispiel von Barthes Konzeption der Erzähleinheiten

Zusammenfassung

Die vorliegende Arbeit versucht, anhand von Barthes Konzeption der Erzähleinheiten, einige grundlegende Mängel der strukturalistischen Literaturtheorie ans Licht zu bringen. Der Autor geht dabei den vom Strukturalismus vernachlässigten Fragen der Temporalität und Kontingenz literarischer Texte nach und analysiert ebenfalls den strengen relationalen Dualismus der strukturalistischen Methode, die sich – wie der Versuch ihrer Anwendung in der exemplarischen Analyse des Prosastücks *Geier* von Franz Kafka - als ungeeignet für die Beschreibung des literarischen Phänomens erweist.

Sanjin O. KODRIĆ

ISKAZIVANJE FAKTO/FIKCIJE U VEČERNJEM AKTU
PAVLA PAVLIČIĆA ILI U POTRAZI ZA BAKOM
IZ IZGUBLJENE BAJKE¹

KLJUČNE RIJEČI: *hrvatska postmoderna, postmoderni roman, fakto/fikcija, metafikcija*

(...) mi ništa o povijesti ni o umjetnosti ne zaključujemo direktno iz dokumenata ili iz slika. Ništa. Mi njih najprije interpretiramo: najprije tvrdimo da ta djela i ti dokumenti znače to i to, dovodimo ih s nečim u vezu, dajemo im neko značenje. (...) Mi imamo neki osjećaj umjetnosti, a on ovisi više o tome kakvi smo mi, nego o tome kakvi su dokumenti i umjetnička djela.

(Pavao Pavličić: *Večernji akt*²)

Nakon tri početničke, ali u kritici ipak dosta dobro primljene novelističke zbirke³ – *Lađa od vode* (1972), *Vilinski vatrogasci* (1975) i *Dobri duh Zagreba* (1976) – te tri relativno uspješna romaneskna pokušaja – *Plava ruža* (1977),

¹ Tekst što slijedi naročito je za samostalno objavljivanje prilagođeno poglavlje iz oveće studije o romanesknome opusu Pavla Pavličića, čiji je, pak, jedan drugi dio već objavljen u sarajevskome časopisu *Novi Izraz* (usp. Kodrić 2002). Potonji tekst zato je i mogući uvod u ovo novo čitanje Pavličićeva *Večernjega akta*, s tim da je na sličan način iskoristljiva i moja ranija studija o ovome romanu (usp. Kodrić 2001).

² Ovdje i nadalje ulomci iz *Večernjega akta* navode se prema njegovu četvrtome izdanju, Zagreb 1990.

³ Primjerice, Velimir Visković, zasigurno najpredaniji kritičar onoga toka hrvatske prozne književnosti što se počinje javljati sedamdesetih godina 20. st., Pavličićevu prvoobjavljenju zbirku *Lađa od vode* drži paradigmatičnim primjerom poetike ovoga, tada u Hrvatskoj najmlađeg književnog naraštaja (usp. Visković 2000: 149), a takav stav beogradski kritičar i književni

Stroj za maglu (1978) i *Umjetni orao* (1979) – Pavao Pavličić (1946), danas jedan od vodećih hrvatskih prozaika, 1981. godine javlja se još jednim romanom, romanom *Večernji akt*. Riječ je pritom o romanu koji predstavlja jedan od ključnih trenutaka u opusu ovoga autora.

Naime, *Večernji akt* u to je vrijeme ne samo najzapaženije Pavličićevo djelo i do tada jedino u njegovu opusu koje je dobilo tako značajnu nagradu kakva je (bila) *Ninova* nagrada za jugoslavenski roman godine⁴ već je usto ovaj roman upravo taj kojim se Pavao Pavličić u potpunosti konstituirao kao onaj autor koji će koju godinu kasnije napisati i takve romane poput *Krasopisa* (1987) i, naročito, *Koraljnih vrata* (1990), romane koji sa *Večernjim aktom* čine paradigmatične, ali – mišljeno logikom Marine Katnić-Bakaršić (usp. Katnić-Bakaršić 1997: 68) – i najpoetičnije proze onoga postmodernističkog toka koji obilježava hrvatsku književnost u periodu do devedesetih godina 20. st.

Nastao u vremenu tzv. prve hrvatske postmoderne (usp. Oraić Tolić 1996), bitno obilježene stanjem poznoga socijalizma (usp. Epštein 1998, Kodrić 2002), dakle onda kada su, nakon dramatičnoga Hrvatskog proljeća i politički opasne Titove smrti, postrevolucionaristički strah, postutopistička zebnja i melanholična slutnja da je *život negdje drugdje* u potpunosti ispunili egzistenciju, *Večernji akt* pojavio se kao svojevrsan roman *krize*, ali i kao roman koji je, rekonsolidirajući prethodni Pavličićev opus te tražeći pritom vlastitu ontološku taktiku u ovakvome, očito *izgubljenom svijetu*, na scenu ponovo doveo *skriveno drugo lice svakodnevlja, usamljenoga i ekscentričnog pojedinca te eteričnu i tajanstvenu atmosferu iz Lađe od vode*, koji se u njemu pritom povampiruju, ali i *prepoznatljivi haotično-demonski svijet iz Vilinskih vatrogasaca*, u koji se sve žešće i sve opasnije sumnja, kao i drastičnim efektom zastrašujuću taktiku *ekscentriziranoga* fantazmagorijsko-trivijaliziranog

historičar Mihajlo Pantić proširuje na cjelokupno Pavličićevo najranije, novelističko djelo (usp. Pantić 1987: 108). Slično tome, pišući o *imaginaciji modernih vremena*, Ivica Župan *Vilinske vatrogasce*, drugu novelističku zbirku Pavla Pavličića, smatra umjetnički najuspjelijom knjigom hrvatske (fantastične) prozne književnosti sedamdesetih godina 20. st. (usp. Župan 1980: XXXV), a Pavličićem se posebno bavi i Branimir Donat u svome glasovitom eseju *Astrolab za hrvatske borhesovce* (usp. Donat 1991) itd.

⁴ U užem izboru bilo je šest romana: *Večernji akt* (Pavao Pavličić), *Kalifornija bluz* (Milan Oklopčić), *Doživotni grešnik* (Vojin Jelić), *Levi dlan, desni dlan* (Voja Čolanović), *Štefica Cvek u raljama života* (Dubravka Ugrešić) i *Mali noćni roman* (Milorad Pavić). Žiri u sastavu Boško Petrović (predsjednik), Svetozar Koljević, Milivoj Solar, Andrej Inkret, Milan Vlačić, Marko Nedić i Milosav Mirković (članovi žirija) svoju odluku donio je većinom glasova. Usp. <http://www.nin.co.yu/roman/1981.html>.

priповijedanja *Dobroga duha Zagreba*⁵ i početnoga romanesknog niza, čime je, pak, ovaj roman, na drugoj strani, svojevrsnom sintezom prethodnoga Pavličićeva opusa, razložio do srži pesimističnu *oksimoronsku egzistencijalnu zbilju – fakto/fikciju*, beznadežnu i prijeteću *zbiljo/nezbilju*. Naime, riječ je – u najkraćem – o Pavličićevim romanesknim pismom osviještenoj ideji naročitoga odnosa prema svijetu i životu koja podrazumijeva da su svi njihovi fenomeni, pa i sam (književni) tekst, u čovjekovoj percepciji/recepciji tek fiktivni (što je, istina, jedno od općih mjesta literature postmoderne uopće), ali fiktivni na taj način da su uvijek u stanju neprekidnoga pozbiljavanja, faktiziranja, pri čemu je takvo što redovito tek puka pojedinčeva želja za moći i vlastitim ovladavanjem svekolikim svijetom, a što je bitna Pavličićeva inovacija potaknuta specifičnim kasnosocijalističkim, postrevolucionarističkim i postutopističkim književno-kulturnim kontekstom prve hrvatske postmoderne (usp. Epštejn 1998, Kodrić 2002). Pritom, dovedena kao ovakva u središte tematskoga fokusa romanesknoga pisma Pavla Pavličića, ideja fakto/fikcije u romanu ovoga autora realizirat će se na više načina, a temeljni njezini mogući žanrovski oblici jesu, uvjetno govoreći, *auto/metaideološki*, *auto/metaartistički*, *auto/metалiterarni*, *auto/metatekstualni* te, na koncu, *auto/metakulturalni fakto/fiksijski roman*, obilježeni usto i nizom različitih načina subordiniranoga ili koordiniranog pozicioniranja njihovih elemenata unutar date romaneskne strukture, a sve ovisno o čitateljevu interpretativnome ključu.

Naime, *Večernji akt* romaneskna je priča o dvadesetogodišnjem studentu likovne akademije slikaru Mihovilu (koji se u jednome momentu naziva i *Mihovil K*, što je vrlo bitan intertekstualni signal!), iznimno talentiranome, “rođenom” umjetniku, čiju izvanrednu sposobnost kruni nevidena mogućnost falsificiranja, i to ne samo slika, djela likovne umjetnosti, već i svega drugog: novčanica, pisama, dokumenata, bez obzira na to da li su viđeni ili ne, odnosno bez obzira na to da li stvarno postoje, ali i sposobnost falsificiranja živoga (biljke, životinje) te života uopće (stvaranje nove zbilje). Usto, Mihovil ima mogućnost otkrivanja i najuspjelijih falsifikata, a njegovi falsifikati u potpunosti su jednaki originalu, ako postoji, ili su, pak, nerazpoznatljivi kao falsifikati, ukoliko original ne postoji (npr. Mihovil je falsificirao nepostojeća Matoševa pisma iz pariskoga perioda). Sve u svemu, Mihovil ima mogućnost stvaranja nove zbilje, naporedne sa postojećom, i to takve zbilje koja je, barem za njega i njegove kasnije sljedbenike, toliko istinska, mada je umjetnička

⁵ Bitne karakteristike Pavličićeva novelističkoga opusa koji prethodi *Večernjem aktu* ovdje su – jednostavnosti izlaganja radi – date prema pronicljivom čitanju ranoga Pavličića što ga je ponudio Mihajlo Pantić (usp. Pantić 1987: 99 – 108).

konstrukcija, da se u njoj javljaju i oni zakoni i one pojave koje Mihovil nije "učtao" (usp. situaciju sa bolešću koju su dobili oni što su u disku boravili u prostoriji što ju je doslovce stvorio Mihovil). Osim toga, sve ono što Mihovil crta, sve ono čemu pristupi sa umjetničkom nakanom jeste uvijek – falsifikat, bilo neke postojeće predmetnosti, bilo nepostojeće, ali tada u doslovnome stilu nečega postojećeg. Pritom, Mihovil falsificira iz isključivo umjetničkih pobuda ili, pak, moglo bi se reći, iz egzistencijalne nužnosti: on, naime, automatski oboli ako ne radi, ne falsificira, ali svoje falsifikate uvijek predstavlja samo kao falsifikate, nikada kao original. Međutim, već na samome početku, Mihovil je mrzak vlasti, bilo onoj predstavljenoj kroz zvanične i nezvanične institucije socijalističkoga društveno-političkog sistema, bilo onoj crkvenoj, predstavljenoj kroz Župnika: ono što Mihovil radi prema njihovu, u suštini identičnome mišljenju jeste loše, nedozvoljeno – subverzija, protudržavni akt ili grijeh, isto je. Jer, i svjetovna i crkvena vlast drže da je istina jedna, zakoni su jedni, neprikosnoveni i ispravni, a sama Mihovilova umjetnost i njezine prateće pojave, naročito ideja nepovjerenja prema zbiljskome kao objektivnome, remeti njihove stavove. Nerazumijevanja se nastavljaju i štaviše rastu, no ubrzo Mihovil stječe fanatične sljedbenike, nesretne i nezadovoljne ljude koji u njemu vide neku vrstu proroka, novoga Mesiju, Spasitelja. Mihovil, koji u početku ništa takvo ne planira niti želi, na koncu, vođen situacijom, prihvata ponuđenu ulogu dvostrukoga prijestupnika i Propovjednika novoga, falsificiranog svijeta, te konačno dolazi do, recimo tako, borbe. Na kraju, da bi izbjegao hapšenje, odnosno – kako kaže – ipak prije svega radi individualnoga rada sa svojim "vjernicima", Mihovil falsificira samoga sebe, i tako – sad kao simpatični djedica smješten u imaginarnome Zagrebu – piše roman *Večernji akt*, čime se, pak, Pavličićev roman, uvrnuvši se na ovaj način u sebe samoga, vraća na svoj početak.

Pri svemu tome, riječ je, općenito ga sagledavši, o naročitome metasemiotički zasnovanom romanu (usp. Katnić-Bakaršić 1997: 68): konstituiran u vrijeme izrazite difuznosti interdiskurzivnih granica kao "teorijski"⁶ roman iz domena semiotičkoga makromodela (Milanja 1996: 14 – 15, 264), *Večernji akt* realizira se kao roman koji – budući tek

⁶ Govoreći o "teorijskome" romanu, Cvjetko Milanja konstatira: "Pozni model generacije koja je objavljivala u 'Quorumu', koji je imao osporavateljske implikacije, osobito znamenitoga žanrovskog fabuliranja, uvjetno možemo nazvati 'teorijskim' romanom, jer mu je – kako naglašava Milanja – pretpostavka određeni književnoznanstveni projekt koji a priori prihvaća postmodernizam kao svoj barjak." (Milanja 1996: 266)

segmentom Pavličićeva “poligrafizma”⁷ – cijelim svojim tokom ispituje čitav niz različitih postmodernom re/aktualiziranih znakovno-označujućih praksi, i to onih na tzv. *jakim pozicijama*: na razini aktualnoga društveno-političkog sistema i njegove ideologije, protudržavnih ideoloških sistema te u socijalizmu marginaliziranih vidova crkvene ideološke prakse, što ga uveliko pojednačuje sa karakterističnim tokovima zapadnoevropskoga postmodernizma, ali – razvijajući i naročitu kasnosocijalističku epštejnovski shvaćenu postrevolucionarističku i hiperpostutopističku liniju postmoderniteta – u fokus interesa romanesknoga/pripovjednog teksta ovaj roman dovodi i one sisteme proizvodnje značenja koji su, općenito uzevši, u “ortodoksnome”, zapadnoevropskom postmodernističkom nizu najčešće ostali na samome *rubu*. Naime, *Večernji akt*, jedan od prvih posebno značajnih romana hrvatskoga/jugoslavenskog postmodernizma, jeste roman koji preispituje i *intimne označujuće prakse*, drage a tople *paralelne svjetove* izgubljenoga pojedinca, s jedne strane, dok – sa druge – blagi lirizirani izraz prevodi u nemilosrdnu oštricu uperenu spram/protiv samoga sebe: ovaj je roman, naime, upravo ono za postsocijalističku inačicu kulturne logike postmoderne karakteristično nenasjedanje na, uvjetno govoreći, zapadnoevropskome postmodernizmu inherentnu *utopiju teksta* kao jedinoga spasa u svijetu ideoloških himera i posvemašnjih povampirenja, pri čemu se njime sve strahote *nepodnošljive lahkoće življenja* rezignirano očitavaju u – kod Pavličića neizbježnom – raskrivanju već naznačene fakto/fikcije, smještene – očito – čak i u ozračju *tekstualnoga*. Otuda, sve je, jednostavno, u ovome romanu nemilosrdna borba za označujuću praksu punih, stabilnih i nenarušljivih označitelja, borba koja uvijek, i jedino, ima za cilj nečitljivo i nedostupno utvrditi kao čitljivo i pouzdano, mnogostruko kao jedino; *ne-zbilja žudi biti konačnom i neuvjetovanom zbiljom*, a udno svega toga jeste bezočna, krvava logika *Übermenscha*. Jedina preostala želja u tome svijetu *etičke zebnje što joj nema imena* u *Večernjem aktu* ostaje novopronađeni utopijski san o *milosrdnoj ontokratiji maloga čovjeka*, onoj – ako je takvo što moguće – što će biti izvan pandemonija *oskudnoga vremena*, željeni san o tihoj uljuljkanosti u bešiku

⁷ Pavličićev “poligrafizam” (kako ga naziva Mihajlo Pantić) odnosi se na činjenicu da je Pavličić ne samo književnik već i uspješan univerzitetski profesor (starije hrvatske) književnosti, književni historičar i teoretičar književnosti, ali i aktivan publicist, naročito u domenu feljtona. Inače, “poligrafizam” je karakteristika i cjelokupnoga književnog naraštaja kome pripada Pavličić: našavši se u svijetu oslobođenom dominacije “barbarogenija”, hrvatski autori, počev od sedamdesetih godina 20. st., književnost shvaćaju kao golemo re/ispisivanje sveopćega Teksta, pa tako često bez većih problema prelaze granice različitih, nerijetko i tradicionalno vrlo udaljenih žanrova.

transcendentalnoga kućništva, a čija ostvarljivost ostaje otvorenim pitanjem do samoga kraja romana, kada *Večernji akt* postaje ne samo postmodernistički politički roman *par excellence*, ironičan, parodičan i groteskan, već i – čak i prije svega – fakto/fiksijska postutopistička priča karakterističnoga auto/meta/destruktivnog duha postsocijalističke postmoderne, autoironična, autoparodična i autogroteskna, štaviše – *tragična*. Pritom, osnova svemu ovome jeste Mihovilovim talentom uvedena ideja *falsifikata*.

Falsifikat je, naime, temeljno sredstvo iskazivanja fakto/fiktivnosti u *Večernjem aktu*; on je, tako, u ovome romanu noseća struktura čovjekova znanja svijeta, znanja “o povijesti, o umjetnosti, o onome što je dovelo do ovoga trenutka, o našem vlastitom postojanju, o karakteru razvoja društva, i uopće o svijetu u kojem živimo” (*Večernji akt*: 166). Naime, ništa zapravo nije ono što se misli da jeste. Jer, “(...) mi ništa o povijesti ni o umjetnosti ne zaključujemo direktno iz dokumenata ili iz slika. Ništa. Mi njih najprije interpretiramo: najprije tvrdimo da ta djela i ti dokumenti znače to i to, dovodimo ih s nečim u vezu, dajemo im neko značenje. (...) Mi imamo neki osjećaj umjetnosti, a on ovisi više o tome kakvi smo mi, nego o tome kakvi su dokumenti i umjetnička djela” (*Večernji akt*: 166 – 167). Sve je zapravo zbiljo/nezbilja, strašna i nezaustavljiva težnja *pozbiljenja patvorenoga* i, tako, *označujuća praksa moći ovladavanja svijetom*.

Posmatrano na ovaj način, dvije su razine ovakvih zastrašujućih falsificirajućih fakto/fiksijskih sistema p/označavanja i fiksiranja odgovarajućega svijeta u *Večernjem aktu*: ideologija zvaničnih i nezvaničnih institucija vlasti, na jednoj strani, i, na drugoj, značenjski sistem Mihovilova rada. Pritom, aktualni društveno-politički sistem (u romanu predstavljen najčešće likom oca Mihovilova prijatelja Zorana) i onaj drugi, mada marginalizirani, njemu istoznačni – crkveni (u romanu oličen Župnikovim likom), detektiraju se kao demonsko-sablasne tvorevine, koje su kao takve, suprotno onome za što se izdaju, onda kad bivaju ranjene Mihovilovim otkrivanjem falsificiranosti svih njihovih osnova – a prije svega povijesti, kojom se obilato služe – upravo one koje se sa svom bezočnošću ustremljuju na svoju žrtvu, ne pitajući se pritom za posljedice i svoje slobodarsko-humane ideale; etično ne postoji onda kad se brani svoj cilj, kad se bori za *svoju ideju*, za *svoju istinu*, za *svoju zbilju svijeta*: u trenutku kada obama sistemima moći Mihovilove neograničene falsifikatorske mogućnosti, u početku sasvim bezazlene, izmaknu iz kontrole, kad nastupi *lipanjsko ludilo* nezadovoljnoga svijeta koji, bježeći iz užasa svakodnevnoga života, bira život u falsifikatu, u fikciji, u snu, vlasti – boreći se tobože za “opći interes”, interes “društva u cijelosti”, socijalističke omladine ili pastve, svejedno

je – odlučuju ukloniti Mihovila. Njihova fakto/fikcijska slika svijeta i sebe kao odabranih njegovih spasitelja postaje infernalna avet koja proždire *drugoga*.⁸ Upravo tu zariva se sarkastična *metaideološka* oštrica *Večernjega akta*, ali je takvo što i spojnica ka onome drugom, teže zamjetljivom, no suštinskom te presudnom aspektu Pavličićeva romana, sukladno kome *Večernji akt* u prvome redu postaje na intermedijalnosti ili – kako ispravno primjećuje Marina Katnić-Bakaršić – na transsemiotičkoj intertekstualnosti (usp. Katnić-Bakaršić 1997: 68) zasnovano auto/metaartističko ispitivanje zbiljo/nezbiljskoga, o čemu – kako će se vidjeti – svjedoči i sam njegov naslov, a u tome okviru i auto/metaliterarno te auto/metatekstualno iskušavanje fakto/fikcije te, zatvori li se interpretativni krug, njezino auto/metaideološko i, na koncu, auto/metakulturalno istraživanje. Otuda – ovako gledano – idejom falsifikata uvedeno fabulativno insistiranje postupkom i logikom kriminalističkoga romana/romana detekcije na “odbrambenoj” akciji društvenih i inih sistema moći samo je sredstvo iskušavanja središnje svijesti ovoga romana – Mihovila, smještenoga pritom u pokušaj vlastitoga re/definiranja svijeta.

Pri svemu tome, na samome početku romana Mihovilovo falsificiranje u suštini jeste tek puki egzistencijalno nužni bijeg od užasa životne stvarnosti, onakve kakvom je – mada se to u romanu tek posredno čita/naslućuje – u svoj njezinoj težini osjeća stidljivi dvadesetogodišnji slikar što u svemu, a ponajprije u brižnoj Baki, nekakvome surogatu za u saobraćajnoj nesreći poginule roditelje, traži zrnce ljubavi i nježnosti, svojevrsan spas i zaborav;

⁸ *Pošutjeli su neko vrijeme. Velečasni je izvukao kutiju i gurnuo je prema Zoranovom ocu preko stola. Pušili su iste cigarete. (...) Zoranov otac gledao je pažljivo u Velečasnoga. Pušili su i puhali dim na sličan način. (...) Zoranov otac najprije je zakimao, onda je i on počeo odmahivati, kao da na taj način odgovara na nešto što nitko nije rekao.*

– *Ne znam – rekao je. – Ja ne vjerujem u nečiste sile. (...) Ali, to i nije od presudne važnosti. Glavno je da se slažemo da treba nešto poduzeti.*

– *Treba – rekao je Velečasni. – Ali možda još više treba pomoći onima na koje on utječe. (...)*

– *To je točno – rekao je Zoranov otac. – Oni su možda i važniji od njega.*

– *Svatko je važan. Ali je činjenica da njih ima više.*

– *I treba spašavati i njega i njih.*

– *Tako je.*

– *Ali ako to nije moguće? – upitao je Zoranov otac tiho (...). – Ako nešto ipak treba žrtvovati?*

Velečasni je neko vrijeme šutio, a onda je pružio ruku i uzeo novu cigaretu.

– *Ne znam – rekao je duhovnik. – Tu silu u njemu treba nekako onemogućiti.*

– *Ili, da idemo do kraja – rekao je Zoranov otac. – Treba onemogućiti njega?*

– *Čini se da je tako – kazao je Velečasni tiho.*

(*Večernji akt*: 242 – 245)

njegovo falsificiranje u osnovi je neka vrsta mističnoga govora sveljudske bezgranične egzistencijalne zebnje što je odlučila oglasiti se u Mihovilu, strepnje u *raspadnutome i iščašenom svijetu* u kome svako sumnja u ispravnost života koji živi. Falsifikat se, naime, u početku javlja kao naročita, sa društvenoga *ruba* dolazeća potreba za relativizacijom zadatoga neugodnog svijeta i njegovim prevođenjem u ljudskiji, humaniji oblik; on je samo čežnja za drugačijim životom i onom označujućom praksom što okvire okrutne stvarnosti mijenja do onoga željenog oblika u kome se čovjek osjeća sigurnim i sretnim, spašenim, za – vrati li se romanu – onim Bakinim napuštanjem/previđanjem neželjene realnosti i spokojem dok u polutama kuhinje veze sjedeći na onome mjestu gdje je sjedila i prije, u vrijeme kad je domom vladala sreća, odnosno – preciznije rečeno – čežnja za Bakinom *intimnom* (a ne oficijalnom) *ontokratijom čovjeka zadovoljnog svojom malehnošću*. Riječju: falsifikat je – barem u početku – golema umirujuća a bezopasna žudnja za svijetom iz izgubljene bajke, on je *pomagač*⁹ na putu ka njoj, zapravo: *optimističko fakto/fikcijsko snatrenje*. Upravo stoga, u prvome dijelu *Večernji akt* traje kao neka *suvremena bajka*: tu su, usprkos/nasuprot *protivniku* – okrutnoj realnosti života i društvenim sistemima moći – *junak* Mihovil, njegovi *pomagači* – Baka i sposobnost falsificiranja kao izlazak iz meta/zadatosti svijeta i života, voljena djevojka Dina i vjerni prijatelj Zoran – sve prepreke i sva iskušenja svladavaju se, i tako sve vodi sretnome kraju, gdje će se svi, eto, zateći zdravi i veseli, svijet ostati spašen od pošasti društvenoga zla, te će svi u sreći živjeti do kraja života.¹⁰ Međutim, kako roman odmiče, optimistička fakto/fikcijska bajka prerasta u svoju suprotnost – u ono stanje kada se, Mihovilovim izmetanjem iz marginalca u vođu, nekada spasonosni i bezopasni fakto/fikticitet ukazuje potpuno drugačijim: on pokušava biti apsolutnom, jedinom i svevažjećom zbiljom. Mihovil, naime, postaje *svećenik novoga svijeta*, onaj koji izgubljeni puk, svoje fanatične vjernike, vodi Spasenju:

Svi su bili zainteresirani da surađuju s njim, pa i više od toga. Bili su zainteresirani da ga gledaju, da ga slijede i da čine sve ono što njemu padne na pamet. Oponašali su ga, nazivali učiteljem

⁹ Ovu bi odrednicu valjalo razumijevati sukladno Proppovu klasificiranju likova bajke prema funkcijama. Propp, naime, razlikuje – između ostalih – likove junake, protivnike i pomagače (usp. Prop 1982).

¹⁰ Tako se, npr., *Glava prva*, kojom naravno započinje roman, manirom srednjovjekovnih autora – što će se također pokazati bitnim (usp. Kodrić 2001) – dodatno opisuje kao ona “u kojoj se govori o jednom mladiću i o njegovoj baki”, što svojim tonom neodoljivo (i nimalo slučajno) podsjeća na početnu idiličnu atmosferu bajke. I nastavak, tj. sam roman, započinje na jednak, bajkovit način.

i začetnikom, nosili mu darove, pisali i pjevali o njemu uz gitaru na Zdencu života. (...)

Tvrdili su da Mihovil može stvoriti stvari iznova, iz ničega, da može načiniti novi svijet. U tome su svi vidjeli šansu, jer su mislili da ovaj svijet ne valja. Nitko više nije vjerovao da svijet treba mijenjati, držali su da mu nema pomoći. (...)

U prvoj fazi dolazili su k njemu kao kakvome uglednom učenjaku ili misliocu, kao što su nekad posjećivali Tolstoja u Jasnoj Poljani, ili Einsteina. (...) U drugoj fazi skupljali su se oko njega kao oko poznatog pjevača ili gitarista, uzimali ga kao nekog tko je zapravo njihov, vrlo sličan njima, osjećali su da on govori i radi u njihovo ime. Napokon se to dvoje spojilo, i to je dovelo do onoga što se na sastancima nazivalo histerijom (...).

Većina je inače mislila da je Mihovil prorok. On nije ništa proricao, nije govorio o značenju onoga što čini, ali nije svojim djelima davao ni znanstvena objašnjenja. Zato se sve i dogodilo tako logično: objašnjenja su ponudili drugi, svatko je pomalo cijelu tu stvar objašnjavao, svatko je pomalo prorokovao, nudio ideološku podlogu i sustav u koji su se događaji mogli smjestiti.

(Večernji akt: 203 – 207)

Pritom – očito je – auto/destrukcija i demonizacija Mihovilova lika dešava se onim, još u Pavličićevim *Vilinskim vatrogascima* uvedenim *sotonsko-haotičnim posrednim alogičnim utjecajima*, s tim da oni u *Večernjem aktu* bivaju producirani ideološkim marginativnim p/odrugovljavanjem Mihovilove prvotno tek artistske označujuće prakse: jedna zatvorena ideološka¹¹ označujuća praksa stvorila je onu drugu, jednakovrijednu, ali suprotnoga predznaka – propovjednika Mihovila. Tako, Mihovilog falsifikat prestaje biti *totalni falsifikat*, onaj što je trebao biti svjestan svoje falsificiranosti,¹² i postaje

¹¹ Govoreći o suodnosu ideologije i umjetnosti modernizma, Aleš Erjavec ideologiju označava kao “ograničavanje, izopačavanje, skrivanje istine, stvarnosti i činjenica itd., i to po pravilu u službi neke vlasti ili sile, odnosno kao njihovo oruđe” (Erjavec 1991: 13).

¹² Definirajući “totalni falsifikat”, unutarromaneskni Mihovil u jednom ga razgovoru na slijedeći način objašnjava svome prijatelju Zoranu:

Totalni falsifikat, ili, ako hoćeš, čisti falsifikat, to je takva cjelina kod koje nijedna pojedinost nije ono što se čini da jest, nego je nešto drugo. (...) Evo, recimo... Pogledaj ovog ovdje Tomislava – upro je Mihovil prstom u kip na svojoj desnoj strani. Frangeš-Mihanovičev crni hrvatski kralj isticao se kao silueta na svijetloplavom ljetnom nebu (...). – Njega je lako falsificirati, to je jasno. Totalni falsifikat toga kipa bio bi savršeno sličan ovome ovdje, ali bi na njemu sve

tipična *mistifikacija*, jednaka svim drugim mistifikacijama društvenih institucija moći, dok Mihovilovo falsificiranje postaje *borbeno fakto/fkicijsko pismo*, a ne više *zbiljo/nezbiljsko smirujuće snatrenje mitskoga upokojenja čovjeka u svijetu*. Represivna fakto/fkicija realizira se u svoj svojoj zastrašujućoj punoći: pri kraju romana Mihovil se samofalsificira u naizgled dobrodušnoga djedicu, svoga ideološkog dvojnika Bartola Miheteca, i, smješten u također falsificiranome Zagrebu, ispisuje svoj *propovjednički pamflet za potrebite* – roman *Večernji akt*. Time i Mihovilova označujuća praksa pokazuje svoje zastrašujuće fakto/fkicijsko lice koje je (i) od same sebe sve vrijeme krila: i tekst je, kao i svaki drugi vid umjetnosti uopće, ma koliko se zalagao za svoju procesualnost, tekstualnost, fiktivnost i uvjetnost, *zbiljo/nezbiljsko osvajanje svijeta*; on nije *samo postupak*¹³ i tek uvjetno, *bezazleno definiranje svijeta*¹⁴, kako u početku misli/želi misliti Mihovil, već – i to prije svega – i takva značenjska struktura koja, čak i kad svjesno ne želi, pokušava promijeniti svijet, nametnuti mu svoj *sistem mišljenja* i tako ovladati njime, tim prije ako postoji i neka druga, protuideologija zainteresirana da taj isti svijet popuni *svojim* značenjem. Mihovil je, naime, sve vrijeme, čak i u početku, kad toga ni on ni bilo ko drugi nije svjestan, ipak *onaj koji hoće biti Bogom*¹⁵, a kao Bartol Mihetec čak i *sin borbenoga koji se također želi obogotvoriti*.¹⁶ Otuda zapravo i ne čudi što i tekst u samo/viđenju *Večernjega akta* postaje tipična demonsko-zavjernačka *zbiljo/nezbilja*, a konkretno transsemiotičko ozrcaljenje njegovoga jezivoga fakto/fikticiteta upravo naslovom istaknuti žanr likovne umjetnosti *večernji akt*. Jer, naime, "(...) ima nečega zavjernačkoga i nečega vračarskog u tome da čovjek neku vrstu slike mora slikati baš u određeno doba dana, kao što se alkemijske supstance (eliksiri mladosti ili ljubavni napici) spremaju u

bilo lažno: ono što je od kamena bilo bi od drva, ono što je bronca bilo bi od kamena, ono što je tvrdo bilo bi meko, i obratno.

(*Večernji akt*: 218 – 219)

¹³ Naime, na početku romana u razgovoru sa Bakom povodom umjetnosti goblena Mihovil će – slično mišljenju ruskih formalista – zaključiti da je bit umjetnosti u *umjetničkome postupku* (usp. *Večernji akt*: 47 – 48).

¹⁴ Slično prethodnome slučaju, potaknut Dininom opaskom, Mihovil zaključuje da je umjetnost *razjašnjavanje svijeta* (usp. *Večernji akt*: 41).

¹⁵ Naime, hrvatsko ime *Mihovil* porijeklom je od hebrejskoga imena *Mihael*, čije je značenje *Ko je kao Bog?* (Bratoljub Klaić, *Rječnik stranih riječi*). Osim toga, *K* u imenu Pavličićeva junaka (*Mihovil K*) jeste mogući signal intertekstualnoga povezivanja sa biblijskim diskurzom (Krist), ali – barem što se tiče Mihovila sa početka romana – i sa Kafkinim Jozefom K.

¹⁶ *Bartol* je hrvatsko ime izvedeno prema hebrejskome *Bartolomej*, čije je značenje *sin borbenoga* (Bratoljub Klaić, *Rječnik stranih riječi*). Pritom je moguća i intertekstualna veza sa historijskim diskurzom o Bartolomejskoj noći, noći pokolja nad hugenotima u ime *ideologije* francuskoga kralja i katoličkoga svećenstva. Osim toga, *Mihetec* je kajkavski hipokoristik imena *Mihovil*.

ponoć ili za puna mjeseca” (*Večernji akt*: 131 – 132). Zato, ovako pozicioniran kao auto/meta/destruktivan postmodernistički tekst, *Večernji akt*, spaljujući sve utopije, spalio je i utopiju teksta, jedinu stvarnu utopiju koja je preostala postmoderni uopće.

Tako gledano, *Večernji akt* postaje karakterističan roman dvostruke postrevolucionarističke zebnje: on ne strahuje samo od onih fakto/fiksijskih aveti što ih je detektirao zapadnoevropski modernistički i postmodernistički politički roman, već u grču etičke zebnje fakto/fiksijske sablasti vidi i u samome sebi, pa čak i u tome viđenju samoga sebe; sve, pa i tekst, postaje nemoguća paradoksalna zatočenost u pandemonijskoj fakto/fiktivnosti. Otuda, cjelokupna kultura – problemski tretirana od samoga početka romana – jeste golema etička zbiljo/nezbiljska provalija kojoj nema dna ni bilo kakvih granica, što na koncu ovaj roman realizira kao izraziti *fakto/fiksijski auto/metakulturalni roman* – kao roman koji dolazi iz fakto/fiksijske kulture, razotkriva njezinu fakto/fiktivnost, ali istovremeno, dajući neko značenje toj istoj kulturi, dodatno je fakto/fiktizira, jer punjenjem “svijeta” značenjem fakto/fiktizira i samoga sebe – jedan dio kulture, s tim da je u njegovo ovakvo žanrovsko određenje prirodom stvari usisan i fakto/fiksijski auto/metaideološki aspekt ovoga romana, označen ranije naznačenim propitivanjem kako inih, tako i vlastitih ideoloških praksi, kao i njima pripadajuća netom rečena fakto/fiksijska auto/metaartistička, auto/metaliterarna i auto/metatekstualna određenja, čime konačno autoironijski napon Pavličićeva romana vrhuni do krajnjih granica.

Pritom, iz ovoga zvjerinjaka agresivnih značenja što žele biti stvarima izlaza – nema, a kao jedina potencijalno svijetla tačka *borbe za budućnost* preostaje samo izgubljena bajka *intimne označujuće prakse*: onda kad se Mihovil od junaka izvio u antijunaka, štavije – propovski govoreći – *protivnika* svijeta životne bajke, jedina nada ostaje *obični čovjek* što svojom *paralelnom izmaštanom zbiljom* mirno supostoji uz okrutnost životnoga kruga, svjestan da ga ne može – i stoga ne treba/ne treba željeti – promijeniti. Takva životna bajka jeste Bakino životarenje u sumračnoj kuhinji dragih sjećanja, njezina nepatvorena ljubav prema milome unuku, to je i njezino pritajeno prezanje od novca što ga je, kad je postao poznat, uvaženi i traženi, svojim falsifikatima zaradio Mihovil, kao i – na kraju – njezino ostavljanje dragoga umijeća goblenarenja kao nečega što može nekad nekako postati opasno; to je i Dina, ona kojoj je igra svijetla oko glave naslikala svetački oreol, koja – kao i Baka – ipak pokušava u užasu relativnosti svijeta sačuvati nepogrešivi ljudski osjećaj prirodnosti i – tako – iz straha od patvorenoga, na koncu napušta voljenoga Mihovila eda bi ga na ovaj način vratila samome nekadašnjem sebi;

konačno, to je i iskreno Zoranovo prijateljstvo, koje – kao i Dinina ljubav – ne pristaje da se izmetne u demonofilsko slijeđenje svećenika Mihovila, već ga također pokušava vratiti spokojnome i, usprkos svemu, sretnom svijetu maloga čovjeka. Riječju – jedina preostala moguća nada jeste uvijek oprezno sustezanje od svega što, makar i malo, može biti put (pritom jasno prepoznatljivog) ljudskoga i etičkog posrnuća, to su u užasu života iznađene taktike ljudskoga preživljavanja običnoga čovjeka, svjesnog svojih granica u svijetu pandemonijskih svepovampirenja, jednostavno: *intimna ontokratija maloga a ipak zadovoljnog pojedinca*.

Pritom, upravo takvo što, ostvarljivost sna o dalekoj toploj Arkadiji mitske ušuškanosti u blagoslovljenoj svepovezanosti milostivoga svijeta, obuzet *golemom etičkom zebnjom*, iako u stanju nužnosti raskrinkavanja fakto/fiksijskih sistema moći, *Večernji akt* nije smio/nije želio izravno misliti i tako, na koncu, dosegnuvši konačni disutopijski krah, oskvrnuti: nije mogao izdržati da spali posljednju, potencijalnu *utopiju intimnosti života*, jedinu koju je, budući da izgleda daleko od svijeta *zoona politikona*, sebi naslutila Pavličićeva postrevolucionaristička postmoderna; Pavličićev *Večernji akt* – u kome, usprkos svoj svojoj širini, i tužni filozof estetičar Goran Car žudi neko ljudsko čvrsto središte – nije sebi mogao dozvoliti da i Bakinu izgubljenju bajku *svjesno* pročita kao *nemogući žanr*. Zato ovaj roman i jeste *tragički fakto/fiksijski oksimoron* što – sabravši sve *krize* iz svoje novelističko-romaneskne prethodnice – ostaje raspet između *zbiljo/nezbilje* i *sna*.

Referirana literatura:

- 1) Donat, Branimir (1991). *Izabrana djela*. Zagreb. Matica hrvatska.
- 2) Epštejn, Mihail (1998). *Postmodernizam*. Beograd: Zepter Book World (prev. R. Mećanin).
- 3) Erjavec, Aleš (1991). *Ideologija i umjetnost modernizma*. Sarajevo: Svjetlost (prev. R. Mavrak).
- 4) Katnić-Bakaršić, Marina (1997). *Utopija o tekstu u postmodernoj književnosti*. Odjek (Sarajevo), 1, 2, 3/97. 68.
- 5) Kodrić, Sanjin O. (2001). *Igra falsifikatom u "Večernjem aktu" Pavla Pavličića*. Novi Izraz (Sarajevo), 10 – 11. 86 – 100.
- 6) Kodrić, Sanjin O. (2002). *Pavličićev roman kao iskušavanje fakto/fikcije*, Novi Izraz (Sarajevo), 18. 101 – 122.

- 7) Milanja, Cvjetko (1996). *Hrvatski roman 1945.-1990*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- 8) Oraić Tolić, Dubravka (1996). *Paradigme 20. stoljeća – Avangarda i postmoderna*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- 9) Pantić, Mihajlo (1987). *Aleksandrijski sindrom: eseji i kritike iz savremene srpske i hrvatske proze*. Beograd: Prosveta.
- 10) Prop, Vladimir (1982). *Morfologija bajke*. Beograd: Prosveta (prev. Petar Vujičić et al.).
- 11) Visković, Velimir (2000). *Umijeće pripovijedanja: Ogledi o hrvatskoj prozi*. Zagreb: Znanje.
- 12) Župan, Ivica (1980). “Imaginacija modernih vremena”. *Guja u njedrima: panorama novije hrvatske fantastične proze*. Rijeka: OSIZ za odmor, rekreaciju, sport i kulturu Rafinerije nafte Rijeka/ Izdavački centar.

EXPRESSING FACTO/FICTION IN ‘VEČERNJI AKT’
BY PAVAO PAVLIČIĆ OR IN SEARCH OF GRANDMA
FROM THE LOST FAIRYTALE

Summary

In the contribution *Expressing fact/fiction in ‘Večernji akt’ by Pavao Pavličić or In search of Grandma from the lost fairytale* the author gives an innovative literary-historical and literary-theoretical reading of the novel entitled *Večernji akt* by Pavao Pavličić, a contemporary Croatian novelist whose opus, according to critics, represents a paradigmatical example of poetics of the postmodern literary generation appearing in Croatia during the seventies of the 20th century.

Written at the time of the so-called first Croatian postmodernism, strongly marked by the state of late socialism, *Večernji akt* appeared as a kind of a crisis novel as well as a novel that re-introduced, and then disintegrated a pessimistic *oxymoronic existential reality – fact/fiction*. Namely, in short, it is about the idea of a special relationship towards the world and life awakened by Pavličić’s novelistic writing, the idea that assumes that all their phenomena,

including the (literary) text itself, are just fictive in man's perception/reception (which is, in fact, one of general positions of postmodern literature), but fictive in such a way that they are always in a state of constant return to reality, in a state of becoming factive, that one being merely an individual's desire for power and personal conquest of the world in all its forms, which is an important Pavličić's innovation triggered by specific late-communistic, post-revolutionary and post-utopistic literary-cultural context of the first Croatian postmodernism. Besides, having been brought to the centre of the thematic focus of the novelistic writing of Pavao Pavličić, the idea of factio/fiction in this writer's novel realizes itself in several manners, and – conditionally speaking – their possible fundamental genre forms are *auto/metaideological*, *auto/metaartistic*, *auto/metatextual* and, finally, *auto/metacultural factio/fictional novel*, marked additionally by a string of different ways of subordinated or coordinated positioning of their elements within the given novelistic structure, all depending upon readers' interpretative key.

Mirsad KUNIĆ

"BEGOVSKI PIVAČ" MEHO KOLAKOVIĆ

KLJUČNE RIJEČI: narodni pjevač, (auto)biografija, identifikacija

Luka Marjanović je ostavio zapis o svim svojim pjevačima¹, a nas ovdje posebno zanima "begovski pivač" Meho Kolaković. Meho je spjevao najviše stihova o Budalini Tali, a nadimak "begovski" dobio je zato što je najčešće pred begovima pjevao svoje pjesme. Iako su ga begovi zbog toga obilato nagrađivali, on je znao napraviti i koju šalu na njihov račun. "On im se je znao i osjeći, kad je trebalo", kaže Marjanović u svome zapisu (Marjanović, str. XIV). Navodim tri "osječne" zgode o Mehi iz Marjanovićeve zapisa:

Prva zgoda

Kad je nekom zgodom u pjesmi "Ženidba Kumalijča Mujage" (br. 22. u ovoj knjizi) došao Mehmed Kolaković do onih riječi gdje se begovi kao nejunaci spominju, ističe se jedan od slušača begova: "Stani, pivaču, ne valja ti pisma. To je pisma za govedare, a mi govedari nismo, već stari begovi. Kako možeš begovsku divojku udavati za govedara, za fukaru?" – Mehmed će na to: "Ne ljuti se, beg-efendija! Ja pivam, kako sam čuo i naučio. Ko je bio junak, pisma ga kao junaka spominje, a ko nije bio junak, ja mu nisam kriv. Ako su se i prije begovi sakrivali, kao i neki od vas za bune, to doista nije junaštvo." – Beg ljutito opsuje mu pjesmu i nastavi: "Ti si, pivaču, magarac, a još veći, ko te sluša." Mehmed odreza: "Ne ljuti se, beg-efendija! Hvala Bogu, da ima na svitu i gorih magaraca, nego sam ja." Beg srdit ostavi društvo i zalupi vrata za sobom.

(Marjanović, str. XV)

¹ To su, osim Mehe Kolakovića, još Salko Vojniković Pezić, Ibro (Ibrahim) Topić, Alija Prošić Babić, Ibro Dervišević, Bećir Islamović, Omer Hukić ili Ukić, Ibro Hrnjić, Ahmet Čaušević, Hasan Majetić i Vele Ahmetović.

Druga zgodna

U jednoj pjesmi spominje se car od Stambola, kako pita i odgovara. Jedan beg, koji je u Stambolu medresu učio, prigovori, da nije tako moglo biti, da se tako lako ne može cara ni vidjeti, kamo li se s njim sastati i razgovarati. Mehmed mu odvrati, da je i car insan (čovjek), koji jede, pije, spava i razgovara kao i drugi ljudi; kako bi mogao zapovijedati i upravljati, kad se ne bi sa svojim vezirima i pašama sastajao i razgovarao; da on nije kriv begu, što cara nije ni jednom vidio, a bio tri godine u Stambolu.

(Marjanović, str. XV)

Treća zgodna (Meho na svoj način odbija poziv jednog bega da s njim ide u rat)

Meho: Ne mogu, beže, i ne smim.

Beg: Jer ne smiš?

Meho: Imam rđava druga.

Beg: Ostavi toga druga!

Meho: Ne mogu ga ostaviti.

Beg: A ti ga ubij!

Meho: Ne more se taj drug ubiti, ne ima puške ni noža za nj.

Beg: Vrazi te nosili! De reci, kakav je to drug!

Meho: Moj kašalj.

Beg: Turske mi vire, ti nisi za moju četvu. Tvoj bi kašalj izdao i tebe i mene.

(Marjanović, str. XII)

Ovim trima zgodama iz Mehina života dodajem i **jednu iz Talina epskog života**:

Nasmija se Tale Ličanine:

"O Ličani, braćo i družino:

Vidite li našeg Mustajbega,

Kako nam je beže osidio

A od straha cara čestitoga!"

"Muči, Tale, lička budalino!

Nij' od straha, veće od godina.."

"Ne budali, lički Mustajbeže!

I moja je glava pobilila,

*Ali nije od moga zemana,
Već od straha i boja junačkog.”*

(B-XLIII-M, str. 441)

Namjera nam je dovesti u vezu ove dvije ličnosti po dva osnova: prvo, po osnovu njihova statusa u tekstovima čiji su dio, i drugo, po osnovu mimetičke međuovisnosti.

- 1) *Status*. Činjenica da obje ličnosti susrećemo u tekstovnim realizacijama, a ne u životu, ne dozvoljava nam da o njima govorimo kao o ličnostima nego kao o – likovima. Lik u epskoj pjesmi naziva se junakom. Ponuđene tekstovne predloške žanrovski određujemo kao biografije, a biografiju shvaćamo kao izlučevinu “takvih kristalizacijskih momenata koji suspendiraju telos pripovjednog vremena” (Biti, *Pojmovnik*, str. 28). Spomenuti “kristalizacijski momenti” svode se na niz anegdota ili zgoda iz života agenta ili nosioca biografije. Oni nastaju “kondenzacijskom prisilom” i podliježu principima “sažete reprodukcije” (Šlibar, 43). Njih Barthes jednostavno naziva biografemima. Biografemi se prema biografiji isto odnose kao fotografije prema povijesti. Usporedbe dviju biografija zadržavamo samo na anegdotsko-biografemskoj razini, jednostavno stoga što Talina biografija ne sadrži drugi važan elemenat svake biografije: rođenje i smrt kao okvir tjelesne egzistencije. Razlozi tome leže u prirodi Talina lika, koji svojim parodijskim odnosom prema okruženju prelazi granice epske pjesme kao primarnog žanrovskog okruženja, biografije kao sekundarnog žanrovskog okruženja, kao i granice drugih žanrova, ukoliko bismo tragali za njima. To će svakako biti predmetom šire analize u drugim poglavljima ove radnje.
- 2) *Mimetička međuovisnost*. U procesu uspoređivanja dvaju likova prelazimo na sljedeću, žanrovsku razinu, i tragamo za odgovorom na pitanje: u kakvom su odnosu Mehina i Talina biografija? Da bismo došli do valjana odgovora, moramo poći od Marjanovićeve biografije o Mehi. “Begovski pivač” je, dakle, agent (nosilac) biografije čiji je autor Luka Marjanović, ali, istovremeno, i autor svoje biografije o Tali.² Za Talu ćemo, također, kasnije ustvrditi i

² Mehino autorstvo shvaćamo uvjetno jer je ono samo jedan manji udio u ukupnom kolektivnom činu kreacije.

pokazati da je i on legitimni autor biografije o junacima sa kojima se susreće u epskome svijetu. Na sceni je, dakle, višestepeno mimetičko vezivanje biografija: od prve Marjanovićeve o Mehi do posljednje Taline o epskim junacima, ili obrnuto, od Taline do Marjanovićeve biografije. I za Talu i za Mehu možemo reći da su dvostruko markirani: i kao autori i kao agenti.

Ovo kontekstualno širenje tekstovnog uzorka ka autoru, koji je istovremeno i junak, i ka izvantekstovnoj zbilji, koja je istovremeno i unutartekstovna zbilja, smatramo neophodnim zahvatanjem svega onoga što bi moglo rasvijetliti složenu poziciju lika Budaline Tale. Za početak imamo reverzibilni zahvat od lika ka pjevaču, s dubokim uvjerenjem da je upravo pjevač/“autor” prva karika kontekstualnog širenja djela ka svakodnevnoj stvarnosti. Iz tako pozicionirane uloge pjevača/“autora” sigurno se može dokučiti nešto od značenjskog materijala što ga u sebi nosi lik Budaline Tale.

Dakle, govorimo o vezi “begovskog pivača” Mehe Kolakovića i njegovog agenta junaka. Nakon što smo pokazali njihovu međusobnu uvjetovanost, usredsređujemo se na njihov odnos prema svjetovima u kojima se kreću. Želimo pokazati da su oba svijeta, i Mehin begovski i Talin epski, međusobno slični i da je njihov odnos prema tim svjetovima sličan, ako ne i istovjetan. Meho živi u vrijeme austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini i živi je svjedok urušavanja begovskih vrijednosti – Tale je također svjedok urušavanja epskih vrijednosti. Svaki vrijednosni sistem u propadanju želi se izvanvremenski etablirati i oduprijeti neumitnom procesu, “istinu jučerašnjeg dana želi akcentovati kao istinu današnjeg dana” (Bahtin, 1982, 26). Istina jučerašnjeg dana je istina njihove slave, zato je treba sačuvati i za vrijeme kada je više neće biti. U očuvanju istine jučerašnjeg dana begovski pjevači igrali su važnu ulogu, epska pjesma preuzela je ulogu čuvara “jučerašnjih” vrijednosti života. Tale, međutim, nije pjevač da bi pjesmom sačuvao epsku slavu “jučerašnjeg dana”. On to čini na drugi način – svojim parodijskim odnosom prema tom svijetu. Parodija otvara epski svijet prema vani, čime ga vraća u život. Ovakva formulacija ovdje može zvučati isuviše lakonski, ali će u dijelu o parodiji o tome biti više riječi.

Begovat, kao društvena kategorija u propadanju, jučerašnju istinu mogao je naći samo u epskoj pjesmi. Nekadašnja slava i moć glavne su teme epske pjesme, ali su istovremeno i jučerašnja begovska istina. To je tačka dodira između ovih dvaju svjetova: begovskog i epskog. Zato su epske pjesme u Bošnjaka duže trajale nego kod ostalih južnoslavenskih naroda, pjevane su uveliko u austrougarskom razdoblju, kao i poslije, u vrijeme stare i nove

Jugoslavije,³ kada su svi epski ciklusi kod Srba, Hrvata i drugih naroda već odavno bili ispjevani.⁴

Epske pjesme su pjevali “begovski pivači”, koji su najčešće dolazili iz drugog, ne-begovskog svijeta. “Begovski pivač” Meho Kolaković nije se mogao zadovoljiti pjevanjem “čistih” epskih pjesama, slaveći i veličajući samo najveće epske junake. On je te pjesme “morao začiniti” i junakom koji se odlikuje drugačijim, često suprotnim osobinama od klasičnih epskih. Taj junak – Budalina Tale – bio je spreman na šalu sa epskim svijetom, kao i njegov biograf Meho sa begovskim. Tako je, na neki način, “begovski pivač” Meho Kolaković, unio sebe u junaka koji je bio zadatom temom njegova pjevanja. Svoju šalu i lakrdiju sa begovima prenio je na agenta junaka i “ovlastio” ga za istu takvu šalu i lakrdiju sa epskim junacima i epskim svijetom.

Štaviše, odjenuo ga je skoro u isto “odilo” kao i sebe, a o Mehinu “odilu” piše njegov biograf Marjanović: “Kad je Mehmed došao k meni na Zavalje 16. rujna 1886. imao je na sebi samo gaće i košulju, koparan dosta trošan i potpašaj, fes-kapu otrcanu i bijelu pošu oko njega (ahmediju), a na nogama opanke na oputu, što ih je sam načinio” (Marjanović, str. XV). Talin biograf, “begovski pivač”, ovako je odjenuo svoga agenta:

*Čakšire mu od medvidovine,
Na glavi mu kalpak od jazavca,
Lisičine biju po plećima,
Za pasom mu sedam samokresa,
Ni u kakva male kape nejma.*
(B-XXXII-M, stihovi 270–274)

Ili:

*Da kakav je, Bog ga nagrдио.
Žuto kljuse, ljudurina gruba,
A na njemu loše odijelo.
Kroz čizme mu propanule pete,
Kroz čakšire ispala koljena,
Kroz dolamu lopatice vire,*

³ Albert B. Lord 1951. godine bilježi živu epsku tradiciju u Sandžaku od Avde Mededovića i drugih pjevača. Isto tako Đenana Buturović, poslije Lorda, u selu Drežnica u zapadnoj Hercegovini zapisuje epske pjesme. Najnoviji zapisi dolaze iz 1989. godine od Zlatana Čolakovića i Marine Roje-Čolaković.

⁴ Kod Srba se posljednjim epskim pjesmama mogu smatrati one koje su ispjevane na temu srpskih ustanaka protiv Turaka s početka XIX stoljeća.

*A kroz kapu perčin ispanuo.
Na kulašu uzde ni julara,
Đavo odn' o, sedla ni samara.
Sve mu travu oko puta pase.*
(B-LXXV-H, 725–726)

Ovo “unošenje” sebe/autora u junaka M. Solar naziva karakterizacijom i smatra je odlikom romana, a ne epa. “Tek u romanu dolazi do projekcije vlastite ličnosti romanopisca (premda to naravno nije uvijek izravna projekcija u smislu ispovijesti), dok je u epu takva projekcija načelno nepoznata” (Solar, 137). Ako je epu primjereno retoričko saopćavanje, koje uvijek računa sa određenim recepcijskim efektom kod slušalaca, dotle se roman služi psihološkim saopćavanjem i njemu primjerenom karakterizacijom likova. Do makar i površne karakterizacije u epu može doći samo na razini etičkog života zajednice (dobar – loš, junak – kukavica itd.), nikako ne i na razini života pojedinca.

Tako bi trebalo biti prema “jednoj, ponešto pojednostavljennoj, shemi povijesti književnosti evropskog kulturnog kruga” (Solar, 138). Budalina Tale je junak koji, međutim, *odstupa* u gotovo svim dimenzijama svoje složene pojave od uobičajenog junaka i uobičajenog ponašanja. To odstupanje se primjećuje još u “prednatalnoj” fazi života, pa čak i kod njegovih “predaka”/roditelja. Još je Meho Kolaković, kao paradigma Talina pjevača i biografa, pokazao tu osobinu odstupanja i odudaranja od uobičajenog i svakodnevnog, da bi svoje odstupanje prenio i na svoga potomka.

Meho Kolaković *odstupa* od tipične predstave pjevača epskih pjesama, i odijelom i ponašanjem. On je potpuno individualizirana, a ne tipična varijanta pjevača. Nastao je kao rezultat karakterizacije,⁵ koju on sada prenosi na svoga junaka. Tale je tako više psihološki karakter i više romaneskni lik nego epski junak, više produkt individualizacije nego tipologizacije. I jedan i drugi na neki način iznevjeravaju zadatu formu: Meho biografiju tipičnog pjevača, a Tale formu epske pjesme. Tako njihovo služenje formi⁶ biva potisnuto u drugi plan, a u prvi plan izbija *funkcija* koju imaju u djelu ili formi. Funkcija

⁵ Kakve i čije – ne umijem ovdje kazati. Kao moguće spasonosno rješenje prizvao bih u teorijskim krugovima nepopularnu sintagmu “narodni život”!

⁶ Pojam “forme” upotrebljavamo zbog toga što je o problemu književne činjenice i književne funkcije pisao formalista Jurij Tinjanov. “Forma” je ovdje privremena zamjena za ono što sam na samom početku nazvao “tekstovnim uzorkom”, a što se ranije zvalo ili književnom strukturom, ili književnim fenomenom i što se danas zove književnim diskursom.

može biti romaneskna ili usmenoepska. Očigledno je da je njihova funkcija romaneskna unatoč usmenoepskom okruženju.

Pojmovi *odstupanja* i *funkcije* su komplementarni i, čini nam se, ključni pojmovi za razumijevanje lika Budaline Tale. Već po samoj *funkciji* ovaj lik *odstupa* od onoga što se od njega zahtijeva u epskom okruženju. To odstupanje izazvano romanesknom funkcijom zamijećeno je još kod jednog od Talinih pjesnika pjevača i biografa Mehe Kolakovića i proteže se kroz sve dimenzije Taline ličnosti. Ono gotovo suvereno ide ka onome što smo nazvali parodijom i ironijom, kao krajnjem efektu koji samome liku, a i ovome poslu koji radimo, daje jedan krajnji i uopće viši smisao. Cijeli ovaj rad bi, u krajnjem slučaju, trebao biti u *funkciji* sigurnog privođenja svojoj svrsi i vjernog služenja tako superiornim figurama kao što su parodija i ironija.⁷

I Meho i Tale se na neki način poigravaju sa vrijednostima svjetova koji neumitno silaze sa scene. Istovremeno, svojim lakrdijaškim i, u osnovi, parodijskim odnosom, oni im produžavaju vijek trajanja. Zaradi istine jučerašnjeg dana, koju će im “pivač” lijepo izdeklamirati i time ih vratiti u stara dobra vremena, begovi su spremni primiti lakrdiju na svoj račun: “Kraj svega ovoga i ovakova rječkanja bio im je Mehmed uvijek u milosti.” (Marjanović, str. XV) Zahvaljujući takvoj begovskoj popustljivosti epsko pjevanje nastavlja da živi. S druge strane, “pivačev” agent junak Tale svojom lakrdijom i parodijom strogo hijerarhizirani epski svijet otvara prema vani i vitalizira ga. I epski svijet pokazuje istu onu begovsku zrelost za prihvatanje “stranog tijela” u svoje okruženje, uviđajući da ispod i iza Taline lakrdije ulazi svjež infuzioni materijal koji će ga potpuno reanimirati. Želimo ovdje posebno ukazati na zrelost obaju svjetova da prihvate nešto što na prvi pogled izgleda neprijateljski nastrojeno protiv njih samih. O daljnjim implikacijama takvog odnosa između Tale i epskog svijeta govorit ćemo u sljedećim poglavljima radnje.

I jedan i drugi su ovdje uzeti kao junaci: Meho je junak Marjanovićeva zapisa, a Tale je junak Mehinih pjesama. Međutim, niti je Meho beg, niti je Tale epski junak u klasičnom smislu, oni su neka vrsta uljeza gosta u tuđem okruženju. Meho je samo “begovski pivač”, a Tale je više epski zabavljač nego epski junak. Oba svijeta u kojima se kreću dovršeni su i zatvoreni svjetovi, svjetovi koji po svojoj prirodi ne trpe strana tijela, niti bilo šta što narušava njihovu dovršenost. Begovima Meho treba da bi im veličao njihovu nekadašnju

⁷ Za sada ih nazivamo figurama, ali ćemo, nadamo se, u daljnjem radu uspjeti pokazati da su one mnogo više od retoričkih figura.

slavu. Meho se povremeno usudi našaliti na račun svojih begova i njihove nekadašnje slave, kao što se i Tale sve vrijeme šali i poigrava sa svojim begom Mustajbegom i svojim epskim junacima Mujom i Halilom Hrnjicom.

Literatura:

- 1) Bahtin, Mihail, *Marksizam i filozofija jezika*, Nolit, Beograd, 1982.
- 2) Biti, Vladimir, *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb, 1997.
- 3) Hörman, Kosta, *Narodne pjesme Bošnjaka I–II*, Preporod, Sarajevo, 1996.
- 4) Marjanović, Luka, *Junačke pjesme (muhamedovske)*, I i II, (III i IV), Zagreb, 1898.
- 5) Solar, Milivoj, *Ideja i priča*, Zagreb, 1980.
- 6) Šlibar, Neva, *Je li biografija anakronističan žanr?, aporije i mogućnosti jedne neuništive tekstne vrste*, Umjetnost riječi, Zagreb, br. 1, siječanj–ožujak, 1991.

MEHO KOLAKOVIĆ – 'A BALLAD- SINGER WHO SANG AT BEYS' COURTS'

Summary

This work is about the relation between the epic singer Mehmed Kolaković and the epic hero Budalina Tale. Both of them I consider characters, because I encounter them in texts. Those texts I define as biographies and biographies like selection of anecdotes-biographemes from hero's life. From noticed similarity on the level of anecdote-biographer appears similar – parodic – relation to the worlds in which they are moving: Meho to begic and Tale to the epic world. With such relation, mentioned worlds are not terminated, which must have been a normal consequence of the parody, but, on the contrary, it extends their age lasting.

Amra MULOVIĆ

PROBLEM AUTENTIČNOSTI PRIJEISLAMSKE POEZIJE:

Prema djelu "Studije orijentalista o autentičnosti
prijeislamske poezije"

KLJUČNE RIJEČI: *prijeislamska poezija, autentičnost, stavovi orijentalista, načini prenošenja*

Zadatak ovog rada nije da riješi postavljeni problem, niti da odgovori na mnoštvo pitanja koja se nameću u okviru fenomena autentičnosti prijeislamske poezije kod Arapa. Presudan utjecaj koji je ova poezija izvršila na stvaralaštvo kasnijeg datuma i fascinantna ljubav arapskog svijeta prema njoj čine ovu temu izuzetno osjetljivom. Tomovi knjiga su napisani da bi se degradirao Tāhā Husayn, koji se na vrhuncu naučne slave u svom djelu *Fī al-ši‘r al-ġāhili* ("O prijeislamskoj poeziji"), usudio u cijelosti zaniijekati njenu autentičnost. Optuživan da ruši arapsko naslijeće, te da je odan "zavjeri orijentalista", on je svoje stavove kasnije revidirao u djelu *Fī al-adab al-ġāhili* ("O prijeislamskoj književnosti"). Treba istaći da on nije prvi arapski filolog koji je razmatrao ovaj problem. Prethodila mu je, stoljećima prije, čitava plejada začetnika književne kritike u Arapa, među kojima posebno mjesto zauzima Muhammad Ibn Sallām al-Ġumahī, koji se prvi u povijesti bavio problemom autentičnosti prijeislamske poezije i koji je u svom znamenitom djelu *Tabaqāt al-šu‘rā* njen veliki dio osjetio neautentičnim.

Međutim, fokus našeg interesovanja su stajališta evropskih orijentalista, a njihov glavni izvor je djelo ‘Abd al-Rahmān Badawīja *Dirāsāt al-mustašriqīn hawla sihha al-ši‘r al-ġāhili* ("Studije orijentalista o autentičnosti prijeislamske poezije"), u kojem je sakupio i sa njemačkog, engleskog i francuskog preveo niz studija i članaka u kojima je ovaj problem obrađivan na različite načine.

Theodor Nöldeke u članku *Min tārīh wa naqd al-ši'r al-'arabī al-qadīm* (Beiträge zur Kenntnis der Poesie der alten Araber, Hannover, 1861., S. I-XXIV) koristi rezultate istraživanja semitskih jezika, naročito onog što su otkrili himjaritski i uopće južnoarabljski natpisi. Jedanaest godina poslije, Wilhelm Ahlwardt je temeljito proučio zbirku kasida iz prijeislamskog perioda, koju je objavio tri godine prije precizno izdvajajući stihove i kaside koje je smatrao plagiranim u svojoj studiji *Mulāhazāt 'an sihha al-qasā'id al-'arabiyya al-qadīma* (Bemerkungen über die Aechtheit der alten arabischen Gedichte mit besonderen Beziehung auf die sechs Dichter, nebst Beiträgen zum richtigen Verständnis Ennabiga's Alqama's von W. Ahlwardt. Greifswald-Bamberg, 1872., S. 134-.). Margoliouth je u svom članku *Naš'a al-ši'r al-'arabī* (The Origins of Arabic Poetry, *Journal of the Royal Asiatic Society*, July, London, 1925. pp. 417449-) posebnu pažnju posvetio vjerskom uzroku plagiranja. Sljedeće godine mu je odgovorio Erich Braūnlich člankom *Fī mas'ala sihha al-ši'r al-ġāhili*. Fritz Krenkow ovom problemu posvećuje članak *Isti 'māl al-kitāba lī hifz al-ši'r al-'arabī al-qadīm* (The Use of Writing for the Preservation of Ancient Arabic Poetry. - "A Volume of Oriental Studies presented to Edward G. Browne on this 60th Birthday." Cambridge, 1922., pp. 261268-) fokusirajući pažnju upravo na pismeno prenošenje prijeislamske poezije.

Pri navođenju imena arapskog porijekla kao i djela napisanih na arapskom jeziku korištena je ZDMG transkripcija.

1. ORIJENTALISTIKA I ORIJENT

Orijentalna duhovnost je stoljećima predmet radoznalosti Zapada, ali se doima da Zapad u svom tom kulturnom, političkom i znanstvenom istraživačkom seciranju Orijenta uopće nije bio dobronamjeran. Stoga i ne čudi "činjenica da je zapadnjačka službena orijentalistika nastala, zapravo, kao svojevrsna metamorfoza neuspjelih krstaških ratova".¹ Zapadni orijentalisti, skladno bilo kojem političaru evrocentričnog kova, pionirski gaze nepreglednim prostranstvima orijentalne kulture, kako bi učestvovali u procesu orijentalizacije Orijenta, što će reći proglašavanju Orijenta "inferiornim i dekadentnim, civilizacijski nepodobnim itd."² U tom pohodu baklje su nosila

¹ Esad Duraković, *Andrićevo djelo u tokovima ideologije evrocentrizma*, "Znakovi vremena", Naučno-istraživački institut "Ibn Sina", Sarajevo, 1997, broj 2, str. 98.

² Ibidem, str. 99.

i takva imena kao što je Gibb,³ a vjerovatno je da su i drugi orijentalisti svoja znanstvena pera namakali mastilom ideologije.

Međutim, mi u ovoj knjizi pronalazimo izvjesna imena zapadne orijentalistike kod kojih moramo biti oprezni. Oprez je potreban i, naprosto, da ne bismo imali ideologijsku refleksiju evrocentrizma. Ovdje su studije nekolicine orijentalista, koji su pisali u drugoj polovici XIX i početkom XX stoljeća. To je doba procvata orijentalistike u svijetu. Kako su autori većine članaka njemački orijentalisti, bilo bi dobro uzeti “u razmatranje sjajni znanstveni prestiž koji je priskrbljen njemačkoj učenosti sredinom XIX stoljeća”.⁴

Međutim, valja znati da je epoha potkraj XIX i početkom XX stoljeća epoha nemira, kada je evropska misao u izvjesnom ćorsokaku, kada se počinju rušiti sistemi, što politički, što filozofski. Traži se novo u starom, postavljaju se pitanja o vlastitim historijskim ishodištima, ali veoma duboko u povijest i veoma daleko, čak i izvan Evrope. Svi ljudi od uma i pera traže ono autentično, idući na same početke, gdje je logično tražiti ono vjerodostojno. Stoga nije ni čudo da orijentalisti zadiru baš u prijeislamsku poeziju pretresajući je, pretražujući i postavljajući pitanje njene autentičnosti, zapravo je dublje upoznavajući.

2. AUTENTIČNOST PRIJEISLAMSKJE POEZIJE

U značajnim djelima iz historije arapske književnosti koja su napisali orijentalisti, ovaj problem je najčešće ovlaš spomenut. Razlog tome je, najvjerovatnije, njegova kompleksnost, zbog koje stalno izmiče naučno prihvatljiv zaključak. Uzroke nemoći orijentalista treba tražiti, prema Nöldekeovom priznanju, u nedovoljnom poznavanju svih tajni jezika na kome je napisana ova poezija, kao i u zapadnom shvatanju poezije prema kome “pjesnik treba da pokaže svoju stvaralačku snagu više u priči (radnji) negoli u stihovima”,⁵ što se kosi sa osnovnim svojstvom prijeislamske poezije. Naime, ova poezija ne drži do originalnosti teme, koja je “čista književna konvencija”,⁶ već je primarno pitanje njene estetske elaboracije. Usprkos ovim poteškoćama, orijentalisti su svoja istraživanja, manje ili više iscrpna,

³ Vidi: Rade Božović, *Da li orijentalistika može bez “orijentalizma” evropocentrizma*, “Kulture Istoka”, NIRO “Dječje novine”, Beograd, 1987, broj 11, str. 38.

⁴ Edward W. Said, *Orijentalizam: zapadnjačke predodžbe o Orijentu*, Svetlost, Sarajevo, 1999, str. 32.

⁵ Aristotel, *O pjesničkoj umjetnosti*, Izdavačko preduzeće “Kultura”, Beograd, 1955, str. 22.

⁶ Danijel Bučan, *Poimanje arabizma*, Izdavačko-knjžarska radna organizacija “Mladost”, Zagreb, 1980, str.108.

manje ili više uspješna, posvetili tome da nam otkriju onaj “pravi, izvoran, istinski, nepatvoren; koji jest onaj i onakav kakvim se smatra ili potječe od onoga kome se pripisuje”⁷ dio ove poezije. Pri tome se žarišna mjesta samog problema autentičnosti prijeislamske poezije grupiraju:

- na izvorištima sumnje,
- u vezi sa razlozima plagiranja i
- autorstva,

ali se na pojedina mjesta autori članaka usredsrećuju različitom snagom, tako da je isto pitanje negdje više, negdje manje elaborirano.

2.1. IZVORIŠTA SUMNJE

Kao što smo već spomenuli, vrijeme u kojem su nastale studije orijentalista koje prikazujemo je vrijeme preispitivanja vrijednosti u Evropi. Čini se da se ovaj skeptični duh preslikava i na ravan istraživanja prijeislamske poezije, pa pod kapu sumnje orijentalisti stavljaju sve što ovu poeziju čini prijeislamskom. Tako se njihova sumnja razastire na vrijeme nastanka ove poezije, jezik na kojem je napisana, načine prenošenja i zapisivanja, te i na sami formalni izgled i sadržaj njenog dominirajućeg poetskog oblika – kaside.

2.1.1. *Vrijeme nastanka*

Momenat nastanka pjesničke umjetnosti kod Arapa ostat će sakriven u pustinjskom beskraju Arabije. Međutim, u VI stoljeću n. e. zatičemo pjesništvo koje je dovedeno do tehničke perfekcije, tako da je logično pretpostaviti da je to završna faza duge tradicije.

Smatra se da se arapska poezija razvila iz najjednostavnijeg metra *rağaza*. *Urğūza*, pjesma kazana u *rağaz* metru, sadržavala je dva, tri ili maksimalno četiri stiha, kod kojih je prvi i drugi polustih imao istu rimu. Međutim, na pitanje kada je došlo do upotrebe dužih metara, odgovori orijentalista se razlikuju.

Ahlwardt govori o *rağazu*, kao prvom metru arapske poezije ističući da je on bio podesan za improviziranu poeziju, ponajprije satiru ili samohvalu. Međutim, duže kaside nastale u vremenu Imr’ al-Qaysa više nisu bile improvizirane već su ih pjesnici danima i mjesecima brusili. Ahlwardt navodi mišljenje Ibn ‘Ubayde da prva duža *urğūza* potječe

⁷ Vladimir Filipović, *Filozofski riječnik*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1989, str.43.

od al-‘Ağğāga. Upravo u toj činjenici engleski orijentalist Margoliouth vidi dokaz neautentičnosti prijeislamske poezije, jer, prema njemu, ako je prva duža *urğūza* napisana tek u umajadskom periodu, to znači da duge kaside nisu ni pisane prije ovog vremena. Međutim, Margoliouth zlonamjerno prešućuje da se ovdje zapravo radi o ponovnoj afirmaciji *rağaza* u kasidama umajadskih autora.

Margoliouth negira postojanje dužih kasida u prijeislamskom periodu i smatra ih proizvodom islamskih pjesnika iz VII, VIII i IX stoljeća n. e. Potvrdu svog mišljenja on nalazi u kur’anskim ajetima, u kojima se govori o objedi Poslanika da je “ludi pjesnik” (*šā’ir mağnūn*) ili “vrač, mag, predskazatelj” (*kāhin*) i njegovoj odbrani riječima: “Mi Poslanika nismo pjesništvu naučili, to mu ne priliči” (Yā-sīn, 69). Zato kaže: “Muhammad, koji nije poznao pjesništvo, shvatao je da ono što mu je objavljeno nije poezija, dok su Mekanci koji su morali poznavati poeziju, kada bi ga čuli ili vidjeli, smatrali ovu objavu poezijom.”⁸ Stari Arapi su poznavali tri vrste magijskih ljudi: pjesnik (*šā’ir*), vrač (*kāhin*) i proricatelj (*‘arrāf*). Vrač je u svojim obredima koristio rimovanu prozu, dok je pjesnik bio povlaštena ličnost plemena čije su riječi doživljavane kao posebna magija, čarolija, a on kao poznavalac neznanog i tajnog. Smatrali su da je svaki pjesnik opsjednut vrhunaravnim bićem (*ğinn*) ili demonom (*šaytān*). S obzirom na to da su i Poslanika mnogobošci smatrali opsjednutim džinnima, onda njegova usporedba s pjesnicima ne čudi.

Margoliouth niječe nastajanje tehnički savršenije poezije prije rimovane proze korištene u Kur’anu, jer “proces književnog razvoja teče uobičajeno, a možda i uvijek, od nepravilnog ka pravilnom”.⁹ Čini se da Margoliouth pripada onoj grupi orijentalista za koje prije Kur’ana nema ničeg od materijalnih spomenika i za koje je prijeislamska poezija “mistifikacija nastala u islamsko doba, dakle svojevrsno naknadno stvarana istorija duhovnog života i književnog iskazivanja arapske nacije...”¹⁰

2.1.2. Jezička raznolikost

Kada je Carsten Niebuhr 1772. godine objavio postojanje južnoarapskih natpisa, počelo je otkrivanje tajni jezika kojim se govorilo na ovom

⁸ D. S. Margoliouth: *Naš’a al-ši’r al-‘arabī*, u: “Dirāsāt...”, Dār al-‘ilm lī al-malāyīn, Bayrūt, 1979., str. 88.

⁹ Ibidem, str. 99.

¹⁰ Darko Tanasković, *Arapska poezija*, Izdavačko preduzeće “Rad”, Beograd, 1977, str. 131.

području. Mineo-sabejski ili južnoarapski, kojim su govorili “čisti Arapi” (*al-‘Arab al-‘āriba*) iz plemena Qahtān se potpuno razlikuje od sjevernoarapskog jezika kojim su govorili “arabizirani Arapi” (*al-‘Arab al-musta‘ariba*) iz plemena ‘Adnān. Upravo se zbog ove jezičke raznolikosti u potpunosti niječe autentičnost južnojemenske poezije prenesene na kurejšijskom arapskom.

Međutim, Margoliouth ide dalje, i na osnovu sadržaja južnojemenskih natpisa odbacuje postojanje poezije plemena sa sjevera, budući da nema onih literarnog karaktera.¹¹ On se pita kako je moguće da su primitivna beduinska plemena mogla stvarati tehnički savršenu poeziju, a narodi juga koji su bili na znatno višoj civilizacijskoj razini ne pokazuju takvo umjeće. Braūnlich mu odgovara da “procvat umjetničkih vrijednosti kod primitivnih naroda nije nemoguć”.¹² Braūnlich, čak, ne isključuje niti učešće Arapa iz južnih dijelova Arabije u stvaranju poezije na arapskom, jer su neki od njih mogli biti poznavaoi obaju jezika. Također, literarnu tradiciju ovih plemena ne smijemo u potpunosti zanijekati samo zato što ona nije sačuvana.

2.1.3. *Dijalekatske razlike*

Poznato je da su jezičke studije kod Arapa inicirali objava Kur’ana i Hadis Poslanika, a.s. Međutim, mnoge su stvari bile nejasne jednom muslimanu, jer Poslanik a.s., nije donio samo nove ideje, već i nove izraze ili nova značenja već postojećim izrazima. Zbog toga je započela djelatnost jezičkih istraživanja, koja je svoj procvat doživjela u gradovima, Kufi i Basri, između kojih se vremenom razvio takmičarski duh. Filolozi su se u svojim istraživanjima morali osloniti na čisti, neiskvareni jezik stare poezije i izreka, čija je kolijevka unutrašnjost Poluotoka, a ne njegovi pogranični krajevi. Jezički materijal su sakupljali od beduina i pustinjaka, isključujući gradsko stanovništvo koje je dolazilo u dodir sa stranim utjecajima.

Premda se čini da je jezik stare arapske poezije isti i da su dijalekatske razlike nezamjetljive, one su ipak postojale. Na to upućuje i izuzetno leksičko bogatstvo ovog jezika. Pri unificiranju jezika prijeislamske poezije i nastajanju svojevrstne poetske koine, tj. zajedničkog jezika sjevernog i središnjeg dijela Arabije, utjecala je po Gabrijelijevom

¹¹ Vidi: Filip Hiti, *Istorija Arapa*, “Veselin Masleša”, Sarajevo, 1988, str. 62.

¹² E. Braūnlich, *Fī mas‘ala sihha al-ši‘r al-ġāhili*, u: “Dirāsāt...”, Dār al-‘ilm lī al-malāyīn, Bayrūt, 1979., str. 132.

mišljenju kratkotrajna konfederacija plemena Nedžda u V stoljeću n. e.. Također, na nastanak ovog naddijalekatskog idioma (*'arabiyya*) mogla su utjecati i hodočašća paganskih plemena u Mekku, koja su često bila vezana za živu trgovinsku razmjenu na sajmovima.

Filolozi, koji su smatrali da pisani arapski jezik podliježe nepromjenljivim pravilima, ipak su nalazili u ovoj poeziji nepravilnosti, posebice na polju leksike. Međutim, Nöldeke kaže da “iako skladna forma ove poezije ne dopušta značajne promjene, te, iako je zadržano mnogo dijalekatskih osobina, posebno u leksici, one delikatne razlike u izgovoru su se zauvijek izgubile putem pravilnog pisanja, pri tome mislim na tri znaka vokalizacije (fetha, damma i kesra).”¹³

Margoliouth o ovom problemu kratko kaže: “Teško je zamisliti postojanje zajedničkog jezika sa ujedinjavajućim elementima prije islama, jezika koji se razlikuje od onog na natpisima i koji se proširio u svakom pravcu Arabljanskog poluotoka. Morale su postojati između plemena, ili u najmanju ruku, grupa plemena jasne razlike u gramatici i leksici.”¹⁴ On zanemaruje natpise na arapskom jeziku koji pokazuju elemente homogenizacije jezika, a sam ih je, istina ovlaš, spomenuo.

2.1.4. Načini prenošenja i zapisivanje

Sa zapisivanjem pjesničkog materijala vremena o kojem govorimo započeto je tek na kraju umajadskog perioda, a veliki broj kasida zapisan je mnogo kasnije, i to sa usana beduina-rapsoda. Ova činjenica provocira sumnju, jer prikupljanje građe usmene književnosti povlači vlastite probleme. Zato se postavlja pitanje: “Da li je bilo prenošenja poezije putem zapisivanja i prije prvih antologija iz VII, VIII i IX stoljeća n. e.?”

U postojanje pisma kod Arapa u prijeislamskom periodu uopće nema sumnje. Neki Arapi u Hidžazu i Nedždu su se služili hebrejskim pismom, koje su preuzeli od susjeda Jevreja, dok su se drugi služili nabatejskim ili sirskim pismom.

Krenkow se u svom članku posebno bavio očuvanjem prijeislamske poezije putem zapisivanja u najranijem periodu. Braneći postojanje

¹³ T. Nöldeke, *Mīn tārīḥ wa naqd al-ši'r al-'arabī al-qadīm*, u: “Dirāsāt...”, Dār al-'ilm lī al-malāyīn, Bayrūt, 1979., str. 2526-.

¹⁴ D. S. Margoliouth, *Naš'a al-ši'r al-'arabī*, u: “Dirāsāt...”, Dār al-'ilm lī al-malāyīn, Bayrūt, 1979., str. 118119-.

ove pojave navodi veliki broj znakova koji upućuju na pisanje. “Često se dešava da na početku dugih kasida, pjesnik napušteno boravište drage poredi sa otiscima pisanja, a ponekad i sa dekoriranim naslovnim stranicama koje je vidio na primjercima napisanim za bogate ljubitelje književnosti.”¹⁵ Neki od pjesnika, poput Imr’ al-Qaysa i Hātīm al-Tā’ija spominju sedla, palmino lišće, ogoljeno palmino granje kao materijale za pisanje. Također, “upotreba nekih rijetkih rima od strane pjesnika upućuje na to da je on više primjećivao okom nego uhom.”¹⁶ Posebnu pažnju Krenkow je posvetio promjenama koje su nastale pri prenošenju poezije. Smatra da je postojanje različitih verzija nekih kasida nekada posljedica grešaka u usmenom prenošenju, a da je nekada vidljivo, i on ta mjesta jasno markira, da se radi o greškama pri čitanju slova bez dijakritičkih tačaka koje su kasnije uvedene.

Za razliku od Krenkova, Margoliouth sumnja da je među ovim primitivnim plemenima bilo onih koja su se bavila zapisivanjem poezije u prijeislamskom periodu. Svoju tezu on potvrđuje ajetom: “Imate li vi Knjigu, pa u njoj čitate” (Qalam, 37). Braünlich odgovara da bi drugi ajeti “trebalo da ga natjeraju da shvati da se ne misli na posjedovanje bilo kakve knjige, nego samo onih knjiga čiji se sadržaj slaže sa Kur’anom ili se, u najmanju ruku, može porediti s njim”.¹⁷ Zanimljivo je da se Filštinski, znameniti ruski orijentalist, slaže sa Margoliouthom da ova poezija nije zapisivana. Međutim, razlog tome, kako vjeruje, nije nepoznavanje pisma već je “običaj zabranjivao njeno bilježenje”.¹⁸

Nöldeke sumnja i u predaju vezanu za “sedam zlatnih oda” prijeislamske poezije. Smatra čistom izmišljotinom priču da su kaside, pobjednice takmičenja u ‘Ukāzu, zlatnim slovima izvezivane na svilenom tkanini i vješane na zidove Kabe. Činjenice koje bi potkrijepile ovu priču su, prema njegovom mišljenju, neodržive. Niti jedan izvor koji se bavi historijom Mekke ne govori o ovome. Sam Poslanik je nije spomenuo. Ne navodi je ni al-Isfahānī u zborniku *al-Aġānī*. Tek kasnije se ovakva tradicija spominje, s krajnjim oprezom i zadržkom, u nekim izvorima.

¹⁵ F. Krenkow, *Isti ‘māl al-kitāba lī hiẓ al-ši’r al-‘arabī al-qadīm*, u: “Dirāsāt...”, Dār al-‘ilm lī al-malāyīn, Bayrūt, 1979., str. 292.

¹⁶ Šawqī Dayf, *al-‘Asr al-ġāhili*, Dār al-ma’ārif, Qāhira, s.a., str. 139.

¹⁷ E. Braünlich, *Fī mas’ala sihha al-ši’r al-ġāhili*, u: “Dirāsāt...”, Dār al-‘ilm lī al-malāyīn, Bayrūt, 1979., str. 134.

¹⁸ M. Filštinskiy, *Arabic literature*, “Nauka” Publishing house, Central Department of Oriental Literature, Moskow, 1966, str. 10.

Zna se da je Hammād al-Rāwīya izabrao ovih sedam oda i on sam ih je nazvao *al-sumūt* i *al-mu‘allaqāt*. Prema Nöldekeu, razumjeti značenje prvog imena nije teško. “Biserne ogrlice” odgovaraju prirodi arapskih kasida i to je postao omiljeni termin u jezičkoj upotrebi i u prozi. Drugi, pak, naziv neki smatraju sinonimom prvog. Za ovakav stav ne nalazimo dokaze u jezičkoj upotrebi. Nöldeke se pridružuje tumačenju nekih arapskih filologa da *mu‘allaqa* znači da se “svojom ljepotom uzdigla na počasno mjesto”.¹⁹

Ahlwardt se, također, bavi porijeklom imena *mu‘allaqāt* za sedam kasida iz ovog perioda. Kaže da ga je moguće tumačiti tako da su fragmenti kaside “privezani” jedan za drugi. Međutim, to se odnosi na sve kaside, a ipak je samo sedam ili devet kasida iz ovog perioda tako nazvano. Ahlwardt navodi i mišljenja nekih drugih orijentalista, poput Von Kremerovog, da su to kaside kojie su “zapisane prema recitiranju rapsoda”.²⁰ Međutim, upotreba ove riječi u značenju “zapisivanja, bilježenja” potječe iz kasnijeg perioda, dok njena upotreba sa ovakvim značenjem u ranom periodu nije dokazana. Bilo kako bilo, Ahlwardt potpuno odbacuje priču o “vješanju” ovih kasida na zid Kabe.

“Da [prijeislamski Arapi – A. M.] nisu imali knjigu u kojoj su bilježili odlomke svoje poezije, ni uzvišeni Allah ne bi Kur’an nazvao knjigom”²¹ Međutim, ne postoje nikakvi materijalni dokazi da je zapisivanje korišteno za prenošenje poezije iz generacije u generaciju. Dakle, prijeislamski Arapi su se primarno oslanjali na usmeno prenošenje poezije koja je živjela u kolektivnom pamćenju i zarobljena nesvakidašnjom moći memoriranja profesionalnih i poluprofesionalnih rapsoda.

Na samom prelazu u abasidski period, diferencirale su se dvije, međusobno suprotstavljene škole prenosilaca, u Kufi i Basri. Odnos ovih dviju škola prema principima prenošenja nije bio identičan. Naime, smatra se da je basranska škola bila zahtjevnija pri prihvatanju pjesničkog materijala koji bi kazivao neki od rapsoda, dok je kufska škola, već i u predaji hadisa Poslanika, a. s., stigmatizirana kao plagijatorska i krivotvoriteljska. Za oprezni naučni pristup u procesu prenošenja

¹⁹ T. Nöldeke, *Min tārīh wa naqd al-ši‘r al-‘arabī al-qadīm*, u: “Dirāsāt...”, Dār al-‘ilm lī al-malāyīn, Bayrūt, 1979., str. 38.

²⁰ W. Ahlwardt, *Mulāhazāt ‘an sihha al-qas‘id al-‘arabiyya al-qadīma*, u: “Dirāsāt...”, Dār al-‘ilm lī al-malāyīn, Bayrūt, 1979., str. 71.

²¹ Šawqī Dayf, *al-‘Asr al-ġāhili*, Dār al-ma‘ārif, Qāhira, s.a., str. 140.

prijeislamske poezije, basranska škola treba zahvaliti ‘Amr Ibn al-‘Alā’u (70–154. ili 159. h. g.), koji je stajao na njenom čelu. Prenosi se da je on priznao dodavanje samo jednog stiha u kasidi al-’A‘šāe. Vodeći u kufskoj školi, savremenik al-‘Alā’u, bio je Hammād al-Rāwiya. On je, kao i svi oni manje pouzdani rapsodi, fokus pažnje orijentalista, jer je ishodište sumnje u autentičnost prijeislamske poezije.

Alhwardt ističe Hammāda, koji je prednjačio ispred svih po broju zapamćenih kasida i priča vezanih za njihov nastanak. On izražava svoje poštovanje prema ovom rapsodu riječima: “Mislim da je Hammād al-Rāwiya bio prvi sakupljač (ili prvi koji je svoj trud u prikupljanju stavio na prvo mjesto), jer nije sakupljao poeziju i kaside da bi bile dokaz značenja riječi ili njihovog oblika, kao što je prije bio slučaj, već radi samog sakupljanja, i na taj način držao je primarnim ono što se do tada smatralo sekundarnim. Vjerovatno se pretjeruje kada se kaže da je pamtio oko tri hiljade kasida iz prijeislamskog perioda (ne uzimajući u obzir odlomke iz tog perioda i kaside koje potječu iz islamskog vremena), i da je mogao da recitira sedamsto kasida koje počinju sa “*bānat Su ‘ād...*” Međutim, ovo upućuje na ono što ga je proslavilo među ljudima – na to da je skupio stare poezije koliko prije njega niko nije.”²² Ali, Ahlwardt napominje da je, s druge strane, on bio nepouzdan. No, prema njegovom mišljenju, mnogo opasniji od Hammād al-Rāwiye je bio njegov mlađi savremenik Ḥalaf al-Ahmar (umro oko 180. h. g.). Bio je opasniji iz prostog razloga što je bio nadaren izvanrednim pjesničkim talentom, tako da je mogao pisati cijele kaside u duhu prijeislamskih pjesnika. Uspijevao je u potpunosti prevariti učenjake Basre i Kufe svojom posebnom čarolijom. Smatra se da je sam napisao slavnu kasidu *Lāmi‘a al-‘Arab* i pripisao je prijeislamskom pjesniku Šanfari.

Zanimljivo je da orijentalisti malo pažnje posvećuju onim pouzdanim rapsodima kakav je al-Mufaddal al-Dabbī, rapsod i filolog. “Ostavio je veliku zbirku prijeislamske poezije nazvanu *al-Mufaddaliyāt*, koja je od svih zapisa ove poezije i njenih svjedočanstava najbolja koju imamo i kojoj se ne može pripisati sumnja.”²³

Orijentalisti nisu pošteđjeli ni filologe sumnjajući u njihovu pouzdanost i naučnu nepristrasnost. Optužujući al-‘Asma‘tja za nepouzdanost,

²² W. Ahlwardt, *Mulāhazāt ‘an sihha al-qas‘id al-‘arabiyya al-qadīma*, u: “Dirāsāt...”, Dār al-‘ilm li al-malāyīn, Bayrūt, 1979., str. 56.

²³ Šawqī Dayf, *al-‘Asr al-ḡāhili*, Dār al-ma‘ārif, Qāhira, s.a., str. 153.

Margoliouth navodi riječi čovjeka po imenu Kaysān: "...išao je u pustinju i slušao od mnogih kaside; zapisivao ih na svoje table i prenosio promijenjene u zapisnike, mijenjao ih opet prije nego ih zapamti, pa opet mijenjao prije nego ih recitira narodu".²⁴ Međutim, ne bismo smjeli prihvatiti pretjeranu sumnju u ono što se vezuje za pjesničku materiju, koju navode filolozi, niti slijepo vjerovati u njihova klevetanja.

2.1.5. *Forma i sadržaj kaside*

Kasida, kao dominantan umjetnički oblik prijeislamske poezije, imala je presudan utjecaj na poetsko stvaralaštvo Arapa sve do XX stoljeća. Pokušaji da se ignoriraju norme koje je servirala prijeislamska kasida, a naučnici ih kasnije samo izolirali u posebne sisteme, ostajali su nezamijećeni ili ugušeni u krutom tradicionalizmu, tako da "arapska poezija kroza svu povijest ima značaj specifičnog nostalgичnog anakronizma".²⁵

Što se tiče sadržaja, kaside kao da su izlivena u jednom kalupu. S obzirom na to da je kasida namijenjena čulima slušalaca, pjesnik se trudi da savršenom preciznošću dočara neku sliku iz arabljskog života optimalnom ekonomičnošću u okviru jednog ili dva stiha. No, tematska nepovezanost fragmenata kaside nadoknađuje se tehničkom perfekcijom izraženom u monorimi i jedinstvu metra.

Upravo su ovakve karakteristike kaside vrela sumnje orijentalista u autentičnost prijeislamske poezije. Nöldeke navodi sljedeće mogućnosti plagiranja:

- Najčešće je dolazilo do zamjene jedne riječi drugom ili pak jednog izraza drugim sa željom da se olakša razumijevanje ili bez vidljivog razloga.
- Razbijeno tematsko jedinstvo kaside pomoglo je u izostavljanju stihova ili promjeni njihovog položaja, na šta ukazuje često postojanje dviju verzija iste kaside.
- Bilo je jednostavno iz konteksta izdvojiti omiljene dijelove kaside, tako da je ukus većine doprinio cjepkanju kaside. Ovo objašnjava postojanje velikog broja kratkih odlomaka.

²⁴ D. S. Margoliouth, *Naš'a al-ši'r al-'arabī*, u: "Dirāsāt...", Dār al-'ilm lī al-malāyīn, Bayrūt, 1979., str. 104105-

²⁵ Danijel Bučan, *Poimanje arabizma*, Izdavačko-knjižarska radna organizacija "Mladost", Zagreb, 1980, str. 109.

- Nije bio rijedak slučaj da se izolirani dijelovi iz različitih izvora spoje u jednu cjelinu ako bi to dozvolili rima i metar, a sadržaj bio odgovarajući.
- Često se dešavalo da se jedan stih sa neznatnim promjenama javi u kasidama dvaju različitih pjesnika ili u dvjema kasidama istog pjesnika.

Ahlwardt navodi sljedeće pojave plagiranja:

- ponavljanje imena žena u stihovima koji slijede jedni iza drugih ili pak nazivanje iste žene različitim imenima. Ovakvi stihovi ne pripadaju istoj kasidi.
Međutim, ovom stajalištu bi se moglo zamjeriti to da Ahlwardt nije razmatrao odnos prijeislamskog pjesnika prema ženi, koji proistječe iz doživljaja lijepog isključivo na razini čulnog. Prijeislamski pjesnici su stvorili ideal ženske ljepote, ali samo u fizičkom smislu, tako da “će pjesnik u jednoj jedinoj pjesmi spomenuti i više ljepotica i za svakom od njih liti suze, pa će je također brzo zaboraviti i okrenuti se novoj, ali opet istoj, jer je arsenal atributa ženske ljepote uglavnom isti kod svih pjesnika”.²⁶
- istovjetnost stihova, njihovo razlikovanje tek u par riječi ili polovična istovjetnost;
- postojanje istih ideja sa upotrebom drugih izraza u stihovima različitih pjesnika, što je uobičajeno u poeziji klasičnog perioda. Međutim, ovakva vrsta “krađe” nije bila moguća u vremenu o kojem govorimo, jer je pjesnik revnosno čuvao svoj ugled.
- ponavljanje istih stihova ili polustihova u kasidama jednog pjesnika;
- ponavljanje iste ideje različito izražene u uzastopnim stihovima. Ako je moguće izuzeti jedan od stihova, onda u takav slučaj treba sumnjati.
- nedostatak početka i završnice u nekim kasidama velikih prijeislamskih pjesnika;
- postojanje dvaju ili više početaka ili završetaka u nekim kasidama;

²⁶ Sulejman Grozdanić, *Na horizontima arapske književnosti*, IP “Svjetlost”, OOUR Zavod za udžbenike, Sarajevo, 1975, str. 42.

- postojanje dvaju ili više nepovezanih fragmenata u jednoj dugoj kasidi, koje očito povezuje tek neka vanjska veza. Ta veza je savim sigurno naknadno ubačena.

Svoju sumnju ili, preciznije, svoje uvjerenje da je poezija koju prihvatamo kao prijeislamsku napisana u prvim stoljećima islama, ili je depaganizirana i islamizirana u tolikoj mjeri da je više ne možemo smatrati originalnom, Margoliouth dokazuje čestom upotrebom izraza koje obilato koristi Kur'an. Izdvojit ćemo sljedeće:

- zaklinjanje Allahom u većini slučajeva;
- upotreba imena al-Rahmān umjesto Allah;
- priča o Nuhu u kasidi Nbāiġe al-Dubyānija, koja je identična kur'anskom predanju;
- priča o slonu u Labīdovoj kasidi podudara se sa onom u Kur'anu;
- poznavanje imena za pakao i Sudnji dan;
- dokazivanje Božije moći pričama o Aramejcima i narodima Ad i Semud;
- pjesme Umayya Ibn Abū al-Salta i Ibn Nufayla, koje pozivaju u vjerovanje u jednog Boga i služe se izrazima koji se podudaraju sa onima u Kur'anu i sl.

Neki izvori nam dopuštaju da prokomentiramo prvi i posljednji stavak. Naime, nije začuđujuće da se pjesnici zaklinju Allahom, jer je Allah bio jedno od božanstava prijeislamske Arabije, tačnije vrhovno božanstvo Mekke. Nerkez Smailagić navodi da je najviši bog u nebeskoj hijerarhiji u mnogobožачkoj Arabiji bio bez imena, jer ime Allah je samo sažeti oblik al-Ilāh (bog). Zato prvoobjavljene mekanske sure ne koriste ime Allah već Rabb (Gospodar).²⁷

Što se tiče kasida Ibn Nufayla i Umayya Ibn al-Salta, njihov sadržaj bi se mogao objasniti postojanjem religijske grupe hanifa (*al-ahnāf*), koji su bili nezadovoljni paganskim vjerovanjem, a nisu prihvatili ni dvije postojeće monoteističke religije, jer su tražili čistiju vjeru u jednog Boga. Međutim, ne isključuje se ni mogućnost da je i ovdje došlo do plagiranja, djelimičnog ili potpunog, u islamskom periodu.

²⁷ Vidi: Nerkez Smailagić, *Uvod u Kur'an*, Medicinska naklada, Zagreb, 1975, str. 23.

2.2. RAZLOZI PLAGIRANJA

Neupitna je prisutnost plagiranja (*intihāl*), kako od rapsoda tako i od samih filologa, kako premetanjem stihova, njihovim isključivanjem ili promjenom izraza, tako i imitatorskim izmišljanjem stihova, odlomaka, pa možda i cijelih kasida (*wada'*) i njihovim pripisivanjem određenom pjesniku prijeislamskog perioda.

Razloge plagiranja poezije i rast broja krivotvoraca već spomenuti Ibn Sallām vidi u sljedećem:

- plagiranje poezije u svrhu zarade ili dobijanja nagrade,
- plagiranje u svrhu povećanja ličnog i plemenskog ugleda i
- plagiranje iz vjerskih razloga.

Iako Ibn Sallām materijalnu korist navodi kao jedan od glavnih razloga plagiranja od strane profesionalnih rapsoda, u studijama ovih orijentalista ne nalazimo niti spomena o takvoj vrsti zarade. Margoliouth čak odbacuje mogućnost postojanja profesionalnih rapsoda, ili da se, iako je postojala, takva profesija nije mogla održati u prvim decenijama islama. Međutim, Margoliouth misli da su halife te koje su ohrabrivale plagijatore nagradama. Iz različitih izvora on preuzima sljedeće primjere: halifa al-Mahdī je nagradio al-Mufaddal al-Dabbija vrijednom nagradom nakon recitiranja poezije, međutim, nagradio je također i Hammād al-Rāwiyu nakon što je plagirao i lagao. "U nekim drugim prilikama spremnost na recitiranje kaside koju je halifa tražio istog momenta je vodilo ka povećanju zarade."²⁸ Brat halife al-Mu'atemida je dao ogromnu svotu Ta'labu jer je ovaj poznao poeziju Jevreja.

Podsticaj ovakvom nemarnom odnosu nije bila samo materijalna korist, već su neki kasniji pjesnici plagirali prijeislamske pjesnike slaveći svoje pleme ili kudeći tuđe, a sve u cilju povećanja sopstvenog ili plemenskog ugleda. U vezi sa umetanjem nekih stihova, Ahlwardt se suprotstavlja mišljenju Nöldekea, da je razlog tome samo želja da se "prokrijumčare" sopstveni stihovi, već je uzrok tome želja da se objasni riječ koja je rijetka u jezičkoj upotrebi. Antikvarski fanatizam rapsoda i filologa znao je izroditi sujetu, koja nije dopuštala nepoznavanje određene jezičke pojave, kao i njeno dokazivanje stihovima iz prijeislamske poezije. Zbog toga su neki od njih pribjegavali plagiranju i izmišljanju stihova, radije nego da priznaju svoje neznanje.

²⁸ D. S. Margoliouth, *Naš'a al-ši'r al-'arabī*, u: "Dirāsāt...", Dār al-'ilm li al-malāyīn, Bayrūt, 1979., str. 108.

Margoliouth koristi odnos islama prema prijeislamskoj poeziji da bi dokazao svoju a priori izrečenu tvrdnju da ova poezija nije niti postojala, ili ako je postojala, nije mogla biti sačuvana. Stajalište islama prema poeziji, prema njemu, “nije bilo trpljenje uz prezir, već neprijateljstvo nevjerovatne žestine”.²⁹ Kur’an one koji slijede pjesnike naziva “zabludjelim”, zbog čega se ne može zamisliti živa aktivnost rapsoda i filologa u očuvanju prijeislamske poezije, jer bi oni time stali na stranu “zabludjelih”.

Međutim, “Kur’an uvijek – bilo u okvirima šireg konteksta ili jasnom eksplikacijom – osuđuje (zatečeno) pjesništvo u njegovom *ideološkom sloju*, a ne pjesništvo u ravni specifičnih i izvanrednih zbivanja u jeziku i stilu.”³⁰ Poslanik, a. s., je, dakle, osudio samo ono pjesništvo koje je bilo oblik paganske magije, a ne pjesništvo koje predstavlja izraz osjećaja za lijepo.

Dakle, depaganiziranje prijeislamske poezije je postojalo na razini religijske spoznaje, ali ne i u sferi kulturnih ili historijskih zbivanja. Međutim, Braūnlich smatra da odsustvo paganskog vjerovanja i idola u ovoj poeziji i nije tako neobično, jer “idoli, kao nositelji plemenske specifičnosti, nikad nisu bili uobičajeni u poeziji”.³¹

Kada je riječ o islamiziranju prijeislamske poezije, postoje i primjeri suprotni navedenim. Možda bi bilo preslobodno reći da je poezija nastavila živjeti kao izraz jezičkog umijeća, a ne kao mogućnost njene projektirane upotrebe. Ona je vrlo rijetko bila iskorištavana za određene ciljeve, pa ni “islam nikad nije uspio da u ovoj poeziji naće neposrednog zagovornika svojih ideja”.³²

Sve u svemu, ni depaganiziranje ni islamiziranje pojedinih stihova u kasidama prijeislamskih autora, proisteklo iz negativnog stava islama prema pojedinim funkcijama poezije, nije razlog da se cjelokupno stvaralaštvo smatra neautentičnim.

2.3. PROBLEM AUTORSTVA

O visoko razvijenoj umjetničkoj prozi svjedoči veliki broj izvanrednih pjesnika. Ovi pjesnici bi se nekom grubom podjelom mogli svrstati u dvije

²⁹ Ibidem, str. 109.

³⁰ Esad Duraković, *Ogled o Časnome*, “Takvim za 1999. (1419. h. g.)”, Rijaset Islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 1998, str. 10.

³¹ E. Braūnlich, *Fī mas’ala sihha al-ši’r al-ġāhili*, u: “Dirāsāt...”, Dār al-‘ilm li al-malāyīn, Bayrūt, 1979., str. 137.

³² Sulejman Grozdanić, *Stara arapska poezija*, Svjetlost, Sarajevo, 1971, str. 20.

grupe, beduinske ili pjesnike pustinje i dvorske pjesnike. Jedan od najstarijih poznatih beduinskih pjesnika prijeislamskog perioda bio je Šanfara al-Azdī. Činjenica da se ovaj pjesnik ne spominje sve do kraja VIII stoljeća ponukala je neke naučnike da posumnjaju u njegovo postojanje i da njegove stihove smatraju nevjerodostojnim, te da su kasnijeg datuma. Filshtinsky, međutim, smatra da "I. Y. Krackowsky ispravno ističe da se postojanje mnoštva arhaizama u Šanfarinoj poeziji i njegovo iscrpno poznavanje uvjeta primitivnog pustinjskog života – znanja koje bi bilo teško dostupno kakvome knjiški učenom gradskom pjesniku – može uzeti kao dokaz autentičnosti njegovih djela".³³

Pitanje krucijalnog značaja koje nam se postavlja jeste da li su i mnoga, nespomenuta imena uistinu autori kasida koje im se pripisuju. Filshtinsky, govoreći o usmenom karakteru arapske proze i poezije, koje do nas stižu u pisanoj formi kasnijih vremena, kaže da "mnoga prozna djela do nas dopiru kao folklor, dok je autorstvo ovih drevnih stihova poznato u svakom slučaju".³⁴ Međutim, niti Nöldeke, niti Ahlwardt se ne bi s time složili.

Među glavne uzroke koji su doveli do pogrešnog pripisivanja autorstva Ahlwardt navodi sljedeće:

- Sličnost imena utječe na pogrešno pripisivanje neke kaside određenom pjesniku. Mnogo je odlomaka koje su napisali nećaci al-Nbāiġe i Zuhayra, a pripisani su ovoj dvojici pjesnika zbog njihovog ugleda.
- Isto ime ljubljene o kojoj pjevaju različiti pjesnici dovelo je do pripisivanja ovih kasida jednom pjesniku.
- Vrsna deskripcija određenih objekata karakteristična je za nekog pjesnika. Tako se kasida koju odlikuje fantastičan opis konja pripisuje Imr' al-Qaysu samo zato što se takvim opisima upravo on proslavio.
- Kasida dostojna nekog pjesnika pripisuje mu se čak iako nije njegova. Mnoge izvanredne kaside su pripisane Imr' al-Qaysu, iako su ih napisali njegovi saputnici.

Na konačno rješenje problema autorstva nekih stihova, odlomaka, pa i kasida, vjerovatno ćemo još čekati. Do takvih ozbiljnijih pokušaja otkrivanja

³³ M. Filshtinsky, *Arabic literature*, "Nauka" Publishing house, Central Department of Oriental Literature, Moskow, 1966, str. 20.

³⁴ Ibidem, str. 7.

tajne porijekla ovih stihova, moramo se osloniti na velike zbornike koje su nam ostavili arapski filolozi.

3. KRATKI OSVRT NA STAVOVE ORIJENTALISTA

Iz ovih studija moguće je djelimično izvesti zaključke o stavovima zapadnih orijentalista prema arapskom svijetu, njegovoj kulturi, a posebice književnosti. Ti stavovi se općenito razlikuju prema:

- načinu izvođenja, odnosno spoznajnoj osnovi na kojoj počivaju;
- valenciji, odnosno prema svome književno-emocionalnom predznaku i intenzitetu;
- fokusu, odnosno usmjerenosti stava na autentičnost prijeislamske poezije.

Prema spoznajnoj osnovi, stavove bismo grubo mogli podijeliti na deduktivne i induktivne, a u daljnjoj razradi i na stavove sa ideološkim natruhama i na one koji su manje ideološki opterećeni, tj. koji su “znanstveniji”. Naime, doima se da Margoliouth naprosto polazi od gotovog stava, pa onda u književno-historijskom materijalu traga za činjenicama koje će taj stav potvrditi. To jednostavno radi tako što prešućuje i previđa neke podatke koji su u suprotnosti sa onima koji potkrepljuju njegov stav, zatim “izvlači” iz konteksta ili pogrešno interpretira date činjenice. Ovdje bi bilo dobro napraviti distinkciju, a što je gotovo nemoguće, između “prešućivanja” i “previdanja” naučnih činjenica, jer ako se radi o tome da je orijentalista previdio nešto, te stoga krivo interpretirao fenomen, onda bi mu se “greška” mogla i oprostiti, dok se kod prešućivanja vjerovatno radi o projektiranom tumačenju na određeni način. Međutim, u krajnjoj konsekvenci, prešućivanje i previdanje su isti, jer su posljedica predrasuda, koje ne dopuštaju da se činjenice vide. Primjer ovakvog “previdanja” ili, prije, “prešućivanja” je Margoliouthovo navođenje izvora koji cjelokupni rad al-Halīl Ibn Ahmada, tj. izradu metričkog sistema iz poezije pustinje, ocjenjuje kao tlapnju. Čitalac ove studije bi se sigurno zamislio nad ovakvom ozbiljnom optužbom. Međutim, Braūnich u potpunosti obara ovaj Margoliouthov aragument riječima: “Ako pogledamo izvor ove priče (Yāqūt: “Iršād al-arīb”, 2. dio, str. 366.) vidjet ćemo da se ovaj napad na al-Halīla ne smatra opravdanim, u najmanju ruku Yāqūt i njegov izvor (indirektni) Ibn Durustawayh ga odbacuju, na što ukazuju riječi: ‘kao što je mislio’ ili ‘bio je lažljivac’”.³⁵

³⁵ E. Braūnich, *Fī mas'ala sihha al-ši'r al-ġāhilī*, u: “*Dirāsāt...*”, *Dār al-'ilm lī al-malāyīn*, Bayrūt, 1979., str. 136137-.

Sljedeća značajka stavova orijentalista su njihova valencija i intenzitet. U tom smislu stav bi mogao biti predstavljen na kontinuumu od krajnje negativnog do krajnje pozitivnog stava, u ovom slučaju, od potpunog odbacivanja vjerodostojnosti prijeislamske poezije sa naglašenim animozitetom (Margoliouth), do potpune afirmacije postojanja prijeislamske poezije i sa njenom glorifikacijom. Za ovaj kraj kontinuuma nemamo predstavnika u ovim studijama, ali kao više pozitivnog mogli bismo navesti Braūnlicha. Ovdje bi bilo važno problematizirati polazišta stavova orijentalista u svjetlu njihovih životopisa, a posebno njihove ideološko-političke biografije, pa čak i nacionalne pripadnosti. Čak i na ovom malom uzorku evidentna je razlika između njemačkih i britanskih orijentalista, Nöldeke, Ahlwardta, Braūnlicha i Krenkova, s jedne, i Margolioutha, s druge strane. Iako je u ovoj knjizi dato vrlo malo biografskih podataka, jedna biografska crtica iz života Margolioutha mogla bi ilustrirati britansko percipiranje Orijenta: naime, od 1905. godine on je započeo sa objavljivanjem izvjesnog broja studija o islamu, koje je obilježio nenaučni duh i fanatično neprijateljstvo, što je izazvalo zgražanje ne samo muslimana, već i velikog broja orijentalista. Ono što začuđuje je da je usprkos ovome bio nagrađen članstvom u Arapskoj akademiji nauka u Damasku.

Za nas je najvažnije treće obilježje stavova, a to je njihov fokus, drukčije rečeno, zanima nas čime se to bave ili na što su usredsređeni orijentalisti, odnosno što je objekt njihovog posmatranja. Kako je taj objekt ovdje prijeislamska poezija, jednom istraživaču studija zapadnih orijentalista odmah se nameće pitanje nije li posmatranje poezije izgovor za vrednovanje nečeg drugog, naprimjer, arapske tradicije i kulture. Ovdje nam se može desiti "statistička pogreška" nastala iz našeg stava prema zapadnim orijentalistima, pa da brzopleto zaključimo kako većina njih ima naglašeno evropocentričan, islamofobičan, te potcjenjivački odnos prema Arapima i njihovoj umjetnosti. No, da li slučajno ili svjesnom namjerom priređivača našeg izvora, izuzev Margolioutha, mi ovdje nemamo takvih primjera.

Rješavanje zagonetke autentičnosti prijeislamske poezije podsjeća na skidanje naslaga vremena sa kakve umjetnine, jer se svaki put rizikuje da se s tim naslagama skine i ono što je istinsko, nepatvoreno, autentično. Ovaj problem i pokušaji njegovog rješavanja imaju dugu historiju, koja započinje prvim pokušajima zapisivanja usmeno prenošene prijeislamske poezije, a kulminira u djelima arapskih filologa i zapadnih orijentalista krajem XIX i početkom XX stoljeća. Njihova se kritička obrada problema kretala od radikalnog pripisivanja te poezije islamskim autorima do objektivne naučne sumnje.

Opći je dojam da se, u ovdje predstavljenim studijama, ako izuzmemo Margolioutha, iznose uglavnom umjereniji stavovi, te da nam se predočava relativno utemeljena sumnja. Suština umjerenih stavova, kakve imaju Nöldeke, Ahlwardt i Braūnlich je da se poezija južnojemenskih plemena ne može smatrati autentičnom, jer njihov jezik nije jezik kojim je prenošena, dok se u biserje poetskih ogrlica sjevernog i središnjeg dijela Arabljanskog poluotoka umiješalo i pokoje zrno dobre imitacije i krivotvorina iz ruku kako rapsoda tako i zapisivača filologa. Depaganiziranje i islamiziranje pojedinih kasida kao i otvorene mogućnosti izbacivanja, umetanja ili permutacije stihova govore o opravdanosti sumnje.

Bez obzira na to što ovi orijentalisti s razlogom odbacuju jedan dio ove poezije i što su doista kadri izolirati neka od sumnjivih mjesta u njoj, nema naučno prihvatljivih dokaza koji bi u potpunosti porekli vjerodostojnost ove poezije. Iako su ove studije na dobrom putu ka naučnoj istini, konačni sud stalno izmiče, jer nema uvijek jasne granice između apokrifnog i autentičnog u prijeislamskoj poeziji. I čini se kao da je u samu prijeislamsku poeziju utjelovljena nemogućnost rješenja problema njene autentičnosti, kako bi ona ostala predmet neprekidnog istraživanja i time objekat beskrajnog divljenja.

Izvor:

- 1) Badawī, ‘Abd al-Rahmān *Dirāsāt al-mustašriqīn hawla sihha al-ši‘ar al-ġāhilī*, Dār al-‘ilm lī al-malāyīn, Bayrūt, 1979.

Literatura:

- 1) Aristotel, *O pjesničkoj umjetnosti*, Izdavačko preduzeće “Kultura”, Beograd, 1955.
- 2) Božović, Rade, *Da li orijentalistika može bez “orijentalizama” evropocentrizama*, “Kulture Istoka”, NIRO “Dečje novine”, Beograd, 1987.
- 3) Bučan, Danijel, *Poimanje arabizma*, Izdavačko-knjižarska radna organizacija “Mladost”, Zagreb, 1980.
- 4) Dayf, Šawqī, *al-‘Asr al-ġāhilī*, Dār al-ma‘ārif, al-Qāhira, s.a.
- 5) Duraković, Esad, *Andrićevo djelo u tokovima ideologije evropocentrizma*, “Znakovi vremena”, Naučno-istraživački institut “Ibn Sina”, Sarajevo, 1997, broj 2.

- 6) Duraković, Esad, *Ogled o časnome*, “Takvim za 1999 (1419. h. g.)”, Rijaset Islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 1998.
- 7) Filipović, Vladimir, *Filozofski riječnik*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1989.
- 8) Filshinsky, M., *Arabic literature*, “Nauka” Publishing house, Central Department of Oriental Literature, Moskva, 1966.
- 9) Gabrijeli, Frančesko, *Arapska književnost*, Svjetlost, Sarajevo, 1985.
- 10) Grozdanić, Sulejman, *Na horizontima arapske književnosti*, IP “Svjetlost”, Sarajevo, 1975.
- 11) Grozdanić, Sulejman, *Stara arapska poezija*, Svjetlost, Sarajevo, 1971.
- 12) Hiti, Filip, *Istorija Arapa*, “Veselin Masleša”, Svjetlost, Sarajevo, 1988.
- 13) Said, Edward W., *Orijentalizam*, Svjetlost, Sarajevo, 1999.
- 14) Smailagić, Nerkez, *Uvod u Kur'an*, Medicinska naklada, Zagreb, 1975.
- 15) Tanasković, Darko, *Arapska poezija*, Izdavačko preduzeće “Rad”, Beograd, 1977.

THE PROBLEM OF THE AUTHENTICITY OF PRE-ISLAMIC
POETRY: ON THE WORK ‘THE STUDIES OF ORIENTALISTS ON
THE AUTHENTICITY OF PRE-ISLAMIC POETRY’

Summary

The solution to the mystery of the authenticity of pre-Islamic poetry began with the first attempts to write down the poetry that was spread by word of mouth, and culminated in the works of Arab philologists and Orientalists at the turn of the 19th and the 20th centuries. This paper deals with the attitudes of the European Orientalists Nöldeke, Ahlwardt, Krenkow, Bräunlich and Margoliouth, and the main source is the work *Dirasāt al-mustašriqīn hawla sihha al-ši'r al-ġāhili* (“Orientalists’ Studies of the Authenticity of pre-Islamic Poetry”). These Studies present, except for Margoliouth’s, rather moderate views and a relatively founded doubt. The main point of these views is that

the poetry of the South Yemen tribes cannot be regarded as authentic because their language is not the language in which that poetry was spread, while the poetry of the north and middle parts of the Arabian Peninsula is islamicized to a certain extent, so that there is a possibility of inserting or deleting verses by rhapsodes or philologists. The final judgement is elusive because there is no sharp line between the apocryphal and authentic in the pre-Islamic poetry.

Munir MUJIĆ

ORIJENTALIZAM I NESVJESNO¹

KLJUČNE RIJEČI: *orijentalizam, nesvjesno, proizvođenje orijenta, mit, ideologija, kultura*

Duh se uglavnom bavi time da pronade odgovarajuće "izme" da bi sakrio stvarne motive ili stekao više plijena.

(JUNG)

PROIZVOĐENJE ORIJENTA

Razlučenje između Orijenta i Zapada seže, kako kaže Said, još u doba Ilijade. Svijet s onu stranu mora zarana je postao neprijateljski, drugi i tuđi. Od tada počinje vrijeme "evropskog kolektivnog sna o Orijentu", u kome Zapad poput sanjača iz Borgesove priče stvara Orijent sanjajući ga.

Po Saidu, bez ispitivanja orijentalizma kao mišljenja ne bi bilo moguće razumijevati na koji je način evropska kultura u mogućnosti kontrolirati, pa i proizvoditi Orijent politički, sociološki, ideološki, znanstveno i imaginativno.

¹ Pojam nesvjesnog, otkako ga je Freud uvrstio u sastav dvaju topika: nesvjesno / predsvjesno / svjesno, te: ono / ja / nad-ja, pri čemu ga je izjednačio sa potisnutim sadržajima, doživio je preobražaj već kod njegovih učenika. Jung je stvorio koncepciju kolektivnog nesvjesnog a Lacan koncepciju nesvjesnog kao jezičke strukture. Ovaj posljednji bio je nadahnut između ostalog i "Lévi-Strausovim konceptom nesvjesnog kao mjesta simboličke funkcije - pravila koja upravljaju mogućim porukama u sustavu, nekom vrstom sintakse ili koda" (Biti). Nesvjesno se od tada sve više počinje promatrati ne kao statični već dinamični entitet. Popularnost "kliničke dimenzije" psihoanalize počinje malaksavati, a u prvi plan izbija psihoanaliza primijenjena na pitanja ideologije, politike i kulture. Ovdje prije svega mislimo na lacanovsku školu psihoanalize kakvu, uz zavidan broj imena u svijetu, predstavlja i slovenački teoretičar Slavoj Žižek. (O lacanovskoj školi danas u svijetu vidi šire u: Žižek, Slavoj: *The Sublime Object of Ideology*, New York, 2001. (u "Uvodu", koji je napisao Laclau Ernesto).

Interesantno je da je, nakon što je razumijevanje Orijenta poprimilo naglašeno akademski karakter, Orijent i dalje ostao “nešto više od onoga što se empirijski znalo o njemu”. To “nešto više” ostavlja prostor tzv. *latentnom orijentalizmu*, koji bilo koga ko želi “zauzeti stav o bilo kojoj posljedici vezano za Orijent ... snabdije sa izražajnom snagom.”² Latentni orijentalizam je ono što čini mogućim samoodržanje orijentalizma jer takvo što osigurava neprekidno “proizvođenje” Orijenta. Poput “vrača koji nikada ne vara” i koji pribavlja “naturalizaciju ljudskih akcija”³ (Strauss) orijentalist, kao “vrhovni sudac, učen čovjek i snažna kulturna volja” uvodi svojom snagom orijentalce i orijentalna misaona i kulturna kretanja u zbilju. Uvođenje u zbilju u ovom slučaju ne predstavlja nikakav *creatio ex nihilo* već ponajprije trijumf onoga što je Freud definirao kao *protuprijenos*, pri čemu je aktivni član analitičkog suodnošenja žrtva deformacija koje pogađaju njegovu vlastitu percepciju, a koja se formira u funkciji zadovoljenja vlastitih potreba, želja i nesvjesnih fantazama.

Sam Said podvlači da orijentalizam kao institucionalizirana disciplina vrši trostruki utjecaj i to: “na Orijent, na orijentalizam i na zapadnjačkog ‘potrošača’ orijentalizma. Orijentalist (analitičar) projicira u Orijent (pacijenta) vlastite želje, tj. *orijentalizira ga*, ali istovremeno “u želji da potvrdi vlastito zdravlje” traga za bolešću Orijenta i biva neminovno uhvaćen u krug koji čine: predmet promatranja operacije promatranja - sa svim mogućim deformacijama - i subjekt koji vrši promatranja.”⁴

Cromer je nadmeno tvrdio: “Ne posjedovati tačnost, koja se lahko promeće u neistinu, zacijelo je osnovna odlika orijentalnog duha”, a zatim je, opisujući orijentalni duh, dodao: “Njegovo razumijevanje je najčešće površno opisivanje.”⁵ Ovakve i slične tvrdnje su uobičajene za orijentalistički repertoar, ustvari u tolikoj mjeri uobičajene da odaju karakter *rituala* kao stereotipizirane i institucionalizirane prakse čija se moć proizvodjenja efekata ogleđa u stalnom ponavljanju.

Neprekidna samohvala i osjećaj superiornosti, rasne predrasude, ksenofobija i sl. izraz su naglašenog *narcizma*. On je djelotvoran samo u institucionalnom okviru⁶, tj. unutar precizno definiranih klasifikacijskih sistema koji imaju karakteristična pravila. Izvještaj o Orijentu, poput toga, smatra se

² Edward Said, *Orijentalizam*, Sarajevo, 1999, str. 75.

³ Vidi: Claude Levi-Strauss, *Divlja misao*, Beograd, 1987, str. 51.

⁴ O ovome vidi: Rudi Supek, *Psihoanaliza i sociologija: Komplementarnost ili proturječnost*, kao pogovor knjizi Rogera Bastida, *Sociologija i psihoanaliza*, Zagreb, 1987.

⁵ Vidi: Said, op.cit., str. 53. i 54.

⁶ Vidi: Bastide, op.cit., str. 294–295.

akademskim samo ukoliko dolazi od Zapadnjaka jer samo tako udovoljava u psihi udomaćenom narcizmu i samo tako uživa ovjeru “klanovske” prakse.

Svoju snagu orijentalizam crpi iz neprestanog insistiranja na postojanju granice između Zapada i Orijenta, odnosno između “nas” i “njih”. Time se, ustvari, nešto što je imaginarno želi pretočiti u realno, tj. fiktivna se zbilja nastoji opredmetiti. Neprekidno ponavljanje temeljna je značajka ritualne prakse, *ritual* je “model” koji trebamo ponavljati “ako želimo da zemlja ne postane neplodna” primjerice. Simbolični karakter obredne aktivnosti naoko je besmislen, međutim, stvari ne stoje tako ako se ista aktivnost promatra u okviru zakona koji kaže da simbolični ritual proizvodi odgovarajuću mu zbilju.⁷

Uloga orijentaliste u *proizvođenju* Orijenta dovedena je do apsurd; sadržaj, odnosno predmet onoga čime se on bavi, tj. Orijent, ponekad izgleda čak, kako kaže Said, “kao da svoje postojanje duguje orijentalisti”. Sve kulture, kako pojašnjava Said, su težile tome da nametnu preobrazbe drugim kulturama i nastojale ih učiniti onakvim „kakve trebaju da budu“, međutim, Zapadnjak sve orijentalno drži nekim aspektom Zapada. “Orijent i Orijentalac, arapski, islamski, indijski, kineski ili bilo koji, postali su neprestance dosadno ponavljanje lažnih utjelovljenja nekog velikog originala (Krista, Europe, Zapada) u uvjerenju da su oni oponašani.”⁸

Ovakva vrsta naknadnog izvođenja zaključaka, formiranja stavova i donošenja sudova može se promatrati kroz prizmu onoga što je Žižek nazvao “*povratak u budućnost*”.⁹ Radi se, naime, o razradi dijalektike simbola koju je Lacan zasnovao na, njemu svojstveno paradoksalno postavljenoj, teoriji “putovanja u budućnost.” Značenje samih simptoma, kako smatra Lacan, je nešto što se retroaktivno konstituira. Ovo retroaktivno konstituiranje se izvodi prevođenjem simptoma u ravan simboličkog, što se inače smatra jednim od ključnih zadataka psihoanalize. Međutim, budući da je u simboličkom prošlost prisutna u “formi historijske tradicije” a značenje simptoma nepoznato, to se i sama prošlost mijenja. “Svaki historijski prijelom, svaka pojava nekog novog označitelja retroaktivno mijenja značenje cijele tradicije, restrukturira govorenje o prošlosti i dopušta da je se može čitati na jedan drugi, novi način.”¹⁰ “Putovanje u budućnost”, kako pojašnjava Žižek, odvija se kroz “preticanje” putem značenja za koja mi unaprijed smatramo da postoje kod drugih. Ovim putem stižemo do *prijenosa*, koji je u ovom slučaju zasnovan

⁷ Vidi: Ibid.; str. 281.

⁸ Said, Op. cit., str. 83.

⁹ Vidi: Slavoj Žižek, *The Sublime Object of Ideology*, New York, 2001, str. 55. i 58.

¹⁰ *The Sublime Object of Ideology*, str. 56.

na iluziji pa tako: “Prošlost egzistira kao da je uključena u mrežu označitelja – kao da je simbolički predstavljena u teksturi memorije – zbog čega mi cijelo vrijeme ‘preispisujemo historiju’ tako što elementima retroaktivno dajemo njihovu simboličku težinu i uključujemo ih u nove teksture.”¹¹ Radi se o taktici retroaktivnog ovladavanja futuroom II, koja omogućava da svaki aspekt Orijenta, bilo postojeći ili potencijalni, uvijek bude kopija pretekuta zapadnim originalom.

Uz *proizvođenje*, postoji i druga važna funkcija orijentalizma a to je *predstavljanje* (“Oni moraju biti predstavljeni”, Marx). U okviru funkcije *predstavljanja* uloga orijentaliste je bliska ulozi psihoanalitičara koji “gradi pojedinačnu mitologiju sa svojim pacijentom”¹². Uzmimo da se i jedan i drugi pristup i mogu prihvatiti, ipak će ostati problem, i to na polju simboličke funkcije; naime, da li je misao iskazana u simboličkom, koje ima izvor u simptomu kao “privremenom kompromisnom rješenju između svijesti i nesvjesnog, između nagonskih potreba i duhovno-društvenih interesa”¹³, valjana, da li ovisi o odnosu u količini označitelja i označenog. “Bolest” je, prema Bastideu, evidentna onda kada se pojavi previše značenja za količinu potencijalnih predmeta kojima se ona mogu dodijeliti. Priroda orijentalističkog *predstavljanja* Orijenta takva je da unaprijed inscenira okvir vlastitog razumijevanja. To se obično zbiva nesvjesno jer su izvedbeni oblici u kojima se odvija to *predstavljanje* “stereotipizirani dugotrajnom upotrebom u komunikacijskoj praksi kolektiva” (Goffman). Vjerovatno bi odatle trebala proizlaziti odgovornost koju, prema Saidu, Evropa kao publika nosi zajedno sa orijentalistom kao piscem drame.

Orijentalističko *predstavljanje* Orijenta rizikuje da – možemo to reći bez bojazni da ćemo kazati nešto apsurdno – preraste u predanje i ritual, razlog čemu se krije u sviknutosti na ponavljanje (ponavljaju se ideje, predrasude, zaključci...). Ponavljanje je, inače, temeljna odlika rituala, a sami rituali se, kako navodi Bastide, tumače kao izraz kolektivne neuroze¹⁴ i vid proizvođenja stereotipizirane i institucionalizirane abreakcije grupe. Ponavljanje nije nipošto “naivna aktivnost”, njime se, kazano jezikom *Divlje misli*, podupire optrajavanje *klasifikacija*, koje ne moraju biti zasnovane na

¹¹ Ibid., str. 56.

¹² Vidi: Bastide, op.cit., str. 227.

¹³ Vidi: Helmut Hark, *Leksikon osnovnih jungovskih pojmova*, Beograd, 1998, str. 157.

¹⁴ Na ovom mjestu neurozu bismo mogli pročitati kao “ciljeve koji se slede sa svojevolojnošću, rafiniranim aranžmanom i sa neumoljivom tvrdoglavošću”, što T. Zajfert prikazuje kao jedan od aspekata jungovskog koncepta neuroze. (Vidi: *Leksikon osnovnih jungovskih pojmova*, str. 109)

nužnoj vezi između određenog kvaliteta i svojstva koje mu se pridodaje, ali kroz ponavljanje daju posmatraču “pravo na povezivanje” i olakšavaju stvaranje jednog “pamćenja”.

“Pravo na povezivanje” kakvo funkcioniра unutar orijentalističkog diskursa prebiva u latentnom orijentalizmu u kome su pohranjene orijentalističke klasifikacije uvijek spremne da preteknu sadašnjost.

“Jednodušnost, postojanost i trajnost latentnog orijentalizma”, piše Said, “su manje ili više trajne odlike”.¹⁵ Spomenuti epiteti odaju karakter forme koja zaslužuje postojanje sufiksa “izam”, za čije su konstituiranje, prema Jamesonu F., bitni “ritualistički postupci, često nesvesni”.

Orijent, onakav kakvim ga predstavlja orijentalizam, jednostavno živi u stanju kafkijanske “vječne sadašnjosti”.¹⁶ “Orijentalni materijal”, kako kaže Said, “nikada nije u potpunosti iznova vrednovan, i u novije vrijeme radilo se ustvari o tome da su orijentalističke ideje ulazeći u savez sa određenim filozofsko-teorijskim učenjima samo učinile pristup Orijentu “savremenijim” – što će reći da znanje o Orijentu uvijek vodi računa da se ne naruši sklad ‘vječne sadašnjosti’.”

Levi-Strauss se, radi povlačenja razlike između “hladnih kultura” (kojima je svojstveno mitsko mišljenje) i “vrućih kultura” (kojima je svojstveno naučno mišljenje), pozabavio načinom djelovanja nosilaca jedne i druge, tj. bricoleura (majstor amater) i inženjera. Zanimljivim se nadaje propitati način djelovanja orijentaliste, koji se u svakom trenu zaklanja iza zapadnjačke povijesno-filozofijske tradicije, koja drugost “primitivnih kultura” etnocentrično i raciocentrično svodi na osiromašenu verziju sebe same.¹⁷

Pri tretiranju navedenog pitanja treba početi od činjenice da je Orijent za zapadnog čitaoca nešto daleko i samim time nešto što zahtijeva da bude predstavljeno. U procesu predstavljanja stručnjaci, tj. orijentalisti, upotrebljavaju različite tehnike, koje, u većini slučajeva, karakterizira *retrospektivnost postupka*, a to je jedna od temeljnih odlika bricolerstva, odnosno domaćeg majstorisanja, kako se to najčešće prevodi. Domaći majstor će se, prije nego što bilo šta učini, obratiti postojećoj skupini priručnih sredstava i vidjeti moguće “odgovore” koje mu ona pružaju.¹⁸ Cjelina koju

¹⁵ Said, op. cit., str. 257.

¹⁶ “I kad moderni pisac kao Kafka – nastoji da stvori večnu sadašnjost, tajanstvenost tih događaja kao da ne proizilazi toliko iz njihove novosti koliko iz osećanja da su oni samo zaboravljeni, da su na neki način ‘poznati’”. Frederic Jameson, *Marksizam i forma*, Beograd, 1974. str. 78.

¹⁷ O bricoleuru i inženjeru vidi: Levi-Strauss, op.cit., str. 59–75.

¹⁸ Vidi: Vladimir Biti, *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Zagreb, 1977, str. 29–30.

na kraju želi napraviti od tih dijelova uveliko je uslovljena historijom samih dijelova. Logiku postupanja jednog orijentaliste Said opisuje ovako: “Pošto je Orijent star i dalek, govornikovo rasuđivanje je stanovito rekonstruiranje, revizija onoga što je izgubljeno iz šire upotrebe.”¹⁹

Veliki učitelj orijentalizma De Sacy je, da bi izložio Orijent, posegnuo za antologijom. Njegov rad na tome polju bio je brižljivo revizionistički pri čemu se De Sacy istakao kao memorijalist i historičar moderne učenosti. Da bi udovoljio svome poduhvatu, razvio je svojevrsnu “*teoriju fragmenta*”, kako je to nazvao Said, koja počiva na postavci da orijentalno pisanje treba predstaviti u fragmentima kao nešto “izgubljeno, pa pronađeno”. Teorija fragmenta izuzetno je pogodna za pronalaženje “ekonomičnih rješenja” na način zamjene mjesta ciljeva i sredstava (što je, prema Straussu, preduvjet unutarnjeg funkcioniranja mitskog mišljenja).

Moć orijentaliste na poseban način dolazi do izražaja i kroz stvaranje antologija i hrestomatija u mjeri u kojoj to odgovara stvaranju “*umanjenog modela*” (brod u boci), a što je, opet, specifična tehnika domaćeg majstorisanja. Najbolji odgovor na pitanje u čemu se očituje spomenuta moć bio bi Straussovo obrazloženje da ako je predmet “kvantitativno umanjen, on nam izgleda i kvalitativno pojednostavljen. Tačnije rečeno, zbog kvantitativnog transponovanja povećava se i postaje raznovrsnija naša moć nad predmetom...”²⁰

Golemi utjecaj koji antologije i hrestomatije imaju kada je posrijedi proučavanje Orijenta treba tražiti u neodoljivoj privlačnosti koju “umanjeni model” ostavlja na posmatrača. Sam posmatrač dok razmišlja o mogućim varijantama rješenja počinje, kako kaže Strauss, neprimjetno osjećati da ima više prava i od samog autora.

Stvaranju “umanjenog modela” pribjegao je i Renan, čovjek koji je u orijentalizam dospio iz filologije, za koju je smatrao da “osnažuje općenit pogled na ljudski život i na red stvari”.

“Posvuda Renan raspravlja o prirodnim ljudskim činiocima – jeziku, historiji, kulturi, duhu, uobrazilji – tako što ih preobražava u nešto drugo, u nešto posebno zastranjeno, jer postoji semitski jezik i postoji Orijentalac, i stoga jer oni završavaju u laboratorijskoj analizi...”²¹ Semitu kao pripadnika “niže kombinacije ljudske prirode” Renan prikazuje kao prototip a ne kao čovjeka

¹⁹ Said, op.cit., str. 158.

²⁰ Levi-Strauss, op.cit., str. 64.

²¹ Said, op.cit., str. 179–180.

sa stvarnom egzistencijom; jednostavnije kazano, on je preobrazio čovjeka u uzorak kako ga je definirao Said. “Čovjek-uzorak” je prototip konstruiran u Renanovom laboratoriju i treba poslužiti za dokazivanje valjanosti njegove rasne antropologije, koja ima za cilj pokazati kako su indoevropski jezik i evropska kultura živi, a semitski jezik i orijentalna kultura mrtvi ili u najmanju ruku egzistiraju kao “anorganska pojava”.

Sacy i Renan odvojili su svoje fragmente odnosno uzorke od zbilje i istovremeno kao metod izabrali prikazivanje odnosa između naučnika ili nauke i predmeta umjesto odnosa između prirode i predmeta. Na taj način htjelo se udovoljiti geometriji kao osnovnoj pretpostavci *anamorfoze* (prikazivanje slike nekog predmeta, ali tako da izgleda onakvom kakva treba biti samo kada se gleda sa određene tačke).

Objašnjavajući šta je to *anamorfoza* Lacan predlaže da se zamisli kako se sa slike na ploču putem niza konaca ili idealnih linija prenosi svaka tačka. Time bi se dobila slika one prve slike. Pri tome se mora zadržati prvobitna perspektiva jer se samo tako može imati isti dojam.²² Ispitujući zakone perspektive, koja je od ključne važnosti kada je anamorfoza posrijedi, Lacan se poziva na Diderotovo “Pismo slijepima za upotrebu onih koji vide”, iz kojeg čita kako i slijepac može sasvim rekonstruirati geometrijski prostor viđenja. Međutim, geometrijska dimenzija viđenja ne uključuje subjektivirajući odnos.²³

Da bi pokazao kako su indoevropski jezici živa organska forma a orijentalni neorganska, Renan je “pripremio teren” i vrijeme preobrazio u prostor, te tako otvorio vrata geometriji. “Vrijeme je preobraženo u prostor komparativne klasifikacije...”²⁴

ORIJENTALIZAM KAO MIT I IDEOLOGIJA

“Za znatan dio onoga što je razmatrao učeni orijentalist u Evropi upregnuo je u službu ideološki mit, makar se znanje nadavalo prividno uznapredovanim.”²⁵ Ovaj zaključak Said iznosi u drugom poglavlju

²² Vidi: Jacques Lacan, *Četiri temeljna pojma psihoanalize*, Zagreb, 1986, str. 94. (Žižek koristi pojam “ideološka anamorfoza” i pod njim podrazumijeva efekat “pogrešne perspektive”, koji se ogleda u tome da se element koji se predstavlja unutar polja značenja počne posmatrati kao tačka ekstremne zasićenosti značenja, kao tačka koja “daje značenje” svim drugim tačkama i na taj način totalizira polje (ideološkog) značenja. Vidi: *The Sublime Object of Ideology*, str. 99.

²³ Vidi: Lacan, op. cit., str. 93–95.

²⁴ Said, op.cit., str. 181.

²⁵ Said, op.cit., str. 84.

“Orijentalizma”, na mjestu gdje analizira način kako orijentalist kao “stručnjak za teatar” zajedno sa Evropom kao publikom postavlja dramu o Orijentu. Površnim se čitanjem može primijetiti da je autor “Orijentalizma” najviše pažnje posvetio kritici ideje o *predočenju*, koja počiva na taktici da se unutar jedne zatvorene pozornice vrši predstavljanje, odnosno da se, ovisno o ciljanom efektu, vrši, Strausovim jezikom kazano, transkodiranje, tj. premještanje u željeni registar. Premještanjem u željene registre se postiže neuhvatljivost, kao karakteristika koja je zajednička za mit i ideologiju.

Jedna od temeljnih postavki orijentalističkog diskursa svakako je insistiranje na razlici između Zapada i Istoka, ali ne na razlici u smislu pluralnosti već u smislu proizvođenja binarnih opozicija. One su posve prikladne za tabelarni prikaz:

ZAPADNJAK	ORIJENTALAC
bijel	ne-bijel
napredan	nazadan
sposoban	nesposoban
odlučan i svjestan itd.	trom i ravnodušan itd.

Ovako uspostavljene opozicije neprestano priječe put heterogenosti i zadržavanju podjela tipa “mi” i “oni”, koja je orijentalističkom diskursu naročito dragocjena kako bi, poslužiti ćemo se Lešićevom formulacijom, mogao vlastitu poziciju predstaviti kao normu, a onu drugu kao odstupanje od norme.²⁶ Logika binarnih opozicija ima za cilj pomoći konstituiranje subjekta kao ideala u Drugome i to na način kako je Lacan pojasnio govoreći o tzv. *optičkom modelu*: “...on se vidi u prostoru Drugog, a točka odakle se on gleda je također u tom prostoru. Dakle, tu je i tačka odakle on govori.”²⁷ Govorenje na mjestu Drugoga je, kako kaže Lacan, ustvari privlačenje nesvjesne želje putem čega se formira “istinita laž”.

Orijentalizam neprestano insistira na drugosti Orijenta i nastoji uspostaviti fiksne identitete; razlika kao temelj na kome počiva identitet naročito mu je dragocjena i nastoji je održavati. Proizvođenje razlike unutar orijentalističkog diskursa kao temelja na kome počiva identitet neodoljivo podsjeća na mitove o porijeklu klanskih imena. Spomenuti mitovi, za razliku

²⁶ Vidi: Zdenko Lešić: “O postkolonijalnoj kritici, o Edwardu Saidu i o drugima“, u: Novi Izraz, br. 7, Sarajevo, 2000, str. 3–17.

²⁷ Lacan, op. cit., str. 154.

od drugih mitova, nemaju ulogu objašnjavanja već razgraničavanja: “Oni ne objašnjavaju stvarno neko poreklo i ne označavaju neki uzrok, ali se pozivaju na neko poreklo ili neki uzrok “koji, sami po sebi, (*nemaju nikakvo značenje*) da bi istakli neku pojedinost, ili ‘obeležili’ neku vrstu.”²⁸ Interesantno je napomenuti i to da se pitanje značenja ne postavlja na nivou pojedinog mita već tek na nivou sistema.

Logika binarnih opozicija nije ništa doli mehanizam za *proizvođenje* pozicije drugoga, a samim time i vlastite.

Problem unutar orijentalističkog diskursa se javlja na mjestima gdje sistem binarnih opozicija prestaje biti funkcionalan; kako, primjerice, predstaviti “plodnog Arapina” kao “pasivnu lutku” ili kako previdjeti unutarporodičnu solidarnost kod Arapa. Na takvim mjestima iskrsavaju orijentalistički *tabui*, koji priječe da se o takvim temama uopće ozbiljno raspravlja. Bilo kako bilo, orijentalac mora u svakom pogledu biti i ostati osiromašena verzija Zapadnjaka, a da se nešto takvo ne bi dovelo u pitanje pribjegava se predstavljanju, ekspertizi, stvaranju... Zanimljivo je pogledati za kakvim je rješenjem posegnuo Vatikiotis u vezi sa arapskom revolucijom. Ovaj je orijentalist, da bi revoluciji u arapskom svijetu odrekao svaku vrstu racionalnosti i ispravnosti, pribjegao čudnoj argumentaciji da je revolucionarno djelovanje u okviru arapske revolucije nešto surovo, iracionalno, hipnotičko i kancerozno. Ova “kvazi-medicinska” argumentacija, kako je naziva Said, imala je za cilj dokazati “da su Arapi tako nesposobni, da ne mogu bilo čemu težiti, a kamoli konzimirati ambicije revolucije”.²⁹

Automatizirano proizvođenje opreka da se posmatrati i kao “znanje koje djeluje samo za sebe”. Kada samo znanje preuzme ulogu “autoriteta”, odnosno kad počne da djeluje kao nad-ja, dolazi, kako kaže Žižek, do kratkog spoja između “neutralnog” polja znanja i njegove “performativne” dimenzije; diskurs “poludi” i počinje da se i prema samim “činjenicama” ponaša “performativno”, odnosno da svoju “performativnu snagu” iskazuje u vidu “utvrđivanja činjenica”. “Performativna snaga” orijentalističkog diskursa krije se u “naučnom pristupu”, koji je sposoban proizvesti željene istine – jer on se nameće kao zakon, kao nad-ja, koje, kako kaže Lacan, određuje “osjećaj realnosti” i na taj način svakoga ko želi posjedovati “osjećaj realnosti” primorava da prihvati ponuđene “istine”.³⁰

²⁸ Levi-Strauss, op. cit., str. 295.

²⁹ Said, op. cit., str. 90.

³⁰ Vidi: Slavoj Žižek, *Birokratija i uživanje*, Beograd, 1984, str. 47–48.

Logika binarnih opozicija ne vodi računa o tome da je “svijet produkt kulture i da može biti zamišljen i drugačije” (Moranjak-Bamburać), ona je striktno univerzalistička te “promjenljiva životna iskustva o *drugima* zamjenjuje fiksiranim jezičkim označiteljima” (Lešić).

Šta je to što stvara i podržava identitet određenog ideološkog polja, kakvo je, između ostalih, i orijentalizam? U odgovoru na ovo pitanje Žižek se poziva na Laclau E. i Mouffe C., dvojicu teoretičara lacanovske orijentacije, koji u knjizi “Hegemony and Socialist Strategy” pojašnjavaju da je “bezbroj” plutajućih označitelja”, koji označavaju proto-ideološke elemente, strukturirano u jedno jedinstveno polje zahvaljujući intervenciji određenog “prošivnog boda” (Lacan ga naziva *point de capiton*), koji ih “prošiva”, odnosno zaustavlja njihovo kretanje i fiksira njihovo značenje.³¹ Ideološki prostor je, kako pojašnjavaju dvojica spomenutih teoretičara, sastavljen od nefiksiranih elemenata, tj. “plutajućih označitelja”, koji se aktiviraju tako što stupaju u lanac sa drugim elementima, a do tog trenutka njihov identitet ostaje “otvorenim”. Da li orijentalizam “zadovoljava” uvjete da ga se nazove ideološkim prostorom? Uzmimo ponovo kao primjer revoluciju (ar. *thawra*). Na Zapadu se revolucija promatra u kontekstu “zapadnog učenja o pravu na otpor protiv loše vlade” (Lewis); isti će reći da revolucija (*thawra*) na Orijentu ima značenje “pogibelji koja obeshrabruje čovjeka u vršenju obaveze otpora lošoj vladi”; u trećem slučaju revolucija (*thawra*) odnosno pobuna koju su Arapi vodili protiv Turaka pod vođstvom famoznog Lawrenca od Arabije ima smisla (ovaj put se radi o stvaranju “nove Azije”).

Dakle, revolucija (*thawra*) kao jedan od “plutajućih označitelja” unutar ideološkog polja orijentalizma “prošivanjem” biva pričvršćena i uključena u mrežu značenja koje je datoj prilici odgovara zahtjevu ideologije.

Svi elementi određenog ideološkog polja su uključeni u “serije ekvivalencija” i svoj vlastiti identitet zadobivaju retroaktivno kroz tzv. “metaforički višak” putem kojega se povezuju sa ostalim elementima.³² (U orijentalističkoj perspektivi posmatrano, to bi značilo da pokazati premoć zapadne *znači* pokazati drugorazredni karakter orijentalne civilizacije i sl.).

Vizija o Orijentu je “statična, baš kao što su znanstvene kategorije, koje informiraju orijentalizam poznog devetnaestog stoljeća, statične... kao disciplina, kao zanimanje, kao specijalizirani jezik ili diskurs, orijentalizam je

³¹ Žižek, “*The Sublime Object of Ideology*”, str. 87.

³² Vidi: *Ibid.*, str. 87.

oslonjen na stalnost cijelog Orijenta”.³³ Unutar ovako stvorene vizije, čija je dominantna osobina da se likovi, osobine, ideje i dr. vide isključivo kao stalni i nepromjenjivi, prepoznaje se, ideologiji svojstveni, antideskriptivistički pristup imenovanju stvari.³⁴ Deskriptivizam i antideskriptivizam, najjednostavnije rečeno, su dva suprotstavljena načina da se dâ odgovor na pitanje: “Kako imena odgovaraju objektima koje označavaju?” Deskriptivistički odgovor bio bi da svaka riječ nosi određeno značenje, odnosno da podrazumijeva određena svojstva; s druge strane, antideskriptivistički odgovor bio bi da se veza između određene riječi i objekta na koji se ta riječ odnosi ostvaruje kroz akt tzv. ”prvog krštenja”. Veza između imena i stvari, kakva postoji unutar antideskriptivističkog pristupa imenovanju, “optrajava čak i ako se skup karakteristika koje su prvobitno odredile značenje određene riječi u potpunosti izmijeni” (Žižek). Pogledajmo pojednostavljeni primjer koji je Žižek preuzeo od Kripkea. Pod imenicom “zlatu” podrazumijeva se materija određenog hemijskog sastava i određenih fizičkih osobina. Međutim, kada bi se, Kripke nudi pretpostavku, pokazalo da se u pogledu karakteristika koje su pridavane “zlatu” radilo o grešci, tj. kada bi se otkrilo da materija “zlatu” ima drukčiji sastav i drukčije osobine, ljudi bi i dalje tu materiju nazivali “zlatu”.

Deskriptivizam se oslanja na “funkciju zajedničkih imenica”, a antideskriptivizam na “funkciju vlastitih imena”. Povoljna prilika za ideološke diskurzivne prakse, kakva je i orijentalizam, jeste to što su one “vlasnici” funkcije davanja imena. Orientalistički diskurs je taj koji čitaocu / Zapadu predstavlja Orijent i orijentalce i suvereno im podaruje imena. Orientalcima je, zahvaljujući antideskriptivističkoj funkciji “vlastitih imena”, suđeno da uvijek budu nesposobni, čudni, nepouzdana. Opisana praksa imenovanja se u konačnici pretvara u tautološku besmislicu prema kojoj se *stvari zovu tako i tako zato što im je to ime*, i to je, dakako, vrhunac ideološkog naboja. Orientalistički diskurs, nepovratno zaražen “sinkronijskim esencijalizmom” (Said), ne mora koristiti zajednički, intersubjektivno ovjereni jezik, on ima privilegiju korištenja “privatnog” jezika, koji mu ide na ruku i omogućava korištenje “funkcijom vlastitih imena”, a ona je ta koja jamči da se u svakom trenu može reći šta “Orijent može ili treba biti”.

³³ Said, op. cit., str. 297.

³⁴ O deskriptivizmu i antideskriptivizmu, vidi u *The Sublime Object of Ideology*, str. 89–92. i na drugim mjestima u knjizi. Laclau Ernesto je u predgovoru spomenutoj Žižekovoj knjizi podvukao to što je Žižek uključio ova dva, kako on kaže “ključna pojma u tekstu”. Inače, Žižek je preuzeo ove pojmove od Kripkea Saula (Saul Kripke, *Naming and Necessity*, Cambridge, MA).

Čini se da predstave o Orijentu svoju žilavost imaju ponajprije zahvaliti “onome što je u objektu više od njega samoga” (Lacanovo *objet petit a*), koje je u stvarnosti neuhvatljivo. *Objet petit a* je, kako ga opisuje Lacan: “paradoksalni tajanstveni objekat koji predstavlja ono što u pozitivnom, empirijskom objektu koji opažamo, nužno izmiče mom pogledu i kao takvo služi kao pokretačka sila moje želje za njim”.³⁵ Način da se taj “paradoksalni tajanstveni objekat” učini uhvatljivim Lacan vidi u mržnji (“preko bola moje žrtve činim da Drugi postoji). Kada orijentalistički diskurs aktivira svoje ideološko oružje u formi različitih esencijalističkih, općenitih i proizvoljnih floskula (“o slobodi oni ništa ne znaju”, “tačnost je odvratna za orijentalni duh” i sl.), to ima za cilj dovesti Drugoga u škipac ili još bolje nagnati ga da se počne braniti racionalnom argumentacijom iako to nema smisla, jer to je onda dokaz da Drugi realno postoji.³⁶

Budući da mržnja ne ovisi o realno postojećim svojstvima, već cilja na ono “što je u objektu više od njega samog”, to, prema Žižeku, znači da je objekt mržnje *neuništiv*, i zato pričinjava glavobolju orijentalizmu, jer što se više orijentalci nipodaštavaju i negativno opisuju to se u stvarnosti njihovo “sublimirano jezgro” pokazuje sve većim i oni bivaju sve postojanijim.

“Ono što je u objektu (orijentalcima) više od njega samog (njih samih) se da izdvojiti kroz inverziju iskaza kojim se opisuje objekt. Logika inverzije, kakvom je vidi Žižek³⁷, bi se u vezi sa orijentalističkim predstavljanjem Orijenta ogledala u sljedećem: “Arapin” kao označitelj unutar orijentalističkog diskursa podrazumijeva nesposobnu, intrigantnu, djetinjastu... osobu; međutim, to još ne predstavlja pravu ideologiju orijentalizma. Ona se pojavljuje tek kada se relacija obrne i kaže: oni su nesposobni, intrigantni; djetinjasti... zato što su Arapi. Kada bismo ovu inverziju, koja, na prvi pogled, izgleda kao igra riječi, ponovo obrnuli i kazali: Arapi, zato što su Arapi, su nesposobni, intrigantni... ovaj put bi to bio neodrživ iskaz jer “Arapin” u “zato što su Arapi” ne može označavati realne osobine već upravo “ono što je u Arapima više od njih samih.”

Naposlijetku treba kazati da pred bilo kakvom kritikom ideologije stoji mnoštvo problema. Jedan od najvećih problema predstavlja cinizam³⁸ kao forma ideologije, a za njemačkog teoretičara Sloterdijka to je čak dominantni

³⁵ Slavoj Žižek, *Metastaze uživanja*, Beograd, 1996, str. 69.

³⁶ U vezi sa navedenim vidi: Ibid., str. 69–72.

³⁷ Vidi: Žižek, *The Sublime Object of Ideology*, str. 96–97.

³⁸ O cinizmu kao formi ideologije vidi: Ibid., str. 28–30.

model funkcioniranja ideologije. Nevolja sa cinizmom kao formom ideologije jeste, prema Žižeku, to što se ne radi o neistini, kako bi se na prvi mah moglo pomisliti, već o istini u službi neistine (“istina kao najefektnija forma laži”, Žižek).

Klasični vid kritike ideologije neprimjenljiv je u današnje vrijeme. Da bi se shvatilo i zbog čega treba znati da je i nekadašnji koncept ideologije, koji je kao konstitutivni element uključivao “naivnost” i za koji Žižek vidi formulu u Marxovoj frazi “*oni to ne znaju, ali oni to čine*”, stvar prošlosti. Taj koncept podrazumijevao je da “maska nije ta koja jednostavno skriva realno stanje stvari, već je ideološko izvrtanje upisano u samu bit maske”.³⁹ S druge strane, savremeni je koncept ideologije dominantno cinički, tvrdi Sloterdijk; a to podrazumijeva da je cinički subjekt svjestan kako postoji jaz između ideološke maske i stvarnosti ali i dalje insistira na maski. Tako bi formula prema kojoj funkcionira ideologija trebala, prema Sloterdijku, glasiti: “*oni vrlo dobro znaju šta čine, ali to i dalje čine*”.⁴⁰

Primjena odgovarajućeg koncepta kritike preduvjet je za valjano razobličavanje ideologije. Saidov koncept kritike orijentalizma dobio je određene prigovore za antivesternizam, za homogeniziranje predstave o Orijentu i dr., ali u okviru problema o kojem je riječ možda bi se moglo reći da je njegov koncept kritike orijentalizma kao ideologije unekoliko zasnovan na analizi kojoj prethodi distanciranje što, prema Riccoeuru, znači opasnost od postojanja predrazumijevanja razumijevanja”.⁴¹

NELAGODA U ORIJENTALIZMU⁴²

U svojoj studiji “Nelagodnost u kulturi” Freud je zapisao: “Jedino sam siguran da se ljudi u svome sudu o vrednostima neminovno rukovode svojim željama o sreći; ti sudovi, dakle, predstavljaju pokušaj ljudi da svoje iluzije potkrepe argumentima”.⁴³

Freud u spomenutoj studiji razvoj kulture poredi sa sazrijevanjem ličnosti, a ono se, opet, odvija kroz stvaranje osjećanja neraskidive povezanosti i pripadanja cjelini spoljnog svijeta. Nevolja sa Freudovim poimanjem

³⁹ Ibid., str. 29.

⁴⁰ Ibid., str. 29.

⁴¹ Vidi, *Pojmovnik suvremene književne teorije*, str. 136.

⁴² Radi se o parafrazi naslova Freudove studije *Nelagodnost u kulturi*.

⁴³ Sigmund Freud, *Nelagodnost u kulturi u: Iz kulture i umetnosti*, Beograd, 1969, str. 357.

kulture je ona koja inače prati cjelokupno njegovo učenje, a to je prisustvo doktrinarnosti i odsustvo testibilnosti, stoga, želimo li u bilo kom aspektu “opredmetiti” Freudovu teoriju, unaprijed moramo prihvatiti rizik od eventualnih proizvoljnosti.

Polje u kome Freud započinje traganje za kulturom jeste “okeansko osećanje”, koje nam kazuje da: “Ne možemo ispasti iz ovoga sveta”. Sreća, kao jedan od osnovnih ciljeva kulture, postiže se, prema Freudu, uklapanjem u ljudsku zajednicu ili prilagođavanjem istoj; na temelju toga može se zapaziti povezanost između “processa kulture” i “odgoja pojedinca.”

“Orijentalizam nikada nije predaleko od onoga što je Danys Hay oslovljavao idejom Europe, kolektivnim pojmom koji ‘nas’ Europljane identificira kao one koji su protiv svih ‘onih’ neeuropskih naroda, i, zacijelo može se dokazati kako je osnovna komponenta u europskoj kulturi ono što je tu kulturu načinilo hegemoničnom u i izvan Europe: ideja europskog identiteta kao onog najvišeg u usporedbi sa identitetom svih drugih, neeuropskih naroda i kultura.”⁴⁴ Frojdovski kazano, radi se o konstituiranju vlastitog ega i to “*ega nepomućenog zadovoljstva*” nasuprot kojemu stoji “strano prijeteće spolja”. Kroz razlikovanje onoga što pripada vlastitom egu i onoga što proistječe iz spoljnog svijeta trebao bi se uspostaviti *princip realnosti*, što je ustvari *princip zadovoljstva* preobražen prvenstveno pod utjecajima koji potječu iz odnosa sa drugim ljudima. Insistiranje na razlici “mi” – “oni” način je da se kroz hegemoniju evropskih ideja, tj. stalno opetovanje evropske premoći nad Orijentom, zaštiti od drugih.

“Najneposrednija zaštita od patnje”, kaže Freud, “koja može da proistekne iz ljudskih odnosa je dobrovoljno osamljenje, udaljavanje od drugih.”⁴⁵

Orijentalizam kroz neprestano proizvođenje, tumačenje i reinterpetiranje Orijenta osigurava Zapadu materijal za izgradnju suparničkog alter-ega. Prema Saidu, svaka kultura iziskuje postojanje razlike i suparničkog alter-ega; to implicite podrazumijeva da je ideja o historičnosti i nepromjenljivosti kulture neodrživa, ali i postavlja ozbiljno pitanje da li bi to trebalo značiti da je kultura spremna prilagođavati se “dnevnim potrebama”? Sve da smo i odlučni ponuditi isključivo odričan odgovor, ne možemo poreći da kultura nije imuna na interpretativni kontekst. U *Culture and Imperialism* Said piše: “Sve

⁴⁴ Said, op. cit., str. 20–21.

⁴⁵ *Nelagodnost u kulturi*, u: *Iz kulture i umetnosti*, str. 278. (nadalje ćemo pri citiranju navoditi samo prvi naslov).

kulture posjeduju tendenciju da predstavljaju druge kulture, bolje rečeno, da upravljaju njima ili ih na neki način kontroliraju. Međutim, sve kulture još ne predstavljaju druge kulture i, samim time, ne upravljaju njima i ne kontroliraju ih. To je ono po čemu se razlikuje moderna zapadna kultura.⁴⁶

Da bi predstavljanje stranih kultura u cilju afirmiranja vrijednosti vlastite kulture moglo neometano funkcionirati, ono, freudovski gledano, bježi u *fantaziju* jer “ta oblast je, u pravom smislu reći, oslobođena obaveze da proverava realnost i određena da zadovoljava želje koje je teško ispuniti”. Bez naročitog rizika, čini se, mogli bismo povući paralelu između *fantazije* i zapadnjačkog *nekritičkog esencijalizma*. Patrocentrični karakter zapadne kulture posve se udobno smjestio u krilu fantazije, jer ona je “majčinska stvaralačka snaga muškog duha” (Jung), koja ga oslobađa sputanosti i stvara od njega “onoga koji se igra”.⁴⁷

A šta je sa ljubavi prema “bližnjem svome”? Jedan od najpoznatijih ideala ljudske zajednice svakako je “Voli bližnjega svoga kao samoga sebe.” Freud nam, međutim, predlaže da se pokušamo ponašati kao da smo to prvi put čuli. To bi nas trebalo dovesti u situaciju da ljubav koju trebamo pokloniti drugome jasnije osjetimo i razumijemo i to na način da shvatimo kako drugi mora nečim zaslužiti našu ljubav. Iz ovako postavljene “perspektive otrežnjenja” idealni zahtjev “voli bližnjega svoga kao samoga sebe” kao rezultat ima – kakva apsurdna – samoljublje. (“On zaslužuje ljubav ako mi je po svojim glavnim osobinama toliko sličan da u njemu mogu da volim sebe.”⁴⁸ Da li bi se ovako zamišljena ljubav mogla ikako drukčije nazvati doli “ljubav prema idealu svoje ličnosti”. Freudov *drugi*, koji zaslužuje da ga volim kao samoga sebe, je isti onaj Lacanov drugi iz zrcala (drugi sa malim *d*), koji narcisoidnom subjektu daje predodžbu o cjelovitosti i omogućuje mu da pronađe vlastiti *ego*. No, “Freudov *drugi*” iz “Voli bližnjega svoga kao samoga sebe” je “tolerantniji”, on pruža mogućnost da se u njega razočara ukoliko nije zaslužio da ga se voli i povrh toga može poslužiti kao objekat koji ima ulogu preuzimanja *ekonomskog rasterećenja* od agresije, koja predstavlja proizvod čovjekovih nagonskih svojstava.

Orijent je kao *pojam drukčije kulture* od naročite koristi za Zapad jer mu je namijenjena uloga preuzimanja *ekonomskog rasterećenja*. Jedna od formula za rasterećenje od nagona agresije, prema Freudu, je usmjeriti ih na one izvan vlastitog kulturnog kruga. Otuda je razumljivo zašto orijentalizam

⁴⁶ Edward Said, *Culture and Imperialism*, New York, 1993, str. 100.

⁴⁷ Vidi: *Leksikon osnovnih jungovskih pojmova*, str. 52. i 53.

⁴⁸ Freud, op. cit., str. 316.

tako marljivo *proizvodi* Orijent, i to čini kroz neprekidnu interpretaciju koja ima za cilj u svakom trenu omogućavati optrajavanje ideala superiornosti zapadne kulture. Posrijedi je, da parafraziramo Freuda, “narcizam velikih diferencija”.⁴⁹

Reguliranje odnosa među ljudima, kao najranjivije mjesto kulture, traži *etiku* kao terapijski pokušaj, smatra Freud, ali unutar odnosa / ”odnosa” među kulturama koji su zaraženi različitim “izmima” djeluje, čini se, tek *prirodna etika*, koja kako kaže Freud, nema šta da pruži “osim narcističkog zadovoljstva – mogućnosti da se smatramo boljima od drugih”.⁵⁰

UMJESTO ZAKLJUČKA

Said je uspio učiniti jasnim da orijentalizam nije samo profesionalna stručnost, već da je prisutan i u kulturi, literaturi, ideologiji, politici...

Ta posvemašnja prisutnost prikazana je kao imperijalistička pozadina konsenzusa koji je na Zapadu stvoren o Istoku.

U pogovoru *Orijentalizmu* Said kaže da je nastojao izazvati pitanja koja su korisna za raspravljanje o problemima ljudskog iskustva, među kojima se posebno bitnim ukazuje pitanje “kako predstaviti drugu kulturu”. Međutim, dâ se primijetiti da Saidov pristup ne analizira kako *drugi* vidi svoju vlastitu poziciju, što je, kako primjećuje Lešić, stvar koja Saidovu perspektivu čini različitom od one koju nude Spivakova i Bhabha.⁵¹

Čini se da Saidova kritika orijentalizma ponekad stoji pred opasnošću (kakvu je Ricoeur vidio u vezi sa pitanjem suprotstavljanja ideologiji), koja se ogleda u tome da kritika preuzme lik znanstvenog objašnjenja i pokuša sa distance analizirati određeno razumijevanje. Takva je analiza, prema Ricoeuru, “uvijek već – uključena u simboličko predrasudljivo razumijevanje te se zbog toga ne može do kraja izvući iz njegova ideološkog utjecaja.”⁵²

Bilo kako bilo, Said je u jednom bio sigurno upravo, a to je kada je kazao kako se nada da odgovor na orijentalizam nije okcidentalizam, i to zbog toga

⁴⁹ Freud je pojavu međusobnog ismijavanja između bliskih zajednica kao što su, npr., Englezi i Škotlandani nazvao “narcizam malih diferencija”.

⁵⁰ Freud, op. cit., str. 355.

⁵¹ O kritici Saidova pristupa vidi: Zdenko Lešić, *O postkolonijalnoj kritici, o Edwardu Saidu, i drugima*, Novi izraz, Sarajevo, br. 7, 2000, i Moranjak-Bamburač, Nirman, *Orijentalistički kanon*, Ibid., također i: *Orientalism a Reader*, priredio A.L. Macfie, Cairo, 2000.

⁵² *Pojmovnik suvremene književne teorije*, str. 136.

što okcidentalizam ne postoji kao znanstvena disciplina i ideološki diskurs, a prije toga zbog činjenice da, kako je kazao Barthes, “nema podvlašćene ideologije”.

Literatura:

- 1) Bastide, Roger, *Sociologija i psihoanaliza*, Zagreb, 1987.
- 2) Biti, Vladimir, *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Zagreb, 1997.
- 3) Eagleton, Terry, *Književna teorija*, Zagreb, 1987.
- 4) Freud, Sigmund, *Nelagodnost u kulturi*, u: *Iz kulture i umetnosti*, Beograd, 1969.
- 5) Hark Helmut, *Leksikon osnovnih jungovskih pojmova*, Beograd, 1998.
- 6) Jameson Frederic, *Marksizam i forma*, Beograd, 1974.
- 7) Jung, C. Gustav, *O psihologiji nesvesnog*, Beograd, 1977.
- 8) Lacan, Jacques, *Četiri temeljna pojma psihoanalize*, Zagreb, 1986.
- 9) Levi-Strauss, Claude, *Divlja misao*, Beograd, 1987.
- 10) *Novi izraz*, Sarajevo, 2000, br. 7.
- 11) Said, Edward, *Culture and Imperialism*, New York, 1993.
- 12) Said, Edward, *Orijentalizam*, Sarajevo, 1999.
- 13) Žižek, Slavoj, *Birokratija i uživanje*, Beograd, 1984.
- 14) Žižek, Slavoj, *Manje ljubavi – više mržnje*, Beograd, 2001.
- 15) Žižek, Slavoj, *Metastaze uživanja*, Beograd, 1996.
- 16) Žižek, Slavoj, *The Sublime Object of Ideology*, New York, 2001.

ORIENTALISM AND THE UNCONSCIOUS

Summary

This paper is concerned with the view of the Orientalist discourse through the prism of the psychoanalytic concept of *the unconscious*, trying to avoid a ‘*clinical dimension*’ of psychoanalysis, as well as Jung’s *romantic concept of the unconscious*, and primarily trying to take into consideration an approach that is characteristic of *Lacanian school of psychoanalysis*. Levi-Strauss’s concept of the unconscious as a kind of syntax or code that governs signals within a certain system has also been taken into consideration.

The first part of this paper deals with *the construction of the Orient*, and tries, through the above-mentioned prism, to read certain techniques that are characteristic of the Orientalist discourse, like *representing, classifying, inferring subsequently*, etc.

The second part of the paper tries to draw a parallel between *Orientalism* and *myth*, and to find out the ideological nature of the Orientalist discourse (*the logic of binary opposites, descriptivism vs. antidescriptivism, cynicism, performative dimension of discourse*, etc.).

The third part of the paper discusses the relationship between *Orientalism* and *culture*. Freud’s concept of unease in culture (*the principle of reality and principle of satisfaction, concept of otherness and concept of different culture*, etc.) has been taken into consideration in discussing this relationship.

The final part offers a brief comment on the critique of Said’s approach to Orientalism.

Alena ČATOVIĆ

OSMANSKI KALENDARI IZ RUKOPISNE ZBIRKE
GHB BIBLIOTEKE U SARAJEVU:

Prateće bilješke u kalendarskim tablicama

KLJUČNE RIJEČI: *solarni kalendar, rukopis, bilješka*

Stoljeća osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini ostavila su neizbrisiv trag u svim aspektima života domicilnog stanovništva, koje je u isto vrijeme nastojalo zadržati svoju originalnu kulturu i tradiciju. Malo je dokumenata koji izravno svjedoče o životu i narodnim običajima u Bosni i Hercegovini za vrijeme osmanske vlasti, pa rukopisna djela nastala na osmanskome jeziku predstavljaju izvore od prvorazrednog značaja za izučavanje ovog perioda. U tom kontekstu, djela u rukopisu iz oblasti astronomije i astrologije, te različite kalendarske tablice svakako spadaju u značajne izvore koji nam govore o općem pogledu na svijet i protok vremena, te o narodnim običajima i načinu života koji su se njegovali u Bosni i Hercegovini u vrijeme vladavine Osmanskog carstva.

Poznato je da su se u osmanskome periodu u Bosni i Hercegovini uz lunarno-hidžreški, koristili i solarni kalendari. Međutim, ono što je posebno interesantno među brojnim solarnim kalendarima iz tog perioda jeste upotreba slavenskih naziva mjeseci u tekstu kalendara napisanih na osmansko-turskom jeziku, a koji su nastali u 16, 17. i 18. stoljeću.

Korištenje slavenskih naziva mjeseci, zabilježenih u različitim ortografskim varijantama arapskim pismom, kao pojava specifična upravo za naše prostore pod osmanskome upravom, privuklo je pažnju nekolicine znanstvenika iz ove oblasti. Još tridesetih godina prošlog stoljeća Fehim Spaho obradio je nekoliko kalendara koji su sadržavali, kako sam kaže, "naše narodne nazive mjeseci" i na osnovu njih pružio dokaze da su slavenski nazivi mjeseci još u 17. stoljeću, ako ne čak i koncem šesnaestog, bili dosta

rasprostranjeni u Bosni. Također, Spaho je posebno potvrdio činjenicu da su sastavljači kalendara na turskom jeziku slavenska imena koristili kao glavne nazive mjeseci u sunčevoj godini. Oko pola stoljeća kasnije Enes Kujundžić je u svojoj knjizi *Islamski kalendar i astronomija* okupio radove različitih autora koji se, također, donekle dotiču ove problematike. Svakako treba istaći rad Jasminka Mulaomerovića pod nazivom “Mjerenje vremena, kalendar i astronomija u osmansko doba u Bosni i Hercegovini”, koji u odjeljku “Kalendar” navodi da su se u solarnim kalendarima, pored narodnih naziva mjeseci, mogli pronaći i narodni nazivi za pojedine praznike i specifične datume, kao što su: Blagovist, Božić, Golemi gospođin dan, Ilindan, Lučin, Sveta gospođa, Tomin dan i dr.

Korištenje slavenskih naziva u osmanskim kalendarima predstavlja kulturološki fenomen, koji ukazuje na interaktivan odnos kultura koje su se prožimale na prostoru Bosne i Hercegovine. U dosadašnjem istraživanju, ovaj fenomen pronašli smo u šest djela iz oblasti astrologije, od čega četiri kalendara iz 16. i 18. stoljeća iz rukopisne zbirke Gazi Husrev-begove biblioteke i u jednoj međimur nepoznatog autora u rukopisnoj zbirci Bošnjačkog instituta u Sarajevu. Među kalendarima zbirke GHB biblioteke u Sarajevu posebnu pažnju nam je privukao jedan kalendar iz 18. stoljeća (R 1074/3), koji uz naziv svakog mjeseca sadrži popratni tekst sa bilješkama, koje se ne mogu pronaći u ostalim kalendarima ove vrste. Ovaj kalendar u gornjem dijelu tablice za svaki mjesec donosi podatke o sazviježđu planeta u kojima se nalazi sunce u periodu određenog mjeseca, zatim kako se dati mjesec naziva u arapskom i kršćanskom kalendaru, te koji dio zauzima u kojem godišnjem dobu i koliko ima dana. Ipak, ono što ga posebno izdvaja u odnosu na druge kalendare ove vrste je to da sadrži rubriku u kojoj se nalaze bilješke sa objašnjenjima kakve se klimatske promjene događaju u određenom mjesecu i savjetima kako se treba ponašati u skladu s njima.

Sadržaj ovih bilješki zanimljiv je sa aspekta izučavanja folklor, narodnih običaja i vjerovanja u Bosni i Hercegovini za vrijeme vladavine Osmanskog carstva. Ove bilješke sačinjene su po tačno određenom rasporedu, sa ukalupljenim izrazima koji se ponavljaju kroz cijeli kalendar. Tekst bilježaka sadržajno je podijeljen u više kategorija koje se odnose na klimatske promjene i zbivanja u prirodi, promjene u ljudskom organizmu, te savjete šta treba činiti i kako se hraniti, odnosno čega se treba uzdržavati.

Informacije koje su date unutar ove rubrike predstavljaju značajan izvor za analizu života i kulture u Bosni i Hercegovini, a posebno za analizu pristupa računanju vremena i povezivanja određenih događaja i običaja sa periodom

u godini. Upravo zbog toga smo se odlučili prevesti sadržaj ovih bilješki na bosanski jezik i tako ga učiniti dostupnim čitaocima koji ne poznaju osmanski jezik. U isto vrijeme navodimo ga i u originalu, odnosno transkripciji, kako bismo dočarali sam jezik koji je korišten u izradi ovog kalendara, odnosno kontrast slavenskih naziva u naslovu i sadržaja na osmanskom jeziku.

Ojuyak

Bu ayda zemîn ma'mûr ve balgam makhûr ve kan bedende ziyâde olur. Fasd u hicâmet ve tenkiye-i dimâğ u kay'-i gargara, cimâ' etmek eyüdü. Gıda bu ayda latîf etler ve nîm birişt yumurta yemek 'alâdır. İhtirâz lâzımdır yerden piyâzdan, galîz eşyâlardan. Allahu A'lem.

Travan

Bu ayda sular revân bahar mizâcî kavvî ve balgam münhezim olur. Gıda bu ayda kalya ve şikâr etleri yemek, fasd u hicâmet cim'â etmek 'alâdır, ihtirâz lâzımdır tuzlu ta'amlardan, galîz eşyâlardan. Allahu A'lem.

İsviban

Bu ayda hoş yeller eser ve sular sâfî olur, neyl-i mübarek artmağa başlar, safra gâlip olur. Gıda bu ayda latîf-ter ta'âmlar yemek, sût yoğurttan yemek, sohbet-i hubân cimâ'. İhtirâz lâzımdır tuzlu ta'amlardan ve galîz etlerden. Allahu A'lem.

Lipan

Bu ayda sultan hûn müstelî ve ateş safrâ müştegil olur. Gıda bu ayda oğlak eti, taze balık, taze yoğurt, âb-dâr meyvelerin açıla, soğuk su içmek 'alâdır. İhtirâz lazımdır ıssı otlardan, misk ü anber koklamaktan, kesret cimâ'dan. Allahu A'lem.

Sırpan

Bu ayda kuvvet zaîf, ahlât kelîl pûre çeker ki ziyâde olur. Gıda bu ayda latîf-ter hafif ta'âmlar yemek, oğlak ve dürrâc eti yemek, açla soğuk su içmek 'alâdır. İhtirâz lâzımdır ıssı otlardan, kerem huşk ta'amlardan, kesret cim'âdan. Allahu A'lem.

Kolovoz

Bu ayda ıssılar sâkin, meşâmm kavvî, ahlât kelîl ekser zükkâm vâk'i olur demişler. Gıda bu ayda nardenk şorbası ve kabak kalyası, gül suyu

reyâhîn koklamak ‘alâdır. İhtirâz lâzımdır süttten, yoğurttan, müşhilden, kesret harekkten. Allahu A’lem.

Rıyan

Bu ayda sular mu’tedil, sevdâ gâlib ve geceler hastalık vâk’i olur demişler. Gıda bu ayda şüşün eti mu’tedil ta’âmlar yemek kusmak tefrîh-i kalb etmek sular kenarında oturmak ‘alâdır. İhtirâz lâzımdır sigâr ve keçi etinden. Allahu A’lem.

Listopan

Bu ayda muhtelif yellere eser, harâret-i azîz bedende kavvî olur. Gıda bu ayda latîf-ter mizâçlu ta’âmlar yemek, tatlı enâr, ekşi enâr yemek fâsd u hacâmet cim’â etmek ‘alâdır. İhtirâz lâzımdır riyâzetten ve taze muhtelif meyvelerden. Allahu A’lem.

İstudenî

Bu ayda soğuklar olmağa başlar, hazım kavvî olur, Şâm-ı şerîfte tohum ekmeğe ibtid’a olunur. Gıda bu ayda sumûz etler, ıssı helvâlar yemek ıssı suyuyla tecerru’ etmek ‘alâdır. İhtirâz lâzımdır cimâ’dan, hamâmdan, kerefes, terhûn yemekten soğuk sudan. Allahu A’lem.

Prosinac

Bu ayda gâyet soğuklar olmağa başlar, harâret-i azîz batında mütemekkin olur. Gıda bu ayda herîr kebab, koyun başşı, ıssı tabiy’atlı ta’âmlar yemek ‘alâdır. İhtirâz lâzımsır soğuk sudan ve soğuk tabiy’atlı ta’âmlardan, fâsd u hacâmetten. Allahu A’lem.

Sican

Bu ayda balgam bedende ziyâde olur, tabiy’at ekser ta’âmlardan mustagn’i olur. Gıda bu Ayda kanun-i evvele nisbet. Az lâzımdır âçla ılıcık su içmek bedie(?) yâsmin yağın dertinmek(?) ‘alâdır. İhtirâz lâzımdır süttten, yoğurttan, balıktan. Allahu A’lem.

Velya noç

Bu ayda muhtelif yellere eser, kar yağmur çok yağar mecmu’ hayvânların benizleri çalınır, ağaçlar soyurur, kan artmağa başlar. Gıda bu ayda kuzu ve şikâr etleri yemek ‘alâdır. İhtirâz lâzımdır riyâzetten, sivâr olmaktan. Allahu A’lem.

U prijevodu na bosanski jezik:

Ožujak

U ovom mjesecu zemlja se počinje obrađivati. Iz tijela (organizma) nestaje sluz¹, a povećava se krv. Dobro je pustiti krv, pročistiti um, očistiti grlo, imati spolne odnose. Prehrana u ovom mjesecu: najbolje je jesti lagano meso i na pola svarena jaja. Treba se uzdržavati od luka iz zemlje i jake hrane. Allah najbolje zna.

Travanj

U ovom mjesecu vode poteku, pokaže se pravi karakter proljeća. Nestane sluz. Prehrana u ovom mjesecu: najbolje je jesti kalju i meso ulovljene divljači, te pustiti krv. Treba se uzdržavati od slane i jake hrane. Allah najbolje zna.

Svibanj

U ovom mjesecu pušu ugodni vjetrovi i vode se pročiste. Poveća se mubareć ispunjenje želja. Žuč se smanjuje (u organizmu).

Prehrana u ovom mjesecu: najbolje je jesti laganu hranu, mlijeko, jogurt, voditi ugodan razgovor i spolno općiti. Treba se uzdržavati od slane hrane i jakog mesa. Allah najbolje zna.

Lipanj

U ovom mjesecu sultan sve preplavi krvlju i prekrije vatrom (?). Prehrana u ovom mjesecu: najbolje je jesti jaretinu, svježu ribu, svjež jogurt, svježe voće i piti hladnu vodu na prazan stomak. Treba se uzdržavati trava, mirisanja mošusa i ambera, najviše spolnog odnosa. Allah najbolje zna.

Srpanj

U ovom mjesecu (čovjekova) snaga oslabi, tjelesne tečnosti² se pročišćavaju kako bi se povećale (?). Prehrana u ovom mjesecu: najbolje je jesti slabiju, laganu hranu, jaretinu i meso jarebica i piti hladnu vodu na

¹ Prema starom vjerovanju sluz se uz krv, žuč i crnu žuč, smatrala jednom od četiri osnovne tjelesne tečnosti u ljudskom organizmu. Vidi: Muftić, Teufik. *Arapsko-srpskohrvatski rječnik*. Sarajevo: Starješinstvo Islamske zajednice u SR BIH, Hrvatskoj i Sloveniji. 1984. Str. 916.

² U originalnom tekstu korištena je riječ "ahlat", množina od riječi "hilt", koja u sintagmi "ahlat-ul-insani" znači četiri osnovne tekućine u čovjeku, tj. krv, sluz, žuč i crna žuč, kako se nekad vjerovalo. Vidi: Muftić, Teufik. *Arapsko-srpskohrvatski rječnik*. Sarajevo: Starješinstvo Islamske zajednice u SR BIH, Hrvatskoj i Sloveniji. 1984. Str. 916.

prazan stomak. Treba se uzdržavati opojnih trava, plemenite suhe hrane, a najviše spolnog odnosa. Allah najbolje zna.

Kolovoz

Kažu da se u ovom mjesecu toplota stiša, a kod čovjeka ojača čulo mirisa, smanje se unutrašnje tečnosti i pojavi prehlada. Prehrana u ovom mjesecu: najbolje je jesti kalju od tikve i pekmez od košpicastog voća, te mirisati prijatne mirise poput ružine vodice. Treba se uzdržavati: mlijeka, jogurta, purgativa, a najviše kretanja. Allah najbolje zna.

Rujan

Kažu da u ovom mjesecu vode uspore, pojača se crna žuč³, a noću se jave bolesti. Prehrana u ovom mjesecu: najbolje je jesti meso džigarice, umjerenu hranu, olakšati se povraćanjem, te sjediti pokraj vode. Treba se uzdržavati: jaretine i mesa mladunčadi. Allah najbolje zna.

Listopad

U ovom mjesecu pušu različiti vjetrovi, snažna toplota u tijelu se povećća.

Prehrana u ovom mjesecu: najbolje je jesti laganu hranu, slatki i kiseli nar, te pustiti krv. Treba se čuvati: dijete (uzdržavanja od hrane) i raznolikog svježeg voća. Allah najbolje zna.

Studen

U ovom mjesecu postaje hladno, probava ojača. U Siriji počinje sjetva. Prehrana u ovom mjesecu: najbolje je jesti meso samura, toplu halvu i piti toplu vodu gutljaj po gutljaj. Treba se uzdržavati: spolnog općenja, hamama (kupanja?), konzumiranja celera i zmijine trave, pijenja hladne vode. Allah najbolje zna.

Prosinac

U ovom mjesecu postaje prilično hladno, snažna toplota se smješta u unutrašnjost (tijela). Prehrana u ovom mjesecu: najbolje je jesti ćevap, janjeću glavušu i topla jela. Treba se uzdržavati: hladne vode i hrane, te puštanja krvi. Allah najbolje zna.

³ Crna žuč se smatrala jednom od četiri osnovne tjelesne tečnosti, interesantno je da se ona povezuje sa lošim raspoloženjem, pa je označavala i melanholiju, sjetu.

Siječanj

U ovom mjesecu povećava se sluz u tijelu, priroda postaje zasićena brojnom hranom. Prehrana u ovom mjesecu je kao i u prosincu. Potrebno je pomalo piti mlake vode, koristiti jasminovo ulje (?). Treba se uzdržavati (čuvati): mlijeka, jogurta i ribe. Allah najbolje zna.

Veljača

U ovom mjesecu pušu različiti vjetrovi, dosta padne snijega i kiše, sve životinje se počnu oglašavati (?), drveće se guli, a krv se povećava. Prehrana u ovom mjesecu: najbolje je jesti janjetinu i lovačko meso (divljači). Treba se uzdržavati: dijete (uzdržavanja od hrane) i jahanja. Allah najbolje zna.

Na osnovu ovih bilježaka, već na prvi pogled, možemo ustvrditi jedinstvenu formalnu i sadržajnu strukturu, kojoj je autor kalendara ostao dosljedan opisujući svaki mjesec. Tako će se na prvom mjestu naći napomene koje se odnose na klimatske promjene i njihovo odražavanje na vegetaciju i prirodu uopće. Zatim slijede bilješke koje izražavaju narodna vjerovanja o promjenama u ljudskom organizmu, te savjeti i preporuke kako se treba hraniti, odnosno čega se treba uzdržavati. Ove upute imaju ustaljenu strukturu, odnosno uvijek počinju prepoznatljivom uvodnom sintagmom "Prehrana u ovom mjesecu" ("Gıda bu ayda"), odnosno rečenicom: "Treba se uzdržavati / čuvati..." ("İhtirâz lâzımdır..."). Ovaj jasno uspostavljeni redoslijed samo je ponegdje narušen kraćim napomenama autora, ali to ipak ne narušava značajno jednoobraznost forme samih bilježaka.

S aspekta sadržaja, pak, tekst predstavlja značajan izvor podataka o načinu života, narodnim vjerovanjima i saznanjima, njegovanim u Bosni za vrijeme vladavine Osmanskog carstva. U tekstu se mogu pronaći brojni segmenti koji govore o narodnim saznanjima formiranim na osnovu praćenja klimatskih promjena usljed nastanka svakog novog mjeseca, odnosno godišnjeg doba; zatim slijede bilješke koje odražavaju navike i stavove o prehrani, nivo poznavanja ljudskog organizma, odnosno utjecaja klimatskih promjena na njega i različitih načina liječenja.

Pored ovog ustaljenog sadržaja, povremeno se može naići i na neke napomene koje se odnose na različita društvena zbivanja, posebno ona koja su vezana za širi prostor Osmanskog carstva. Naprimjer, među bilješkama za mjesec studeni pronalazimo kraći podatak, odnosno rečenicu: "U Siriji počinje sjetva" (25 b), što nam ukazuje ne samo na autorovo poznavanje prostora daleko izvan Bosne, već i na to da je smatrao važnim dati mjesto u kalendaru i ovakvim napomenama.

Odjeljak koji se odnosi na prehranu daje zanimljive informacije o namirnicama koje su se konzumirale u to vrijeme. Na osnovu sadržaja ovog odjeljka uočava se raznolikost vrsta mesa koje su se koristile u ishrani, od onog domaćih životinja (jaretina, janjetina), divljači (jarebica, samur / kuna), pa do različitih jela od dijelova životinjskog mesa (ćevap, glavuša, džigerica) kao i ribe. Pažnja koja je posvećena jelima od mesa govori o njihovoj važnosti u prehrani, te prisutnosti i razvijenosti stočarstva i lova.

U prilog razvijenosti stočarstva ide i prisustvo mliječnih proizvoda, odnosno mlijeka i jogurta, koji se spominju u tablicama gotovo svakog mjeseca. Dosta je zastupljeno i svježe voće, posebno košpicasto, te slatki i kiseli nar. Za razliku od voća, povrće se, sa izuzetkom luka i tikve, nikako ne spominje. Samo na dva mjesta nailazimo na preporuku o tome da treba jesti kalju, odnosno jelo koje se pripravlja od povrća. Od vrsta slatka nailazimo samo na halvu i pekmez, slatkiše orijentalnog porijekla, što nam govori o osmanskim utjecajima na kuhinju, koja je u to vrijeme vjerovatno bila dosta zastupljena u Bosni i Hercegovini, imajući u vidu da je autor baš ova jela odlučio uvrstiti u svoje bilješke.

O orijentalnim utjecajima govori i zastupljenost i poznavanje različitih vrsta bilja i trava, koje se koriste u prehrani (celer, zmijina trava), ali i kao izvori prijatnog mirisa (jasmin, ruža). Također se spominju mošus i amber, biljke nekarakteristične za prostor Bosne i Hercegovine.

Kada govorimo o različitim bilju kojem je ovdje posvećeno dosta prostora, svakako je interesantna i bilješka za mjesec lipanj, gdje se preporučuje izbjegavanje mirisanja biljaka, što gledano sa medicinskog stanovišta ima svoje opravdanje, jer upravo se u ovom mjesecu javlja alergija na polen različitog bilja.

Iako su mnogi savjeti i preporuke koje ovdje pronalazimo, poput onih koji govore o konzumiranju lagane hrane i mnogo tečnosti u ljetnim mjesecima, zdravstveno opravdani, prisutni su i oni koji ne mogu naći svoje uporište u medicini, nego su rezultat narodnog vjerovanja. U tom smislu svakako treba navesti preporuke u kojima se kaže da je dobro “olakšati se povraćanjem” (24 b) ili pak “pustiti krv” (22 a). Ovakva vjerovanja mogu se smatrati uobičajenim za to vrijeme, osobito je postupak puštanja krvi bio dosta raširen. Različiti historijski izvori, a prije svega ljekaruše nastale na širem prostoru Balkana, pokazuju da je puštanje krvi bilo veoma zastupljeno u narodnoj medicini, a posebno se koristilo kod liječenja uboja i prišteva.⁴

⁴ M. Međić. “Tri ljekaruše”. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XVI, 1904. Str. 1–32, 195–224.

Pored ovih konkretnih podataka koji se tiču određenih aspekata ljudskog života, svakako se trebamo zadržati i na pokazateljima koji nam govore o tadašnjem konceptu življenja koji je izravno podređen vremenskim prilikama. Upravo se ovdje može uočiti kako su klimatske promjene koje su se javljale u različitim dobima godine prožimale svaki segment životne aktivnosti. Možda je upravo to što su sve aktivnosti, kao i običaji i određeni oblici ponašanja, direktno diktirani aktuelnim periodom u godini uzrok tome da je solarni kalendar i računanje vremena prema njemu, uz zvanično korištenje hidžretsko-lunarnog, nikada nije zamro. Određivanje toka vremena prema kretanju sunca i nije neobično ukoliko se uzme u obzir da je čovjeku, naseljenom u Bosni, području umjerenog klimatskog pojasa, čija se privreda prije svega oslanjala na poljoprivredu, bilo iznimno važno pratiti vremenske prilike kojima je uslovljen njegov godišnji urod. O tome svjedoči i činjenica da ovaj kalendar, kao i drugi slični, započinje računanje vremena sa mjesecom ožujkom, što i jeste početak sjetve, odnosno poljoprivredne sezone.

Obilježavanje početka godine početkom proljeća prisutno je i u drugim kulturama Osmanskog carstva. Poznato je da su Osmanlije proslavljale početak godine 21. ožujka, takozvani Nevruz, poznat kao Iranska nova godina (praznik koji se i danas slavi u Iranu, Turskoj i brojnim drugim zajednicama u centralnoj Aziji, a potječe još iz predislamskog perioda).

Kada šire promatramo koncept računanja vremena unutar islamskog svijeta kao cjeline, zapaziti ćemo da je on objedinjen upravo korištenjem lunarno-hidžretskog kalendara. Ipak, vidljive su i razlike, jer su muslimani na sjeveru, paralelno uz lunarni kalendar, nastavili da njeguju svoje običaje i praznike vezane za solarno računanje vremena, odnosno, zadržali su koncept življenja prema promjenama u prirodi koje nastaju tokom sunčeve godine. Za razliku od muslimana koji naseljavaju sjevernu poluloptu, Arapi su još u predislamskom periodu koristili lunarni kalendar u različitim varijantama i nazive mjeseci koje i danas koriste. Oni su više odraz vjerskih i društvenih zbivanja nego promjena u prirodi. Ovakav pristup je sasvim logičan uzmemo li u obzir to da se kod lunarnog računanja vremena mjeseci ne mogu fiksirati za određeno doba sunčeve godine, pa tako ni klimatskih promjena. S druge strane, klimatske promjene koje donose različita godišnja doba nisu posebno izražene u tropskom pojasu koji naseljavaju Arapi.

Na sjevernoj hemisferi su sasvim drugačije prilike, pa tako i u Bosni, gdje klimatske promjene različitih perioda u godini direktno utječu na poljoprivredu i čovjekov način života. U prilog tome govore i sama značenja slavenskih naziva mjeseci koja su upravo proistekla iz različitih prirodnih i socijalnih dešavanja

fiksiranih za određeno doba sunčeve godine. Preferiranje slavenskih naziva mjeseci u kalendaru koji je predmet naše analize upravo ukazuje na autorov koncept računanja vremena ili na opći pogled na vremenske promjene.

S obzirom na to da smo do sada pronašli nekoliko solarnih kalendara sa slavenskim nazivima mjeseci i da su brojni autori pisali o ovoj temi, na šta smo se osvrnuli u samom uvodu ovoga rada, možemo zaključiti da je ovaj princip izrade solarnih kalendara na osmanskome jeziku bio dosta raširen u Bosni. S druge strane, ostali solarni kalendar iz tog perioda, nastali na slavenskim jezicima, pokazuju određene sličnosti sa osmanskim. Tako se nameće pitanje da li je postojao jedinstven pogled na računanje vremena i uobičajen način izrade kalendara na širem području Balkana?

Među izvorima koji govore u prilog tome je i jedan srpski kalendar nastao u 17. stoljeću, koji se nalazi u Rukopisu srpskih despota i čuva u muzeju u Bolonji. Ovaj kalendar, napisan na staroslavenskom jeziku, koji je autorica Mara Harisijandis predstavila u svom radu⁵, pokazuje zapanjujuću sličnost sa osmanskim kalendarima u pogledu izrade tablica za pojedine mjesece, kao i u pogledu samog sadržaja.

Ako se prvo osvrnemo na izgled tablica za pojedine mjesece, uočiti ćemo da i ovdje naziv mjeseca zauzima centralnu poziciju u vrhu tablice, s tom razlikom da su umjesto slavenskih korišteni izvorno latinski nazivi mjeseci, koji se danas koriste u srpskom jeziku. Interesantno je da je u gornjem lijevom uglu, gdje je u osmanskome kalendaru bila naznačena planeta u čijem se saviježđu nalazi sunce u datom mjesecu, prikazan crtež i ispisan naziv zodijačkog znaka predstavnika te planete. Tako, npr., za mjesec februar umjesto naziva planete "musteri", odnosno Jupitera, kako smo imali u kalendaru na osmanskome jeziku, nailazimo na crtež koji simbolizira zodijački znak Riba.⁶

Pored sličnosti u samom izgledu tablica, sadržaj srpskog kalendara se ne razlikuje mnogo od osmanskog. Tako ćemo i ovdje naići na preporuke o čuvanju zdravlja shodno vremenskim promjenama. Slično kao i u osmanskome kalendaru, i u ovim bilješkama će se preporučivati da ne treba piti hladnu vodu i kupati se u augustu.⁷

⁵ Harisijandis, Mara. "Astronomski, astrološki i drugi podaci i njihove ilustracije u Studenačkom zborniku Univerzitetske biblioteke u Bolonji". Srpska akademija nauka i umetnosti, Zbornik istorije književnosti, Odeljenje jezika i književnosti, knj. 10, Beograd, 1976, str. 283–296. Ovom prilikom zahvaljujem Josipu Raosu, višem lektoru na Odsjeku za bosanski, hrvatski, srpski jezik Filozofskog fakulteta u Sarajevu koji mi je ukazao na ovaj rad i dao mi ga na uvid.

⁶ Vidi faksimil br. 2.

⁷ Harisijandis, str. 292.

Ipak, našu pažnju najviše su privukli podaci koje pruža ovaj srpski kalendar, a u direktnoj su vezi sa osmanskom kulturom. To je prije svega podatak iznesen pod datumom 28. juni, gdje se navodi da je tada umro turski sultan Sulejman pod Sigetom, ali i izvjestan broj leksike orijentalnog porijekla, koji je autorica Harisijandis posebno izdvojila.

Leksika orijentalnog porijekla u ovom kalendaru isključivo se odnosi na termine vezane za određene vremenske intervale. Za nas su posebno značajne sintagme na turskom jeziku, zapisane na staroslavenskom jeziku, u značenju “sredina proljeća” ili pak “početak ljeta”, koje su izravan prijevod osmanskih. Sintagme na osmanskome turskom jeziku u ovom značenju pratile su naziv svakog mjeseca i davale objašnjenje o periodu godine koji zauzima određeni mjesec (npr., za mjesec ožujak “evvel-i fasl-i bahar” u značenju “prvi dio proljeća”).

Sve ovo jasno govori o tome da je u periodu 17. i 18. stoljeća postojala izvjesna povezanost među onima koji su izrađivali kalendare na Balkanu i da je srpski autor kalendara svakako imao uvid u solarne kalendare na osmanskome jeziku te da ih je i uzimao kao model za izradu vlastitog kalendara.

Nažalost, do sada nismo imali uvid u ostale kalendare i djela iz astronomije, nastala na drugim slavenskim jezicima, što bi nam omogućilo formiranje općeg suda o fenomenu solarnih kalendara na širem području Balkana. Ipak, autorica Harisijandis govori o postojanju sličnih djela na staroslavenskom jeziku.

“Pojava tekstova kao oko tablica mesecoslova u Studeničkom zborniku, nije usamljena. Najbliže paralele nalazimo u dva psaltira Gavrila Trojičanina, od kojih je jedan u Nacionalnoj biblioteci u Beču (Cod. Slav. 83), a drugi u Narodnom muzeju u Pragu (IX. G. 7-‘5) i u rukopisnom zborniku Srpske akademije nauka i umetnosti br. 25 i to također na odgovarajućim tablicama mesecoslova.

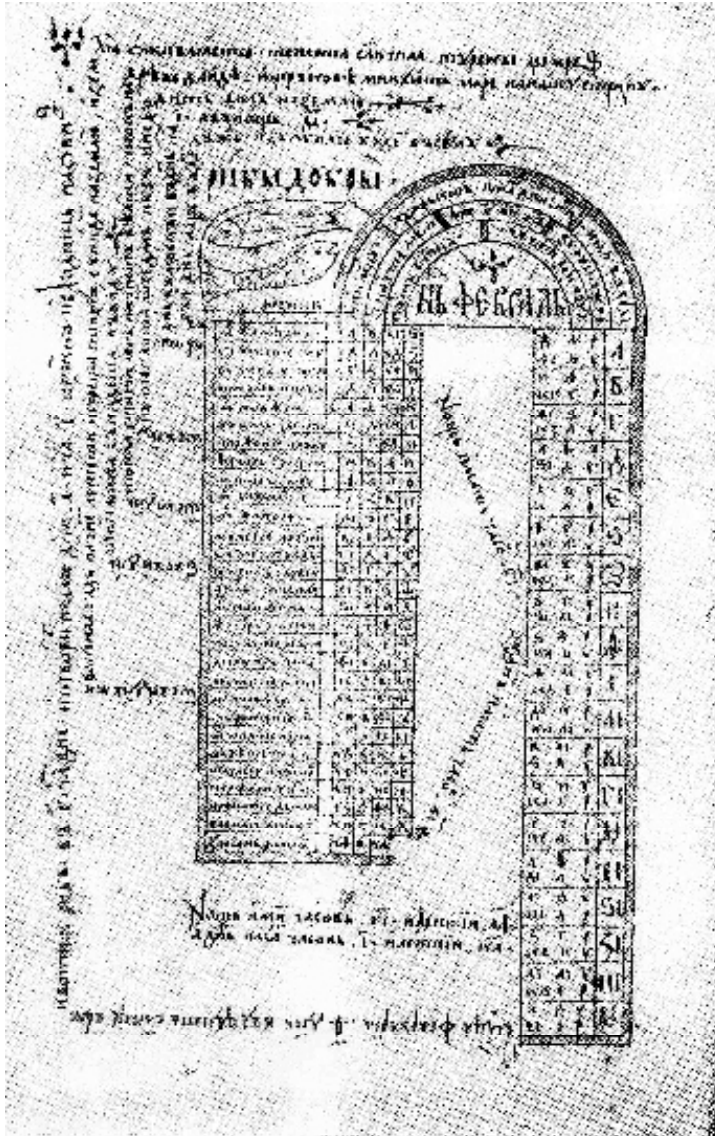
Kao što se vidi iz navedenih tekstova na tablicama mesecoslova u Studeničkom zborniku nalazi se niz turskih, arapskih i perzijskih oznaka meseci i događaja iz sv. pisma. Veoma slične tekstove na tim jezicima nalazimo i u ova tri spomenuta rukopisa.” (293)

Sve ovo nam daje osnova za pretpostavku o postojanju korespondencije među sastavljačima kalendara na širem prostoru Balkana i o donekle usklađenom postupku izrade kalendara. A to je svakako rezultat jedinstvenog pristupa računanju vremena, zasnovanom na praćenju kretanja sunca, odnosno klimatskih promjena i smjene godišnjih doba tokom sunčeve godine. Iz teksta

pratećih bilježaka u kalendarskim tablicama mogli smo vidjeti koliko su životne aktivnosti bile podređene vremenskim prilikama i fiksirane za određeni period u godini. Osim toga, ove bilješke pružile su nam i podatke o prehrambenim navikama, običajima i vjerovanjima stanovništva Bosne i Hercegovine u 18. stoljeću, te njihovim saznanjima iz medicine, metrologije, geografije i dr. Pa iako ne možemo tvrditi da svi ovi podaci pouzdano oslikavaju životne prilike u to vrijeme, oni svakako upotpunjavaju našu predstavu o konceptu računanja vremena i načinu života na ovim prostorima u osmanskome periodu.

The image shows a facsimile of an Ottoman calendar page for the month of Ožujak (July). The page is titled "Ožujak" and "Tevcir-i Evrak-ı Muharrir". It features a central grid with columns for days of the month and rows for various activities and observations. The text is in Ottoman Turkish script. The grid is surrounded by handwritten notes and marginalia.

(Faksimil br. 1 (tablica osmanskog kalendara za mjesec ožujak 21b

(Faksimil br. 2 (tablica srpskog kalendara za mjesec februar

Literatura:

- 1) Develioglu, Ferit. *Osmanlica-Turkce Ansiklopedik Lugat*. Akcag. Ankara. 1996.
- 2) Harisijandis, Mara. "Astronomski, astrološki i drugi podaci i njihove ilustracije u Studenačkom zborniku Univerzitetske biblioteke u Bolonji". Srpska akademija nauka i umetnosti, Zbornik istorije književnosti, Odelenje jezika i književnosti, knj. 10, Beograd 1976, str. 283–296.
- 3) Kujundžić, Enes. *Islamski kalendar i astronomija*. El-Kalem. Sarajevo. 1991.
- 4) Medić, M. "Tri ljekaruše". *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XVI, 1904, str. 1–32, 195–224.
- 5) Muftić, Teufik. *Arapsko-srpskohrvatski rječnik*. Starješinstvo Islamske zajednice u SR BiH, Hrvatskoj i Sloveniji. Sarajevo. 1984. Str. 916.
- 6) Spaho, Fehim. "Narodni nazivi mjeseci". Hrvatsko kulturno društvo "Napredak". Sarajevo. 1934.
- 7) Spaho, Fehim. "Naši narodni nazivi mjeseci u turskim kalendarima iz sedamnaestog vijeka". *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo. 1930. Str. 185–204.

OTTOMAN CALENDARS FROM THE COLLECTION
OF MANUSCRIPTS IN GAZI HUSREV-BEY'S LIBRARY IN
SARAJEVO: ACCOMPANYING NOTES IN CALENDAR TABLES

Abstract

During Ottoman era in the Balkans solar calendars were used together with the official lunar (Islamic-Hijra) ones. In this context we discovered that a few solar calendars in Ottoman Turkish, with Slavic words used to name the months, make part of a collection of manuscripts kept in the Gazi Husrev-bey Library in Sarajevo. In this work we present one of them, which, besides being possessed of usual details that calendars of this kind have, brings notes on the changes in the nature during the solar year and suggestions on the ways to harmonize human behavior in many aspects according to different periods of

the year. We made an effort to translate in Bosnian and transcribe these notes, originally classified in a few different categories, such as whether changes, changes in human body condition, advices on nutrition as well as on what to avoid and be aware of. Their special value is reflected in an important amount of information about peoples' customs and habits, understanding of nature, meteorology and medicine in the 18th century. In other words apart from providing material for folkloric researches this calendar depicts the way of life and human sense of time based on changes of seasons in the solar year.

Merima OSMANKADIĆ

CULTURAL HEGEMONY OR CULTURAL ENCOUNTERS

KLJUČNE RIJEČI: *cultural hegemony, linguistic domination, lingua franca, communicative inequality, ecology of language paradigm*

Rad koji slijedi predstavljen je na konferenciji pod nazivom *Cultural Encounters*, održanoj od 2. do 5. oktobra 2002. godine u Interuniverzitetskom centru (IUC) u Dubrovniku. Osnovna teza od koje se polazi u ovome radu jeste da trenutačna situacija u svijetu, što se tiče interakcije različitih kultura, više odgovara značenju riječi *hegemonija* nego značenju riječi *susreti*, riječi koja se pojavljuje u nazivu konferencije. Naime, autorica polazi od činjenice da je engleski *lingua franca* današnjice i da kao takav služi za propagiranje angloameričkih kulturnih vrijednosti, što predstavlja protok vrijednosti samo u jednom pravcu. Na taj način jedan jezik i jedna kultura postaju zapravo vladari današnjeg svijeta, dok o susretima kultura u pravom smislu ne može biti govora. S druge strane, polahko se gubi svijest o monolitnom engleskom i sve se više govori o *engleskim jezicima* u svijetu, koji služe kao sredstvo za izricanje kulturnih vrijednosti različitih od onih prihvaćenih u judeo-kršćanskoj tradiciji. Međutim, upravo zbog toga što se može govoriti o *engleskim jezicima* u svijetu, možemo i pretpostaviti da će se oni u budućnosti sve više udaljavati jedni od drugih, te tako postati samostalni jezici, možda čak i sa samostalnim nazivima. Ako pretpostavimo da će se ovi jezici u budućnosti udaljiti od engleskog jezika (pod ovim se primarno podrazumijeva američki i britanski engleski), dolazimo do zaključka da će opet engleski biti taj koji će ostati sredstvo za promoviranje angloameričkih kulturnih vrijednosti nauštrb svih ostalih. Ovakav razvoj neminovno opet vodi ka onome što je naglašano u polaznoj tezi ovoga rada, a to je kulturna i jezična hegemonija kao osnovni model interkulturalne komunikacije.

According to Webster's Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language, *encounter*, n. means: (1) a meeting with a person or thing, esp. a casual, unexpected, or brief meeting, (2) a meeting of persons or groups that are in conflict or opposition; combat; battle, and (3) *Psychol.* a meeting of two or more people, as the members of the encounter group or a number of married couples, conducted to promote direct emotional confrontations among the participants, esp. as a form of therapy. I suppose that the organizing committee had the first meaning in mind when they proposed the topic of the conference, although it is to be expected that they used the word with all the nuances of additional meaning that it acquired under the changing circumstances of the 'New World Order', i.e. globalization and internationalization. I have begun my paper with the discussion on the meaning of the word *encounter* because what I want to emphasize is the fact that what is going on in the world today cannot be described with the word *encounter*, since *encounter*, as I understand it, presupposes two or more parties on an equal footing, giving and taking their respective values (in the case of cultures these values may include language, art, technology know-how, relationship to nature, religion, etc.), and hoping that some day they will manage to improve their way of living thanks to the encounter. What I here described is in a complete opposition to what we can see happening in the world today. I used the word *hegemony* in the title of my paper to describe the present situation in the world as I see it and to confront it with the noble concept of cultural encounters, although some may find this word too harsh to be used in this context. I must say that I did not invent the word for my purposes since it has been used by many authors who find the present situation in the world corresponding to the meaning of the word *hegemony*, though imperialism, i.e. cultural imperialism may also be heard (to name just one example, a Japanese author Yukio Tsuda of Graduate School of International Development, Nagoya University uses the concept *linguistic hegemony* to describe the predominance of English in the world today and all the negative consequences of the predominance, such as linguistic and communicative inequality, linguistic prejudice and discrimination, "colonization of the consciousness" which refers to the mental control of the colonized by the colonizer)¹. However, there are opinions that oppose the above-mentioned thesis and that see the present situation in the world as the scene of real cultural encounters. For instance, Paula Uimonen, United Nations Research Institute for Social Development, discussing cultural encounters in Cyberspace², claims that:

¹ www.toda.org/conferences/hugg_hon/hugg_hon_papers/y_tsuda.html

² www.i-connect.ch/uimonen/culture.htm

As the Internet goes global it encounters different cultures which react to it in different ways. It would be far too simplistic to view this process in terms of 'cultural imperialism', assuming that old habits can simply be washed away. What actually happens as new users get on-line is that a myriad of new virtual worlds are created. These are a mix of traditional culture and cyberculture, influenced by and adapted to existing communicative practices and value systems. In fact, this is how cultural encounters always take place.

She continues to say that:

Such cultural encounters are nothing new in the history of Asia. After all, Asian cultures have been exposed to foreign influences over centuries, from neighbouring countries as well as more distant cultures.

What P. Uimonen fails to mention is that these cultural encounters in Asia were a by-product of colonization, and in those parts of Far East where colonization never actually took place local cultures have been successfully preserved until recently when Anglo-Americanization (Tsuda's term) started affecting even such conservative cultures as Japanese. According to Ngugi wa Thiong'o, an African writer famous for his book titled *Decolonizing the Mind* (cited in Tsuda³):

[Colonialism's] most important area of domination was the mental universe of the colonized, the control, through culture, of how people perceived themselves and their relationship to the world...

For colonialism this involved two aspects of the same process: the destruction or the deliberate undervaluing of a people's culture, their art, dances, religions, history, geography, education, oratory and literature, and the conscious elevation of the language of the colonizer. The domination of a people's language by the languages of the colonizing nations was crucial to the domination of the mental universe of the colonized.

In this way, as Tsuda points out, linguistic domination leads to mental control. The dominated are led to identify with the dominator, and glorify the dominator's language while devaluing their own language.

³ www.toda.org/conferences/hugg_hon/hugg_hon_papers/y_tsuda.html

Both of the above-mentioned views, namely the one that sees the present situation in the world as the hegemony of one language and one culture over the other ones and the one that sees the world as a scene of different cultures mixing and influencing each other proportionally, are two extremes neither of which describes the situation as it really is, although I must say that the hegemony view is nearer to reality than the other one. In my paper, I would like to expand on both views, and in this way try to see things clearer myself, and maybe suggest that the old things seen under different light or from a different angle may look quite new to the onlooker.

It is a fact that languages are becoming extinct today. During the 21st session of UNEP's (United Nations Environment Programme) Governing Council held in February 2001 in Nairobi, Kenya, Klaus Toepfer, Executive Director of UNEP, said:⁴

The freeing up of markets around the world may well be the key to economic growth in rich and poor countries alike. But this must not happen at the expense of the thousands of indigenous cultures and their traditions.

Indigenous people not only have a right to preserve their way of life. But they also hold vital knowledge on the animals and plants with which they live. Enshrined in their cultures and customs are also secrets of how to manage habitats and the land in environmentally friendly, sustainable, ways.

Much of this knowledge is passed down from generation to generation orally in art works or in the designs of handicrafts such as baskets, rather than being written down. So losing a language and its cultural context is like burning a unique reference book of the natural world.

Furthermore, as it is also stressed in the report on this session, the research, edited by Professor Darrell Addison Posey of the Federal University in Maranhao, Sao Luis, Brazil, and the Oxford Centre for the Environment, Ethics and Society at Mansfield College, University of Oxford, in Britain, claims that many indigenous languages and cultures 'are already teetering on the brink of extinction in the face of globalization.'

Studies⁵ estimate that there are 5,000 to 7,000 spoken languages in the world, and that more than 2,500 of them are in danger of immediate extinction.

⁴ www.unep.org/Documents/Default.asp?DocumentID=192&ArticleID=2765

⁵ *ibid.*

Some researchers estimate that over the next 100 years 90 per cent of the world's languages will have become extinct.

Now, the above-mentioned data do seem alarming, but has not this been happening since the beginning of the world? Some languages died out, leaving no traces behind them because they were never written down (many languages in the Americas due to the European colonization); some ceased to exist in the spoken form but we know about them because they were written down (Old Greek, Latin); some died out but were revived (the revival of Hebrew for the purposes of the creation of the state of Israel, or the movement to revitalize Sanskrit in India). However, there is a difference between people's state of mind then and now. Paradoxically, the Internet, the peak of the Western culture and technological achievement, has become a medium of emanating knowledge throughout the globe. Thanks to the Internet, nothing, or almost nothing, can remain hidden in the world nowadays. Sooner or later the information will appear on the Internet, and there are quite a few people who are not content with sitting at home doing nothing but are willing to raise their voice against all kinds of injustice in the world. So, while earlier things happened, such as dying out of languages and cultures, and no one except a select few (mostly scholars and travelers to far-away countries) knew what was happening, today, (thanks to the Internet) news travels fast, and not only does it travel fast, but it reaches people in their homes, and it is comforting to know that there are people and organizations that are aware of problems and are willing to help. The question is whether their efforts are futile and whether they can do anything to change the way things are happening in the world. Nevertheless, people must do their best to make this world a better place to live in because if they do not react, their children will find themselves in the world not worth living in. (If I may digress for a moment, I would like to say that I mention the Internet and not the mass media as a chief source of information because the Internet is the only independent medium while all others, namely television, radio, newspapers, are dependent in one way or another.)

So, on one side we have indigenous languages and cultures dying out, and on the other side we have English spreading out and becoming a true *lingua franca*, used by speakers of different language backgrounds. This is not to say that English is some kind of 'killer language', for more often it is a regional language that poses a larger threat than English since they are more likely to replace the minority language as a native tongue (e.g. ; several Lappish languages in Scandinavia; various Romani (Gypsy) tongues, and numerous indigenous languages in the former Soviet Union, and many

more)⁶. Nevertheless, English is the working language of the Asian trade group ASEAN. It is the de facto working language of 98 percent of German research physicists and 83 percent of German research chemists. It is the official language of the European Central Bank, even though the bank is in Frankfurt and neither Britain nor any other predominantly English-speaking country is a member of the European Monetary Union. So, English seems to be sweeping all before it, not because English is easier or more beautiful than any other language in the world but because it is a language spoken in the mighty American empire whose culture has spread all over the world thanks to the power of mass media and popular culture that appeals to the lowest emotions in people. We have English being used everywhere, to name just a couple of examples from the contemporary Bosnia and Herzegovina: there is a firm in Sarajevo whose name is Elvir & sons and whose owner Elvir has probably seen it in the American movies that successful business people often have firms named ‘So and so & sons’; or let us take children’s clothes, which are in Bosnia mostly imported from Croatia and Turkey, and more recently from Yugoslavia – most T-shirts for kids have logos in English, to be more precise bad English, so that we have *sheeps*, and *flowers* spelled with *v* and not *w*, *goosse* spelled with double *s*, crocodiles live in *swamo* (the author probably wanted to say *swamp*), etc. While English, even with some minor spelling mistakes, is thus becoming omnipresent in the contemporary world, the fate of foreign languages in Great Britain does not look rosy at all. According to Lucy Hodges⁷, the study of languages has been declining on university campuses throughout the UK. She says:

Languages could go the way of classics and be reduced to a rump, taught only in a few places, according to the experts, particularly if the Government forges ahead with its plan to make the learning of a foreign language voluntary for 14-year-olds. That, in turn, could affect British exports and British attitudes towards other countries, and to the way we see ourselves in relation to the rest of the world.

The so-called Green Paper in Britain was posited on the notion that there is a need for greater flexibility in the secondary school curriculum to tackle one of the great problems of Britain today – namely, many children drop out of school at the age of 16, and apparently one of the most important reasons for

⁶ www.globalpolicy.org/globaliz/cultural/2002/0425fast.htm

⁷ www.independent.co.uk/story.jsp?story=274159

such high drop-out rates is foreign language, which is thought to be difficult. One of the solutions proposed is that “an entitlement” to language learning for primary school children should be introduced, since they are thought to find language-learning much easier. If this Green Paper is implemented, British children will have even less opportunity to learn something about other cultures than they have had up to now, because learning a language is not just learning the vocabulary, pronunciation and syntax of a particular language, as we all well know, but learning a culture from which that language comes, learning that there are others and that these others may be different from us, and yet not inferior to us. Even if the Green Paper is not implemented, the situation regarding foreign languages in Britain will not be much brighter because, we must be honest and admit it, they lack the motivation and as we know from psychology, motivation is one of the key factors of learning anything. The lack of motivation comes from the fact that English is spoken everywhere now, and when British children travel abroad and meet their equals in Europe or elsewhere, they will find that they can communicate with them in English in the same way they communicate with their friends back home. They will even find out that the children in Europe and elsewhere listen to the same music, watch the same movies, and wear the same clothes as they do. So, why sweat over a foreign language when one can comfortably travel the world without even noticing that one has left Britain or America (this is an exaggeration on my part, of course).

That English is a *lingua franca* of today is indisputable. So much so that everyone takes this fact for granted. The use of English as an international language in communication between speakers of different language backgrounds has almost never been called into question. Tsuda argues ‘that the dominance of English causes serious consequences which include: (1) linguistic and communicative inequality to a great disadvantage of the speakers of languages other than English; (2) discrimination against the non-English-speaking people and those who are not proficient in English; and (3) colonization of the consciousness of the non-English-speakers, causing them to develop linguistic, cultural, and psychological dependency upon, and identification with, the English, its culture and people.’⁸ Tsuda even goes so far to label the dominance of English as neo-colonialism. He claims that English is hegemonic and neo-colonialist language ‘creating not only the structure of linguistic and communicative inequality and discrimination

⁸ www.toda.org/conferences/hugg_hon/hugg_hon_papers/y_tsuda.html

between speakers of English and speakers of other languages, but also indirect rule over many aspects of their lives.⁹ Tsuda argues that linguistic and communicative inequality exists in an English-dominated international communication. People who are non-native speakers of English feel inferior to native speakers in that they lack fluency in expressing their thoughts and ideas in English. He illustrates his point with the example of international conferences where the official language is English. He quotes from a Japanese anthropologist Takahashi according to whom native speakers of English in the English-dominated conferences use their linguistic advantage to magnify their power so that they can establish the unequal and asymmetrical relationship with the non-English-speakers and thus push them out of the mainstream of communication. They do so by stepping up the speed of speech, by using quite a few idioms and jargons, or grammatically complex utterances.

Tsuda further claims that what we have today with English as an international language number one is discrimination against those who are non-native speakers of English or who do not speak English at all. He says:

Discriminatory perceptions and attitudes toward non-English-speakers justify the social hierarchy which places native speakers of English at the top of the order with non-native speakers of English placed in the middle, and the people who do not speak English placed at the bottom. The dominance of English is such that English serves as a criterion by which to classify people according to the proficiency in English.

Thus, native speakers of English reign as a prestigious ruling class of international communication: they can easily express their ideas any time, while non-native speakers and people who do not speak English constitute the “muted” working class of international communication: they are slaved to learn English and have difficulty in expressing their ideas.¹⁰

Tsuda further mentions the colonization of the consciousness of the non-native speakers of English as one of the consequences of the dominance of English. Quoting the African writer Ngugi wa Thiong’o, he argues that the colonization of mind occurs as a result of the domination of the colonizer’s language over the language of the colonized. According to him, the global dominance of English today is to lead to the control of the mind of the global

⁹ *ibid.*

¹⁰ *ibid.*

population by the speakers of English. Tsuda further quotes from Ngugi who also points out that the mental control is made possible by a combination of ‘the destruction or the deliberate undervaluing of a people’s culture’ and ‘the conscious elevation of the language of the colonizer’. This actually quite often happened in the past, even to the point of complete eradication of entire cultures and languages, as in the Americas during the European colonization.

The dominance of English at the level of international interpersonal communication is called neo-colonialism by Tsuda, and the dominance of English at the level of international mass communication globalism. The international mass communication involves the issues such as cultural and media imperialism, Americanization of global culture, McDonaldization of the society, the unequal flow of international news and information, the dominance of English on the Internet, and so on. In short, the dominance of English operates as a means of promoting globalization. Tsuda defines globalism as a belief that globalization should happen. Globalism accepts globalization as natural. According to him, globalization causes Americanization of the world culture, which is based on the Anglo-American monopoly of the global market of information and entertainment. The dominance of American media products provides the United States with a power to promote and facilitate globalization as well as to spread their values across the world. It also facilitates the global spread of English. Globalization thus equals Anglo-Americanization in Tsuda’s interpretation.

As we have seen from the above discussion, Tsuda believes that the hegemony of English creates inequality, discrimination, colonization of the mind, as well as Americanization and commercialization of our contemporary life. In order to solve these problems and realize equal and emancipatory communication, Tsuda proposes Ecology of Language Paradigm as a theory of resisting the hegemony of English. This theory promotes a more equal language and communication policy in the world. So, on one hand we have a theory about the hegemony of English which sees language as a mere tool or instrument for communication and fails to understand that it is an essential component of culture and identity. On the other hand, the Ecology of Language Paradigm assumes that language is culture and a source of personal identity. Also the Ecology of Language Paradigm advocates the following: the right to language, equality in communication, multilingualism and multiculturalism. Tsuda claims that the prerequisite for equality in international communication is equality among languages. He says:

One of the most influential factors that justify the use of English in international communication is the taken-for-granted assumption that English should be used. The English-speaking people unconsciously believe English to be used by all people; namely, they unconsciously hold linguistic imperialist consciousness, while the non-English-speaking people assume the use of English as the inevitable, indicating the colonization of the mind on their part.¹¹

What he proposes is the following: the use of local languages by all the participants in communication. For instance, if a conference is held in France, all the participants should speak French. The second solution, according to Tsuda, is the effective use of translators and interpreters. What he forgets to mention is: how can an average person (I am not talking about those who are above the average) possibly learn so many different languages in his/her lifetime? Or, even though the extensive use has been made of translators and interpreters in all kinds of international communication, it is far more convenient and less expensive that people communicate directly, using one language. The third proposal he mentions, which is also the most plausible one, is the use of a neutral language, i.e. Esperanto. In my opinion, Esperanto has not been sufficiently exploited in the international communication, but this certainly has its reasons, namely Esperanto is a neutral language, and not a language of a super-power. The use of Esperanto would jeopardize the use of English as a *lingua franca* of today, and would thus call into question all those values that are promoted by Anglo-Saxon mass media and forms of entertainment in which English is used, of course.

In my opinion, Tsuda holds somewhat extreme views on the present situation in the world regarding cultural and linguistic issues, which are, as we all know, tightly related to the issues of economic power, yet, he has a point in his argument. It is true that English dominates almost every international communication nowadays, that it is an official language in many countries, especially those that were British colonies once, but he fails to see that it is not one language we can call English that does so, but as many languages as there are countries in which it is spoken. In my view, even the English we use in the international communication nowadays has its own traits and could be labeled as General English, stripped of characteristic national features that characterize Englishes of Britain, USA, Australia, to name just those commonly known

¹¹ *ibid.*

types of English. I have mentioned the term *Englishes* on purpose here. It is a concept that has been much used in contemporary sociolinguistics. For example, Braj B. Kachru and Cecil L. Nelson¹² use the term *world Englishes* to question the concept of a monolithic English as the exponent of culture in all-English-using countries. They propose a model of three concentric circles in order to better describe the present situation regarding the uses and users of English. The *Inner Circle* comprises the countries where English is the first or dominant language: the United States, Britain, Canada, Australia, and New Zealand. The *Outer Circle* comprises countries where English has a long history of institutionalized functions, such as India, Nigeria, Pakistan, Singapore, South Africa, and Zambia. The *Expanding Circle* comprises countries in which English is widely studied but for more specific purposes than in the Outer Circle: China, Indonesia, Iran, Japan, Korea, and Nepal. The authors advocate that all these Englishes should be regarded as equal. Nevertheless, they admit that standard British and American users are expected 'to be rather tolerant of each others' English but are likely to be intolerant of the usage of South Asians, Southeast Asians, West Africans, or East Africans. On the other hand, it is likely that users of the second diaspora area will look up to the usage of someone from Britain or North America.'¹³ They also point out that the situation concerning attitudes toward varieties of English, i.e. Englishes, is further complicated in the Outer Circle countries by the fact that English is a colonial legacy there. According to them, these countries 'have always looked to external reference points (i.e., British, and, to a lesser extent, American) for their norms, so that, for example, in Singapore, where English has been used as the language of industry and business for a long time, British English continues to be looked upon by many as the standard of good use.'¹⁴ Nevertheless, as the authors of this text point out, writers from East and South Asia and West and East Africa have been writing their books in English for almost a hundred years. Since these writers are multilingual and culturally do not belong to the Judeo-Christian tradition, the English they use is quite different from, say, British or American English, and cultural references in their books are quite unknown to the reader who does belong to the Judeo-Christian tradition. Kachru and Nelson quote from Mukherjee's *Jasmine* (1989) to illustrate their point:

¹² Kachru, B.B. & Nelson, C.L. (1996). World Englishes. In N. Hornberger, & S.L. McKay (Eds). *Sociolinguistics and Language Teaching* (pp.71 – 102). Cambridge: Cambridge University Press.

¹³ *ibid.*, 81

¹⁴ *ibid.*, 8182-

The next morning I packed my brothers' tiffin carriers more indulgently than usual – extra dal, extra chapattis... - and slipped in my most important question: “the friend who came over, not the Sardarji, does he speak English?” I couldn't marry a man who didn't speak English. To want English was to want more than you had been given at birth.¹⁵

This passage contains lexical items specific for this variety of English (*tiffin carriers*, *dal*, *chapattis*), and also the culturally defined family interaction (the narrator packs her brothers' lunches for them), and from it we can see that what had once been a language of colonizers, a language that ‘colonized the mind’ of the colonized nation, a hegemonic language, has now become a quite distinct language, a variety at least, a medium through which it has become possible to express the indigenous culture. So everyone who speaks English will recognize the language of this passage as English, and yet there will be quite a few completely unfamiliar lexical items and cultural references. There are even more striking examples in Kachru and Nelson, i.e., Indian matrimonial advertisements. The first one is from the English-language daily *The Hindu*:

Non-Koundanya well qualified prospective bridegroom... for graduate Iyengar girl... Mirugaservsham. No dosham. Average complexion. Reply with horoscope.¹⁶

Variety-specific lexical items (mirugaservsham, “birth star”, and dosham, “a flaw in one's horoscope”) are not italicized or otherwise specially marked; they are an integral part of the text. The second example is written ‘only’ in English, but contains a cultural reference not comprehensible to someone who does not belong to that particular culture:

Matrimonial correspondence invited... for my son... clean shaven.¹⁷

Here, *clean shaven* is ‘not just an assertion of good grooming habits’, it indicates that the prospective bridegroom is not a traditional Sikh. Furthermore, writers from the Outer Circle countries often recreate within the text speech acts that they see as salient within their respective cultures. Kachru and Nelson quote from D'souza who further cites from Mulk Raj Anand:

¹⁵ *ibid.*, 84

¹⁶ *ibid.*, 93

¹⁷ *ibid.*, 94

“Basheshwar!” the Pathan iterated, grinding his words first softly, then hard. ...Basheshwar Singh, the son of a dog!... The seed of a donkey!”

“You remember him then Khan?” Dhanu asked thinking that the Pathan was abusing Basheshwar affectionately, as is the custom among intimate friends in Hindustan.¹⁸

We can note here the forms of abuse, which differ considerably from the conventional formulaic expressions in American or British contexts. They are expressed in English, and yet they are highly culturally coloured. As Kachru and Nelson point out:

The new culture in which English has been or is in the process of being nativized have their own necessities for politeness, apology, persuasive strategies, and so on.¹⁹

So, as we may see from the above-mentioned examples, English in former British colonies is less and less an exponent of power and ‘colonizer’s’ culture, but it has become a vessel of expressing the indigenous culture with a body of quite distinct lexical items, formulaic expressions used for different speech act strategies, and culture-specific references. As Muriel Saville-Troike in her text *The ethnography of communication*²⁰ observes:

The use of English, French, or other languages for the indigenous purposes of former colonies is, of course, the legacy of empire building, but these languages have ceased to serve those original functions and have been adapted to the postcolonial needs of groups that have adopted them. In such contexts, it should be recognized that there is no necessary reason why the structures and vocabulary of one language cannot be used by diverse speech communities to express the different cultures of those communities, and in ways in keeping with their own rules of appropriate interaction. When a language is being learned for auxiliary functions in another speech community, as a *lingua franca* for international communication, or merely for access to information in a technological domain (i.e., as a library language),

¹⁸ *ibid.*, 86

¹⁹ *ibid.*, 97

²⁰ Saville-Troike, M. (1996). *The ethnography of communication*. In N. Hornberger, & S.L. McKay (Eds). *Sociolinguistics and Language Teaching* (pp. 351 – 382). Cambridge: Cambridge University Press.

the culture of its native speech community is largely irrelevant and is likely to be unwanted as well. Failure to recognize this fact can foster cultural imperialism and mask important issues of ethnic identity.²¹

From the preceding discussion one may draw a conclusion that the English language will split into a number of more or less similar languages that will become more and more distinct from one another as time progresses. They may not even be called Englishes in the future. If the relationship between language and culture is arbitrary, then any culture in the world could be expressed in any of the world languages. Then, perhaps, dying out of languages does not have to involve dying out of cultures, even though this is what happened so many times in the past. However, the discussion on the explicit relationship between language and culture is not the topic of this paper, so I will not dwell on it now, as it would involve many other factors. What I would like to point out is the following: the relationship between language and culture may be arbitrary, so that maybe even Swahili, with certain lexical interventions, could be used by the Americans to promote their culture and their values, but it is not, it is English. And it is quite a coincidence that this language is called English. It is a particular culture that shapes the language, not vice versa. So, it is beyond doubt that English is a medium of promoting Anglo-Saxon values and culture throughout the world, and that in this way a cultural hegemony is created, because Anglo-Saxon culture is present everywhere today, and has a major influence on the mind of an average citizen in the world. Some will say that other cultures are not just passive recipients of Anglo-Saxon values, that they take part actively in this process of receiving of the dominant culture, so that they can take what they think is worth taking and reject what they think is not. Nevertheless, an average person is not quite able to distinguish what is worth taking from what is not, as he/she is bombarded day after day by images of how they should live their lives, what they should eat, what they should wear, how they should clean their house, etc. On the other hand, none of the alternative images is present in the Anglo-Saxon mass media or forms of entertainment (I am talking about those media and forms of entertainment that are constantly appealing to the average public). We have a flow of cultural influences only in one direction, which is bound to result in cultural hegemony. The English language may not be the same in all the countries in which it is spoken, but the images created to promote Anglo-Saxon values are. Let us

²¹ Ibid., 362

hope that more people will be able to make an extensive use of the Internet as the most independent source of information today (where English is a true *lingua franca*) and that they will not let their brains be washed by expensive commercials and beautiful models.

References:

- 1) Kachru, B.B. & Nelson, C.L. (1996). "World Englishes". In N. Hornberger, & S.L. McKay (Eds). *Sociolinguistics and Language Teaching* (pp.71 – 102). Cambridge: Cambridge University Press.
- 2) Saville-Troike, M. (1996). "The ethnography of communication". In N. Hornberger, & S.L. McKay (Eds). *Sociolinguistics and Language Teaching* (pp. 351 – 382). Cambridge: Cambridge University Press.
- 3) Webster's Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language (1996). New York: Random House
- 4) www.toda.org/conferences/hugg_hon/hugg_hon_papers/y_tsuda.html
- 5) www.i-connect.ch/uimonen/culture.htm
- 6) www.unep.org/Documents/Default.asp?DocumentID=192&ArticleID=2765
- 7) www.globalpolicy.org/globaliz/cultural/2002/0425fast.htm
- 8) www.independent.co.uk/story.jsp?story=274159

II. PRILOZI

Namir KARAHALILović

JEDNA KASIDA – POHVALNICA¹ NABIJA TUZLAKA NA PERZIJSKOM JEZIKU

Nabi Tuzlak (Tuzlevi) jedan je od manje poznatih Bošnjaka koji su pisali na orijentalnim jezicima (turskom i perzijskom). Ovdje prevedena kasida pohvalnica (madh) je pjesnikovom ocu. Osim bosanskog prijevoda, u ovom je prilogu predočen i perzijski izvornik (faksimil rukopisa i latinična transliteracija).

PERZIJSKI IZVORNIK

نگاه داردش ایزد زهر نقیصه و شین
مثال دلبر بالابلند با زلفین
درین دیار لطیفست مثابه عینین
زبس که شد بجوانان رشک رضوان زین
شکور جان خضر شاد روح پاک حسین
که شد سواد خطش کحل دیدهء ثقلین
همان فتوی او حرز دهر شد بی عین³
درین زمانه جز او نیست ثالث القمرین
بصدق ثانی اثین بحلم ذوانورین
مطالعان مصابیح و مجمع البحرین

خوشا لطافت آب و هوای مملحتین
دیار بوسنه مزین باین دو مملحه است
غلط بگفتم زلفین زانکه این دو بلد
مثال جنت زیباست زیر و بالایش
ز چشمهای لطیفش خصوصا از درمان²
هواش روح فزایست چو خلق مفتی اش
چو نام و اسم شریفش زمانه شد صالح
منورست بنور صلاح او عالم
بعلم و فضل علی است بعدل و داد عمر
رجا کنند زافضالش لمعه و رشفه

¹ Kasida sadržana u rukopisnom primjerku medžmue (عومجہ)، pohranjenom pod brojem 4007 u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Vidjeti: Fehim Nametak, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Svezak četvrti, London – Sarajevo, 1988, str. 369.

² U tekstu: زامرد.

³ U tekstu: نه می:د. možda.

بخواب نیز نمی دید چشم ذوالقرنین
معاش اوست چو بقراط چاه مملحتین
معاش خوشهء پروین و جای هم فرقدین
وگر شوی بفصاحت سرآمد قومین
دعای دولت او میکنم بر خود دین
همیشه تا که فلک با نجوم باشد زین
گشاده باد برو باب دولت دارین

چون او حکیم حکم گوی و مصلحت بین را
ولی باین همه علم و فضیلت و هنرش
عجب نبود چنین ماهرا اگر بودی
نه ممکن است بیان کمالش ای نای
همان به که بعجز خود اعتراف کنان
همیشه تا علما میشوند زیب زمین
وجود نافع او زیور جهان بادا

TRANSLITERACIJA

xošā letāfat-e āb o hawā-ye mamlahatein
negāh dāradaš īzad ze har naqīse wo šein

diyār-e bosne mozayyan be īn do mamlahate ast
mesāl-e delbar-e bālāboland-e bā zolfein

galat begoftam zolfein zānke īn do balad
dar īn diyār latīfast masābe-ye 'einein

mesāl-e ġannat zībāst zīr o bālāyaš
ze bas ke šod be ġawānān rašk-e rezwān-e zein

ze češmehā-ye latīfaš xosūsan az darmān
šakūr ġān-e xezr šād ruh-e pāk-e hosein

čo nām o esm-e šarīfaš zamāne šod sāleh
hamān fatwā-ye ū herz-e dahr šod bī 'ein

monawwarast be nūr-e salāh-e ū 'ālam
dar īn zamāne ġoz ū nīst sālesolqamarein

be 'elm o fazl 'alīst be 'adl o dād 'omar
be sedq sānī-ye esnein be helm zonnūrein

raġā konand ze afzālaš lam'e wo rašfe
motāle'an-e masābīh o maġma'olbahrein

čon ū hakīm-e hekamgūy o maslehatbīn rā
be xāb nīz namīdīd češm-e zolqarnein

walī be īn hame ‘elm o fazīlat o honaraš
ma‘āš-e ūst čo boqrāt čah-e mamlahatein

‘aḡab nabūd čonīn māh ra aḡar būdī
ma‘āš xūše-ye parwīn o ḡāy-e ham farqadein

na momken ast bayān-e kamālaš ei nābī
wa gar šawī be fesāhat sarāmad-e qoumein

hamān beh ke be ‘aḡz-e xod e‘terāfkonān
do‘ā-ye doulat-e ū mīkonam bar xod dein

hamīše tā ‘olamā mīšawand zīb-e zamīn
hamīše tā ke falak bā noḡūm bāšad zein

woḡūd-e nāfe‘-e ū zīwar-e ḡahān bādā
gošāde bād bar ū bāb-e doulat-e dārein

PRIJEVOD NA BOSANSKI

*U Gornjoj i Donjoj Tuzli blaga li je klima
Sačuvao ih Bog od svake mahane i uroka*

*Zemlju Bosnu krasi Gornja i Donja Tuzla
K'o što dragu vita stasa krasi dva uvojka*

*Pogriješih što rekoh "uvojka", jer ta dva grada
Za ovu zemlju su vrijedni poput dva oka*

*I Gornja i Donja Tuzla lijepe poput Dženneta
I Rizvan⁴ im zavidi na njihovim mladima*

*Zbog njihovih pitkih, ljekovitih izvora
Zahvalna duša Hizrova, radostan duh Husejna⁵*

*Njihov zrak veseli, k'o čud muftije tamošnjega
Tinta pera njegova lijek za oči ljudima i džinima*

⁴ Čuvar džennetske kapije.

⁵ Aluzija na specifičnu vezu obje ličnosti s vodom: po nekim predanjima, Hizr u vodi obitava, dok je hazreti Husejnu tokom tragedije na Kerbeli bilo uskraćeno da pije vodu iz rijeke Eufkrat.

*Ovo je vrijeme čestito⁶ poput njegova imena
Njegove su fetve hamajlija za sva vremena*

*Čitav svijet je obasjan svjetlošću dostojanstva njegova
U ovom vremenu sunce i mjesec samo u njemu imaju ravnoga*

*Po učenosti je Alija, po pravednosti na Omera
Iskren k'o "drugi od dva",⁷ strpljiv poput Zunnurejna⁸*

*Nadaju se tek jednoj iskri njegovih vrlina
Oni što traže zvijezde i Medžmeulbahrejna⁹*

*Takvog mudraca, razboritog, vještog govornika
Čak ni u snu ni Zulkarnejn¹⁰ ne vidje nikada*

*Ali i pored sveg znanja, vrlina i umijeća
Živi u jami dviju Tuzli – poput Hipokrata*

*Čudo ne bi bilo naći mjeseca takvoga
U sazviježđu Plejade, međ' Farkadejn¹¹ zvijezdama*

*Savršenstvo njegovo, Nabi, izreći se ne da
Sve i da si najveći govornik u dva naroda¹²*

*Zato svoju nemoć priznati mi valja
Njegovoj duši dug nek' mi bude dova*

*Sve dok učenjaci budu dika Zemljina
Sve dok nebo bude urešeno zvijezdama*

*Njegovo korisno biće nek' bude dragulj svijeta
Otvorena mu vrata sreće Dunjaluka i Ahireta!*

⁶ Ime pjesnikova oca (Salih) na arapskom jeziku znači: dobar, čestit, pošten.

⁷ Halifa Ebu Bekr; aluzija na skrivanje u pećini na brdu Sevr, prilikom iseljenja iz Mekke, kada je Ebu Bekr bio uz Poslanika (a. s.). Vidjeti: Kur'an, 9:40.

⁸ Nadimak halife Osmana ibn Affana.

⁹ Mjesto gdje se sastaju vode dva mora, najvjerovatnije Sredozemnog i Crvenog. Vidjeti: Kur'an, 18:60.

¹⁰ Vladar Istoka i Zapada. U brojnim predanjima navodi se da je Zulkarnejn, ustvari, Aleksandar Makedonski. Neki Zulkarnejna poistovjećuju sa staroiranskim vladarima iz dinastije Ahemenida, Darijem i (pogotovo) Kirom. Vidjeti: Kur'an, 18:8396-.

¹¹ Zvijezde Beta i Gama u Malom medvjedu.

¹² Tj. među Arapima i nearapima.

III. OSVRTI I PRIKAZI

Marina KATNIĆ-BAKARŠIĆ

INSPIRATIVNI SLAVISTIČKI SUSRETI

(Prikaz zbornika: Drugo slovensko-hrvaško slavistično srećanje. Drugi hrvatsko-slovenski slavistički skup. Ur. Vesna Požgaj Hadži. Ljubljana, 2003.)

Zbornik referata sa *Drugog hrvatsko-slovenskoga slavističkoga skupa* višestruko je zanimljiv i koristan za sve slaviste, a u jednom posebnom aspektu pogotovo za bosanskohercegovačke. Naime, on svjedoči o entuzijazmu lingvista koji su nam i jezički i geografski bliski, te o svježini njihovih ideja, pa bi kao takav mogao poslužiti kao poticaj za slična istraživanja, slavističke susrete i nove slične inicijative i kod nas. U znanstvenom smislu riječ je o vrijednom prilogu suvremenoj slavistici, koji donosi čitav niz iznimno zanimljivih i kvalitetnih radova.

Zbornik se sastoji iz tri dijela: *Vatroslav Kalenić između hrvatske i slovenske kulture*, *Hrvatske i slovenske jezične teme* i *Hrvatske i slovenske književne teme*. U prvom poglavlju u centru pažnje nalazi se

naučni i pedagoški rad dr. Vatroslava Kalenića, slovenačkoga slavista, koji je, prema riječima Vesne Požgaj Hadži, “postavio temelje kontrastivnim proučavanjima susjednih jezika i kultura”. Posebno zanimljivim čini mi se tekst Marije Smolić i Vesne Požgaj Hadži *Kontrastivne studije Vatroslava Kalenića* (str. 29–34), gdje autorice naglašavaju da je ovaj lingvist, tragajući za “istim” i “različitim” u dva bliska jezika (slovenačkom i hrvatskom), neprestano imao u vidu i ograničenja takvih istraživanja, ali istovremeno potencirao dva aspekta: upotrebu i korisnika kontrastivnih studija. Već po tome vidi se aktualnost ovoga autora i njegovih lingvističkih polazišta.

Drugo poglavlje posvećeno je lingvističkim hrvatskim i slovenačkim temama, a donosi radove koji pripadaju različitim lingvističkim disciplinama,

od normativistike i jezičke politike, do sintakse, morfologije i semantike. Za leksikologe i semantičare nesumnjivo je inspirativan tekst Ane Vidovič Muha o tipologiji leksema s obzirom na vrstu denotata (str. 37–49). Aleksandra Derganc u svome prilogu kontrastira upotrebu svršenog i nesvršenog sadašnjeg vremena u ruskom i slovenačkom jeziku, pri čemu se pokazuje da su razlike najizraženije u tri sfere: uzualna radnja, tj. radnja koja se ponavlja, historijski prezent i performativni iskazi. U sva tri slučaja svršeni prezent uobičajeniji je i frekventniji, a time i stilski manje markiran, u slovenačkom jeziku. Ivo Pranjковиć u tekstu *Novija izdanja iz jezikoslovne kroatistike* daje kratke i efektne prikaze različitih izdanja (zanimljivo i neočekivano, ovdje se našla i *Gramatika bosanskoga jezika* S. Halilovića, Dž. Jahića i I. Palića).

Za bosanskohercegovačku lingvistiku, u kojoj su već dugo u centru pažnje normativistička i sociolingvistička pitanja, posebno su zanimljiva dva priloga. Prvi je članak Tomaža Sajovica o Prijedlogu zakona o upotrebi slovenačkoga jezika kao zvaničnoga jezika. Taj prijedlog izazvao je polemičke reakcije u javnosti, a autor pokazuje neke njegove ideološke implikacije i kontroverze. Autor drugog priloga je Marko Stabej, koji u tekstu *Slovenački jezik u Evropskoj uniji, Evropska unija*

u slovenačkom preispituje izmijenjenu lingvističku situaciju u Sloveniji, koja postavlja nove zadatke i pitanja o jezičkoj politici i jezičkom planiranju. Oba teksta karakterizira suvremen pristup, otvorenost prema različitim interpretacijama, neprihvatanje jedne jedine istine, dekonstrukcija mitova o (nacionalnom) jeziku, otvaranje pitanja o sudbini manjih jezika u procesima evropske integracije... Takav pristup osjetljivim problemima jezičke politike i planiranja jezika može poslužiti kao obrazac i našim lingvistima.

U drugome dijelu *Zbornika* zastupljena su još tri priloga. Simona Kranjc analizira tekstove sa web stranice jedne političke stranke, u kojima se ostvaruje direktna komunikacija između političara i glasača, pokazujući da su ti tekstovi realizirani u pisanoj formi, ali suštinski pripadaju (raz)govornom diskursu. Krešimir Mićanović u članku *Tipovi posvojnih odnosa* preispituje postojeće klasifikacije prisvojnih odnosa, dok Anita Peti-Stantić u tekstu *O jezičnoj i jezikoslovnoj kompetenciji* interesantno osvjetljava problem mjesta enklitike u hrvatskom i slovenačkom jeziku.

Konačno, treći dio *Zbornika* posvećen je književnosti, a uz ostalo pokazuje i svijest o važnosti novih medija, prvenstveno elektronskih, u njenom proučavanju (Krešimir Nemeč - *Znanost o književnosti i novi mediji,*

Cvjetko Milanja – *Postmodernističko hrvatsko pjesništvo i noviji mediji*, te Miran Hladnik – *Slovenačka književnost i književna znanost na internetu*). Naravno da je u *Zborniku* ovakve koncepcije posebna pažnja posvećena vezama slovenačke i hrvatske književnosti (Zvonko Kovač, Đurđa Strsoglavec, Mateja Tirgušek). Višestruko je zanimljiv članak Stipe Botice *Suvremeni hrvatski grafiti*, u kojem se na osnovu reprezentativnoga uzorka hrvatskih grafita govori o strukturi i funkcijama ovog posebnog tipa komunikacije u urbanoj sredini. Uz radove o nekim aspektima suvremene hrvatske i/ili

slovenačke književnosti (autori su Krešimir Bagić, Irena Novak Popov, Alojzija Zupan Sosič, Marija Stanonik i Vlado Pandžić), *Zbornik* završavaju radovi iz metodike književnosti (prilozi Bože Krakar Vogel i Alenke Žbogar).

Na kraju se može reći da je zbornik *Drugi hrvatsko-slovenski slavistički skup* (Ljubljana 2003) vrijedan prilog suvremenoj slavistici, koji pokazuje važnost komunikacije, susreta, uzajamnih poticaja za razvoj različitih lingvističkih i književnohistorijskih, odnosno književnoteorijskih disciplina.

Amela ŠEHOVIĆ

MARINA KATNIĆ-BAKARŠIĆ:
STILISTIKA DRAMSKOG DISKURSA

(Vrijeme, Zenica, 2003)

Stilistika dramskog diskursa Marine Katnić-Bakaršić, objavljena 2003. godine u Biblioteci "Tekst" Izdavačke kuće "Vrijeme" iz Zenice, svojevrsan je nastavak autoričine zaokupljenosti stilističkom problematikom, ispoljenom i kroz njena prethodna djela – *Gradaciju* (1996) i *Stilistiku* (2001). Ovim djelom dobili smo vrijedan i značajan doprinos stilistici kao naučnoj disciplini, a napose proučavanju dramskoga diskursa, tradicionalno neistraženog u našoj sredini (ali i u drugim sredinama, kako to, u "Prolegomeni čitanju / čitanjima knjige", naglašava i sama autorica). Stoga se već u uvodu ukazuje na neophodnost istraživanja dramskih žanrova "sa lingvističke tačke gledišta" (Crystal, 1994:75), pri čemu se naglašava značaj interpretativne analize, koja uzima u obzir i kontekst – kontekst dramskoga djela, dramskoga pisca i analitičara.

Takva orijentacija podrazumijeva svjesno napuštanje vladajućih načela tradicionalne strukturalne stilistike, primarno deskriptivne, i preuzimanje postavki savremene stilistike, primarno interpretativne. Ipak, kako je i autorica svjesna zamki bilo kakve, a naročito naučne isključivosti, ona ne odbacuje u potpunosti klasična lingvostilistička proučavanja. Npr., u analizi govorne karakterizacije likova ona primjenjuje metode tradicionalne stilistike. U tome su joj glavni argumenti funkcionalnost određenoga pristupa i (moderna) svijest da postoji mnoštvo značenja u svakom dramskom tekstu, a time i mnoštvo čitanja / interpretacija. Mnoštvo čitanja podrazumijeva i mnoštvo pristupa tim čitanjima, te je ovakva orijentacija sasvim opravdana i poželjna, naročito u kontekstu savremenog doba – doba interdisciplinarnosti. U skladu s

navedenim, u knjizi se analiziraju i poststrukturalna pitanja iz drugih naučnih disciplina, npr., pitanje intertekstualnosti u drami.

Još jedna značajka knjige jeste primjena različitih kriterija prilikom odabira korpusa. Naime, autorica je nastojala da zastupi žanrovski, stilski i jezički raznovrsne dramske tekstove, a da je u tome i uspjela svjedoči spisak izvora, u kojima se pojavljuju tekstovi iz različitih epoha, različitih tematika i stilova – na bosanskom, hrvatskom, srpskom jeziku ali i prijevodi sa drugih jezika. Posebnu vrijednost u odabiru korpusa predstavlja činjenica da su u njega uvršteni i dramski tekstovi autora mlađe generacije – npr., Almira Imširevića, što je u opreci sa, kod nas, tradicionalno uvriježenim mišljenjem o opravdanosti proučavanja samo dugim nizom godina osvjedočenih književnih "autoriteta". Naravno, u korpusu su zastupljeni i nezaobilazni klasici dramske književnosti, ali, ističemo, oni nisu jedini i isključivi vrijednosni orijentiri, što je u skladu sa modernom naučnom orijentacijom, demokratskom a ne ideološkom, na šta se kod nas stalno zaboravlja.

U analizi dramskoga diskursa u knjizi su primjenjivane metodološke postavke i tehnike istraživanja različitih naučnih pravaca – konverzijske analize – u razmatranjima o strukturi konverzacije, otvaranju i zatvaranju dijaloga, turnusima i uzimanju riječi

u drami; pragmatičke analize – u istraživanju govornih činova, Griceova načela kooperativnosti, konverzijskih maksima, strategija i modela učtivosti u dramskom dijalogu, kognitivnog i socijalnog konteksta u drami; diskurs-analize – u poređenju "prirodnog" i dramskoga dijaloga; ali i tradicionalnih jezičkih pravaca, naročito u proučavanju jezičkih funkcija u drami, autorskog govora i govora likova (realiziranog u formi monologa i dijaloga), te tipova dijaloga, monologa i didaskalija. Autorica čak i u neke tradicionalne teme, npr., proučavanje govora likova, tj. dijaloga i monologa, unosi duh modernog – uvodeći proučavanje šutnje i pauza koje likovi u komunikaciji prave, čemu ranije nije posvećivana posebna pažnja. Ovaj eklekticizam različitih pristupa u analizi dramskoga diskursa u skladu je sa stalno prisutnom sviješću o mnoštvu čitanja / interpretacija svakoga teksta, a naročito dramskoga, što nikako ne dozvoljava (i ne preporučuje) isključivost samo jednoga, ma kako kompletnoga, pristupa.

Sve teoretske postavke se kroz knjigu stalno oprimjeravaju, što je korisno za svakoga ko se bavi ovom problematikom, a krunu analize predstavlja prilog – "Skica za stilističku interpretaciju drame *Čitatelj na sat (El Lector por Horas)*" J. S. Sinisterrae. Ova skica je zaokruženje iznesenih teoretskih

promišljanja, koja se njome istinski opredmećuju i tom ozbiljenošću postaju najrječitija potvrda njihove validnosti.

U analizi dramskoga diskursa autorica je primijenila interdisciplinarni pristup, što ovu knjigu preporučuje kao nezaobilazno štivo ne samo za lingviste/-ice i stilističare/-ke nego i za one koji / koje

se bave dramaturgijom, naukom o književnosti... U tome će im svakako veliku pomoć predstavljati recentna literatura iz ove oblasti na našem jeziku / našim jezicima i na stranim jezicima (pretežno na engleskom budući da je anglosaksonska tradicija u ovim proučavanjima najduža), te indeks autora i registar pojmova.

Safet KEŠO

MILAN MIHALJEVIĆ:
SLAVENSKA POREDBENA GRAMATIKA

(Školska knjiga, Zagreb, 2002)

U 2002. godini Školska knjiga iz Zagreba objavila je *Slavensku poredbenu gramatiku* autora Milana Mihaljevića. Ovaj univerzitetski udžbenik predstavlja prvi dio (Uvod i fonologija) pažnje vrijedne autorove nakane da djelo u cjelinu zaokruži i njegovim drugim dijelom, u kome, kako sam kaže, namjerava opisati praslavensku morfologiju, prozodiju i pitanje slavenske pradomovine.

Gradivo u knjizi strukturalno je i tematski podijeljeno u šest poglavlja, od kojih su prva tri uvodnog karaktera i predstavljaju osnovu za preostala tri poglavlja, zapravo samo jezgro knjige.

Prvo poglavlje nosi naziv *Uvod u poredbenu jezikoslovlje*. U ovom se dijelu autor bavi nominacijom i deskripcijom kategorija poput jezičke srodnosti, izoglosa, glasovnih zakona, tipologije, hronologije i uzroka glasovnih promjena, eksplicirajući

ih pritom vrlo jasno u slijedu koji se karakterom i metodološkom logikom univerzitetskog udžbenika može razložno pravdati. Pored ostalog, ovdje se ističe poznata mladogramatičarska dihotomija – sa jedne su strane glasovni zakoni (koji djeluju slijepo, mehanički), a sa druge analogija. Na jezičke zakone i analogiju tradicionalno se gleda kao na dominantne faktore jezičkih promjena, koje glasovni zakoni kontinuirano iniciraju, dok se analogija pojavljuje periodično kao korektivna sila sa zadaćom restauriranja glasovnim zakonima narušenog morfološkog sistema, prvenstveno na planu fleksije. Na analogiju se ovdje ne gleda kao na potpuno nezakonmjernu pojavu, već kao na pojavu koja ima motiv, vjerovatan smjer djelovanja, morfemske granice kao najčešće područje djelovanja i sl. Značajno

mjesto u ovom poglavlju zauzima i analiza najvažnijih aspekata poredbene metode kao dominantne metode rekonstrukcije prajezika.

U drugom poglavlju (*Indoeuropski jezici*) čitaoci se, između ostalog, mogu informirati i o nastanku samih termina "indoevropski" (prvi ga je, naime, 1813. godine upotrijebio engleski liječnik Thomas Young u *Londoner Quarterly Review*), te "indogermanski" (već 1810. godine taj termin "indo-germanique" upotrijebio je francuski geograf Conrad M. Bruno).

Premda je, kako i sam autor eksplicira, otkriće kentumskih jezika na istoku (toharski i hetitski) narušilo prvu dijalekatsku podjelu u prajeziku na istočne (satemske) i zapadne (kentumske) jezike, Mihaljević je indoevropsku jezičku porodicu i njene ogranke klasificirao upravo prema ovoj tradicionalnoj podjeli. Uz popis 60-ak kentumskih, nešto više satemskih i desetak "neodređenih" jezika autor nas informira i o njihovim glavnim osobenostima, te o historiji pojedinih jezika i pisama.

Posebnu pažnju, prirodno, autor ovdje poklanja slavenskim jezicima. Treba kazati da, pored niza evidentno korisnih činjenica, upravo (i jedino) u ovom dijelu knjige autentični bosanskohercegovački čitalac prepoznaje i nažalost pomalo repulzivan Mihaljevićev stav prema nazivu 'bosanski jezik', čime se u

sferi njegovog nominiranja unekoliko despektira taj historijski afirmiran realitet i samo pravo njegovih nositelja da ga kao svoj maternji jezik imenuju po vlastitom izboru.

Res controversa reflektira se u činjenici da Mihaljević južnoslavenske jezike dijeli na istočne (bugarski i makedonski) i zapadne (slovenački, hrvatski i srpski), dok bosanskog, dakle, u toj podjeli uopće nema. Nešto kasnije ga ipak spominje nazivajući ga 'bošnjačkim jezikom', koji "oni sami (Bošnjaci – S. K.) zovu bosanskim, mada je naziv bošnjački točniji i nedvosmisleniji". Autorov stav naspram historijskog porijekla i "kontinuiteta" bosanskoga jezika jasno se prepoznaje u njegovoj tvrdnji da je tek "nedavno, nakon raspada SFRJ i osamostaljenja BiH, započelo i stvaranje trećega, bošnjačkog jezika za bosanske muslimane (Bošnjake)" (78. str.).

Autoru je svakako poznato da ovdje nije riječ o stvaranju novoga jezika, već o lingvističkoj reafirmaciji i političkoj reanimaciji bosanskoga jezika kao "bosanskohercegovačke varijante konkretizacije apstraktnog modela srednjojužnoslavenskog dijasistema", čiji su naziv na ovim prostorima dugo (i sve do danas) i intencionalno osporavali uglavnom različiti faktori sa teritorija susjednih republika / zemalja.

U 3. poglavlju knjige opisuje se indoevropski fonološki

sistem. Pregledno i sistematično Mihaljević ovdje izlaže uglavnom poznate činjenice i pretpostavke o samoglasnicima, diftonzima, sonantima, slogotvornim nazalima (od vremena Osthoffa i Brugmanna faktički nema rekonstrukcije indoevropskog prajezika bez slogotvornih nazala), o jedinom nespornom indoevropskom spirantu /s/ (čije su manifestacije u jezicima danas različite – navode se, primjerice, pojave rotacizma u latinskom, prelaska /s/ u /z/ prema Vernerovom zakonu, ili pak pravilo “RUKI”, što je posebna pojava kada /s/ iza R, U, K, I prelazi u /š/, koje se u sanskritu cerebralizira, a u slavenskim se jezicima ispred zadnjih vokala pojavljuje /h/).

U dijelu o okluzivima autor navodi imena i stavove brojnih lingvista koji su dali značajan doprinos traženju odgovora na pitanja porijekla i razvoja indoevropskih zatvornika (Brugmann, De Saussure, Jakobson, Gamkrelidze, Ivanov, Hopper, Erhart, Lamprecht i dr.). Naporedo s tim on upoznaje čitaoca i sa nekim tumačenjima ovog lingvističkog pitanja koja su već odavno osigurala ili status “teorije” (npr., “glotalna teorija” Gamkrelidzea, Ivanova i Hoppera) ili pak status “zakona” (Winterov, Lachmannov, Grimmov).

Nakon argumentirane analize glotalne teorije, autor primjećuje da je njenu budućnost teško predvidjeti jer ona, uz svoje pozitivne strane, ima

i nedostataka (rijetkost neke pojave izjednačava se sa njenim potpunim nepostojanjem; nadalje, geografska se klasifikacija glotaliziranih glasova prije potvrđuje u nekim jezicima Amerike, Afrike ili Kavkaza, gdje Indoevropljani, kako se pretpostavlja, nisu živjeli; i napokon, ova teorija ne objašnjava ni kako su ni zašto, inače bezvučni, praskavi suglasnici u većini ie. jezika postali zvučni).

Govoreći o laringalima, autor podsjeća kako su mnogi pokušavali da upravo pomoću njih riješe sve probleme indoevropske komparativne lingvistike, pa je stoga njihov broj rastao od 4 pa sve do 10 (u jednom Martinetovom radu). Ali, do Kurylowicza je laringalna teorija, veli Mihaljević, bila “samo zabava za šarlatane” (str. 110).

Osim laringalne teorije, koja danas uglavnom pretpostavlja fonološki dvovokalski sistem (e,o) sa kratkim i dugim varijantama - premda ni taj sistem, kako primjećuje i sam autor, “nije tipološki veoma uvjerljiv, gotovo jednako kao i jednosamoglasnički” (str. 114) - u ovom se dijelu knjige sažeto razmatraju i polazišta nostratičke teorije te se navode i neki stručni izvori koji argumentiraju pro et contra utemeljenosti i validnosti već gotovo stoljeće živih nostratičkih hipoteza.

Pitanju naglaska u knjizi je posvećeno tek nekoliko stranica, ali su one prilično sadržajne, tako da i lingvistički slabije upućeni

čitalac može steći osnovna znanja iz ove oblasti – od samog značenja fundamentalnih akcentoloških termina (slobodni ili vezani naglasak, sinkopa, akut, cirkumfleks i dr.) pa do suštine teorijskih dilema o pretpostavljenom tonskom akcentološkom karakteru indoevropskog prajezika.

Od indoevropskoga do praslavenskoga naslov je najkraćeg, 4. poglavlja knjige, koje tretira pitanja gubljenja aspiracije, gubljenja labiovelara, gubljenja slogotvornih sonanata, baltoslavenskog suglasničkog sistema, promjene /s/ u /h/ i razvoja palatovelara.

Pitanje gubljenja slogotvornih sonanata obrađeno je nešto detaljnije, a izvedeni je zaključak – da su relativno male glasovne i fonološke posljedice gubljenja slogotvornih sonanata te da su one morfološke i morfološke znatno krupnije – zapravo tipičan. Naime, težnja uklanjanju slogotvornih sonanata zajednička je uglavnom za sve ie. jezike, a i sam je postupak toga procesa u svim jezicima u osnovi jednak, mada se samo gubljenje u različitim ie. dijalektima, veli autor, “zbivalo neovisno”. Gubljenje slogotvornih sonanata u historiji slavenskih jezika autor ispravno hronološki pozicionira u period nakon gubljenja aspiracije, ali prije gubljenja palatovelara i postanka /h/ od /s/ (pravilo “RUKI”).

Pravilu “RUKI” (negdje i “IURK” formula), odnosno promjeni /s/ u

/h/, Mihaljević u ovoj svojoj knjizi posvećuje relativno značajan prostor, pravdajući to činjenicom da je većina primjera slavenskog glasa /h/ nastala od ie. /s/ i to u vrlo specifičnim uvjetima (još je A. Meillet opisao ovu pojavu, uzevši u obzir i njene međustupnjeve): r, u, k, i + s (iza /s/ je morao stajati vokal). Upravo ova pojava, naglašava autor, predstavlja prvu promjenu “poslije koje možemo o slavenskim jezicima govoriti kao o posebnoj grani ie. jezika, drukčijoj od baltičkih” (str. 126).

U 5. poglavlju knjige (Klasični praslavenski), nakon kraćeg pregleda tumačenja promjena u vokalskom sistemu, kojima je završen indoevropski i otpočeo praslavenski period (Shevel’ov, Mareš, Stieber, Carlton, Jakobson i Lamprecht), autor afirmira kategoriju diferencijalnih obilježja i sam pokušava da odgovori na suštinska pitanja o tome šta su zapravo samoglasnici i kako su ustrojeni samoglasnički sistemi. U tom smislu i Mihaljević cijeli praslavenski fonološki razvoj tradicionalistički povezuje sa dvjema općim tendencijama - 1) zakonom otvorenih slogova i 2) slogovnom harmonijom. Slogovna struktura CV (konsonant – vokal), kaže on, predstavlja težnju kojom “praslavensko razdoblje počinje i završava”.

U ovom dijelu knjige svoje uglavnom standardno tumačenje našle su i pojave poput prijeglasa,

monoftongizacije diftonga ili prve palatalizacije (autor podvlači da palatalizacija suglasnika ispred prednjih vokala nije samo slavenska pojava – susrećemo je još u sanskritu, ali je također nalazimo i u novijem periodu, npr., u italijanskom jeziku).

Najsadržajnijim, šestim poglavljem knjige obuhvaćene su *općeslavenske promjene*, i to:

- a) druga palatalizacija (poslije monoftongizacije diftonga);
- b) treća palatalizacija velara, o čijoj hronološkoj poziciji u odnosu na prvu i drugu palatalizaciju kao i o izrazitoj nedosljednosti odavno vlada spor; ovdje autor sučeljava opise različitih okolnosti u kojima se događa treća palatalizacija, te pokušava odrediti njenu hronološku poziciju, navodeći pri tome mišljenja brojnih uglednih slavista kao što su Baudouin de Courtenay, Belić, Ekblom, Knutsson, Meillet, Vondrak, Ščepkin, Trubeckoj, Mareš, G. Jacobsson, Lunt;
- c) jotovanje – najčešće daje identične rezultate u svim slavenskim jezicima te se stoga i ovdje hronološki pozicionira u period prije dijalekatske diferencijacije praslavenskog jezika; epentetsko /l/ pri jotovanju labijala i refleksi

jotovanja /d/ i /t/ imaju, međutim, različite rezultate u različitim dijelovima slavenskog jezičkog areala, što unekoliko relativizira polazište da se jotovanje dogodilo prije dijalekatske diferencijacije praslavenskog jezika;

- d) postanak nazala, nosnih dubleta – autor ovdje razmatra neke probleme u morfološkom i fonološkom tumačenju (posebice nedosljednosti) gubljenja nosnika na većini slavenskih područja, što se, veli on, zajedno sa gubljenjem reduciranih vokala (prednjeg i zadnjeg), označava kao kraj općeslavenskog razvoja i početak razvoja zasebnih slavenskih jezika;
- e) uprošćavanje skupina /tl/, /dl/ – kao općeslavenska pojava također ima različite rezultate u različitim područjima (skupina /dl/ je sačuvana u zapadnoslavenskim jezicima, /tl/ i /dl/ u nekim govorima Koruške također su sačuvani, a ponegdje su ti refleksi modificirani u /kl/, /gl/; ovoj perifernoj promjeni važnost ipak osiguravaju neslaganja oko njene hronologije i njeno nepodudaranje sa tradicionalnom podjelom na istočne, zapadne i južne slavenske jezike;

- f) metateza likvida – rezultat je opće tendencije otvorenih slogova i predstavlja jednu od najopisivanijih pojava u slavistici (i dalje, međutim, ovdje nemamo odgovore na brojna pitanja, naročito o mehanizmima djelovanja ove pojave); ona također nije ista na cijelom slavenskom području, o čemu autor govori detaljnije, ilustrirajući brojnim primjerima kako standardne tako i atipične njene rezultate; ovu od jotovanja mlađu, a od gubljenja reduciranih vokala stariju pojavu, brojni slavisti su pokušavali što preciznije hronološki pozicionirati, pa o tome također u ovom dijelu knjige možemo pročitati nešto više;
- g) prijelaz kvantiteta u kvalitet vokalskog sistema dat je sa opisom važnijih karakteristika ove pojave i sistema koji je stvoren zahvaljujući njoj; u okviru ove oblasti izdvojena su sljedeća tri segmenta:
- razvoj jerova (podjela na "jake" i "slabe", te njihova vokalizacija odnosno gubljenje u pojedinim slavenskim jezicima); poznato je, naime, da niti jedna fonetska pojava po kvalitetu, obimu pa i značaju promjena što ih je sama izazvala na tom jezičkom nivou nije ravna gubljenju slabih jerova. Uvažavajući tu činjenicu, autor ovom pitanju posvećuje značajan prostor;
 - spajanje /y/ i /i/ – posmatra se kao rezultat težnje ka pojednostavljenju vokalskog sistema i smanjenju broja diferencijalnih obilježja za njegov opis;
 - razvoj jata, odnosno njegovih refleksa u različitim slavenskim jezicima i njihovim brojnim dijalektima; ovdje se čitaocu nudi sadržajan dijahroni i sinhroni presjek stanja razvoja jata kao i sugestije za njegovu što pouzdaniju periodizaciju;
- h) stezanje (kontrakcija) samoglasnika koji su bili razdvojeni glasom /j/ – najdosljednije je i najpravilnije ova pojava provedena u češkom pa i slovačkom, u ruskom je ona svedena na najmanju mjeru, dok u ostalim slavenskim jezicima uglavnom imamo srednji nivo njene zastupljenosti);
- i) sažetak suglasničkog razvoja i pojava korelacije po umekšanosti – u ovom dijelu poglavlja dat je kratak pregled rezultata praslavenskog razvoja u sistemu suglasnika koji je obogaćen rezultatima palatalizacija i jotovanja; sistem korelacije po mehkoći

prezentiran je za skoro sve slavenske jezike; autor sučeljava različita polazišta i argumente o tome da li je palataliziranost suglasnika ispred prednjih vokala praslavenska pojava ili je to posljedica “inovacija koje su zahvatile veliki dio slavenskih područja”.

Treba naglasiti da je u cijeloj Mihaljevićevoj knjizi uglavnom prisutno ozračje umjerenosti u deskripciji i interpretaciji katkad vrlo različitih naučnih stavova. Ono, dakako, nije biljeg bilo kakve autorove nesigurnosti, već upravo znak njegove kompetentnosti, koja ne dopušta zanemarivanje odavno poznate činjenice da su svi ie. jezici puni nepravilnosti (zapravo, komparativistička nauka upravo toj činjenici i duguje zahvalnost za svoje postojanje), pa ih je vrlo teško jednoznačno tumačiti.

Slavenska poredbena gramatika Milana Mihaljevića

obiluje primjerima koji uspješno prezentiraju naučno relevantna stajališta savremene komparativistike i istovremeno nudi mnoštvo vrlo značajnih ekstralingvističkih podataka. Zahvaljujući tome čak i potencijalni čitaoci bez dominantno lingvističke naobrazbe u ovom udžbeniku zasigurno mogu pronaći bogat izvor primarno jezičkih a potom i arheoloških, socioloških i, u najširem smislu riječi, kulturoloških informacija. Ozbiljan i studiozan Mihaljevićev pristup problematici slavenske poredbene gramatike uopće (i knjizi, dakako) potvrđuje u određenoj mjeri i 206 naslova naučnih i stručnih djela koji su navedeni u popisu literature na kraju knjige.

Treba na kraju reći da se ova knjiga može koristiti ne samo kao univerzitetski udžbenik već i kao vrlo koristan priručnik za komparativiste, lingviste uopće, ali i filologe kojima slavenski jezici nisu specijalnost.

Dizajn korice:
Tarik Jesenković

Tehnički urednik:
Adnan Kadrić

Lektura i korektura:
Amela Šehović

Štampa:
BEMUST

Tiraž:
500 primjeraka

Cijena: 10 KM (za Bosnu i Hercegovinu), 15 EUR (za inozemstvo).

Available for order at/Bezugsmöglichkeiten über: pismo@bih.net.ba

Na osnovu Mišljenja Federalnog ministarstva za obrazovanje i nauku broj ———— od ————
2003. godine ovaj je časopis oslobođen plaćanja poreza.